

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Filozofická fakulta

Katedra historie

Zemi k obraně, matce ke cti
Stavba pevnosti Terezín 1780-1790

Doktorská disertační práce

Mgr. Jiří Hofman

OLOMOUC 2021

Prohlašuji, že jsem disertační práci vypracoval samostatně, pouze na základě uvedených pramenů a literatury.

Obsah

Obsah.....	3
1. Poděkování	5
2. Úvod	6
3. Historie historie Tereziína	8
3.1. Vojenské dějiny	8
3.2. České bádání.....	14
4. Koncepce obrany Čech	30
4.1. Diskuse roku 1764	33
4.2. Diskuse roku 1779	40
4.3. Střet dvou koncepcí.....	45
5. Promýšlet pevnost.....	49
5.1. Sklady, sklady a zase sklady.....	49
5.2. Brána do Čech.....	55
5.3. Pevnost v krajině	58
5.4. Hradby	67
5.5. Voda.....	72
5.6. Podzemní minové chodby	74
5.7. Peníze, peníze a zase peníze	76
6. Inženýři, projektanti a stavitelé.....	81
6.1. Projektanti a projekty.....	86
6.2. Organizátoři a vedoucí stavby	96
6.3. Podnikatelé a dodavatelé.....	113
7. Krajina stavby	128
7.1. Krajina přetvořená i nepřetvořená.....	128
7.2. Krajina staveniště	132
7.3. Kontakt dvou sociálních světů.....	141
8. Nové město	151
8.1. Ideální vysněné město.....	151
8.2. Střet s realitou	155
8.3. Humanitární akce	160
9. Nová pevnost.....	169
9.1. Pevnost jako ekonomický stimul	169

9.2.	Terežín jde do války	173
9.3.	Zbytečná pevnost?	179
10.	Závěr	182
11.	Seznam literatury a pramenů:	186
12.	Obrazová příloha	194

1. Poděkování

Než se ale vrhneme do víru stavby pevnosti Terezín, bývá na těchto místech zvykem poděkovat všem, bez kterých by tato práce nemohla vzniknout. S největší pokorou a upřímností bych tak chtěl učinit i já, ačkoliv to může někomu připadat jako klišé.

V první řadě mojí milované manželce Janě, že měla tu odvalu zanechat všeho a přestěhovat se se mnou do Terezína, čímž to vlastně vše začalo. Díky za její trpělivost, kterou se mnou měla, když jsem nad pěnivým mokem s kamarády stavěl pevnost. Vlastně za to ještě může můj táta. Kdyby mně býval v útlém věku místo kroniky Vavřince z Březové předčítal normální pohádky, mohl jsem dnes být třeba úspěšným instalatérem. Díky tati. Jak už bylo zmíněno, velký dík patří mým terezínským kamarádům, kteří mě do Terezína přivedli a ujali se mě. Především (ovšem nikoliv pouze) těm ze spolku Steinmetz Terezín 1780, kteří, ač zde někteří nebydlí, mají pevnost hluboko v srdci. Zejména to platí o mém velkém příteli Mílovi Kubičkovi. Kéž by měl dnes Terezín víc tak moudrých a osvícených lidí. A kéž by měl i do budoucna někoho, kdo toho pro záchranu a obnovu pevnosti tolik vykoná. Zmínit bych chtěl ale také jmenovitě Pepu Kočího, skvělého průvodce pevností, který mě neustálými dotazy motivoval promýšlet a hledat nové cesty. Všechny vás zde nemohu vyjmenovat, ale díky kamarádi.

Za nesmírnou vstřícnost bych chtěl poděkovat pracovníkům vídeňských archivů, archivu v Lovosicích a Vojenského historického archivu. Zejména panu řediteli PhDr. Júliovi Balážovi, CSc. za umožnění přístupu k terezínskému ženijnímu fondu. Ing. arch. Lukáši Hudákovi, se kterým jsem strávil celé dny v diskusích a bez jehož praktického vhledu architekta bych si spoustu věcí ani neuvědomil. Mgr. et Mgr. Petrovi Wohlmuthovi, Ph.D. a doc. PhDr. Michaelovi Viktoříkovi, Ph.D. bych chtěl oběma poděkovat, že mě pomohli navést na důležitou literaturu, provedli mě vídeňskými archivy a v neposlední řadě, že si byli ochotni tuto práci přečíst a přispěli mnoha důležitými připomínkami. V závěru bych rád poděkoval doc. Mgr. Radmile Prchal Pavlíčkové, Ph.D., že mě navedla, jak se do vyprávění nezaplést, za všelikou pomoc a podporu a že měla vůbec odvalu moji práci zpočátku vést.

Na výročí položení základního kamene pevnosti, v Terezíně, dne 10. 10. 2020.

2. Úvod

Na úvod si dovolím být trochu osobní. Když jsem se před osmi lety přestěhoval do Terezína, toto místo mě zcela učarovalo. Velký dík za to patří především všem mým zdejšími přátelům, kteří se mě tu ujali a přenesli na mě svou nakažlivou lásku, kterou k tomuto městu chovají. Bloumal jsem s nimi mezi hradebními zdmi, po půdách i v podzemí a hledal stopy dávno zašlých časů. Záhy jsem však zjistil, že mnoho mých otázek zůstává bez odpovědi. Kdo Terezín stavěl, jak a proč vlastně? Proč tady a proč zrovna takto? Maje literatury poskrovnu, zkusil jsem se k informacím dostat sám.

Díky vstřícnosti vedení Vojenského historického archivu se mně podařilo dostat se do fondu ženijního ředitelství Terezín, který je tak neuvěřitelným zdrojem dosud nepublikovaných informací, že jeho vytěžení by zabralo celý život. A pak jsem se vydal do Vídně. Přiznám se, že „zasyčen“ informacemi z Prahy a s přílišným sebevědomím, tolik vlastní těm, kteří nic nevědí, jsem nečekal nějaké zásadní objevy.

Střet s realitou nemohl být prudší. Vídeňské archivy mně otevřely ještě fantastičtější svět, než jsem ve své počáteční naivitě očekával. Svět stavby pevnosti plný lidí, jejich osudů, sporů, snah, úspěchů i neúspěchů. Dávno zapomenutá jména znovu ožívala a z listů zažloutlých a rozpadajících se spisů vyvstával obraz dávno zapomenutého staveniště.

Ve zkratce, Praha s Vídní a posléze Litoměřicemi poskytly neuvěřitelně pestrý, plastický a podrobný pohled na stavbu terezínské pevnosti. Bohatství dochovaných archiválií je tak obrovské, a dosud zcela nevyužitě, že by bylo pro historika hříchem se do nich neponořit.

Tématem předkládané práce je tak stavba pevnosti Terezín v letech 1780–1790. Po prozkoumání doslova desetitisíců stran archivních spisů musím hned v úvodu říci, že to není ani zdaleka kompletní zpracování tématu. Každá z kapitol by mohla vydat na samostatnou práci o stovkách stran a stále by nebyly prameny vyčerpány. Předkládaná práce tak představuje spíše svým způsobem podrobnější úvod do problematiky výstavby tereziánských pevností na příkladu Terezína.

Nechtěl jsem se přidržovat klasické chronologické koncepce vyprávění a raději zvolil cestu tematickou. Každá kapitola představuje konkrétní téma, které je možné v souvislosti s pevnostmi zkoumat: diskuse kolem opevňování českých hranic, úlohu a roli pevností v tehdejší vnímání, projektování opevnění, řízení stavby, dodavatelské vazby, osídlení a v neposlední řadě také vliv, jaký měla stavba na okolní krajinu (v geografické, sociálním i ekonomickém smyslu). Jediné téma jsem vynechal zcela úmyslně, a to stavební popis terezínské pevnosti. Ten byl totiž hlavním předmětem zájmu dosavadních publikací o Terezíně.

Jednotlivé kapitoly jsou tak obsahem i přístupem rozdílné. Některé mají široký přesah do historie 2. poloviny 18. století, protože bez správného pochopení předchozích událostí nelze správně pochopit význam nových pevností. Taky se nelze ubránit neustálému srovnání zejména s pevností Josefov (a Hradec Králové), protože mnoho věcí vynikne právě srovnáním těchto při bližším pohledu tak odlišných pevností.

Rozdílná témata sebou nesou i rozdílný způsob psaní, který snad nebude čtenáři vadit. Práce je založena primárně na výzkumu dosud nepublikovaných pramenů, což ji poněkud metodologicky determinuje. Hlavním cílem bylo popsat dosud nezpracované téma výstavby z různých stran. A tak nás zažloutlé listy archivních pramenů dovedou do vídeňských paláců, na tereziánské ženijní ředitelství, do bahna staveniště i do uliček nedalekých Litoměřic. Každá kapitola je zkrátka jiná.

Na mnoha místech jsem narazil na to, že prameny skutečnost popisují velmi odlišně než dosavadní literatura. Naopak se v mnoha ohledech potvrdily informace často tvrzené, ovšem bez odkazu na konkrétní literaturu nebo prameny. Abych se do líčení příliš nezamotal, pokračuji na těchto místech ve vyprávění plynule dále, aniž bych se věnoval rozboru, proč bylo to či ono jinak, než se dočtete jinde. Jsem si plně vědom toho, že se mnoho informací z následujících stran nemusí odpovídat tomu, co se dosud o Terezínu, potažmo o českých tereziánských pevnostech, napsalo.

3. Historie historie Terezína

3.1. Vojenské dějiny

Než se dostaneme ke konkrétním jménům, pokusme se nejprve spíše o literární úvod. Snažit se nějak pojmout dosavadní práce k dějinám pevností, potažmo celou historiografii vojenských dějin raného novověku, to je věru ošemetná záležitost. Při přidržení se vojenské terminologie jde svým způsobem o pohyb v zemi nikoho mezi dvěma zákopy.

Na jedné straně většinová historická obec, pro kterou je téma vojenské historie jakýmsi obskurním koníčkem, akademickou fází dětství, kdy si malí kluci (dnes s vysokoškolským titulem) hrávají na vojáky. Nelze říci, že by mnohdy neměli pravdu. Ale zcela přitom pomíjejí, že v raném novověku je militární téma i v mírových letech hluboce vrostlé do každodenní zkušenosti všech společenských vrstev. Slovy J. Lynna: „*Snažit se porozumět (...) historii bez úvah o vlivu války a vojenských institucí je jako pokoušet se tančit bez poslechu hudby.*“¹ Petr Wohlmuth použil fyzikální přirovnání, kdy téma vojenství přirovnává k temné hmotě ve vesmíru. Ta ovlivňuje vše, a přitom o ní vlastně nic nevíme.²

Druhá strana zákopů je obsazena skupinou badatelů, které lze velmi obecně označit za „vojenské historiky“.³ V uvozovkách proto, že se nemusí vždy jednat o akademické pracovníky, ba jimi často skutečně nejsou. To však neznamená nutně, že by nebyli dostatečně erudovaní, stejně jako akademický titul ne vždy zaručuje kvalitu práce. Výsledkem nepsané stigmatizace dějin vojenství jsou velmi omezené kontakty a výměny znalostí, zkušeností i metodologie práce mezi oběma pomyslnými „zákopy“. V důsledku toho se vojensko-historické práce vyznačují velmi často konzervativnějším zacházením s prameny či klasickými metodologickými přístupy na úrovni 19. století. Vysloveně negativním jevem je pak například ulpívání na marginálních tématech jako stylové detaily a rozdíly uniforem, úzkostlivé lpění na té správně vojenské terminologii a další nešvary, které ještě zvětšují despekt většinové historické obce.

Tento stav, kdy jsou obě strany setrvale „zakopané ve svých zákopech“, přitom neprospívá nikomu. Některá témata obecných dějin přitom nelze bez zahrnutí vojenského rozměru věci

---

¹ Vítězslav. PRCHAL, *Společenstvo hrdinů – válka a reprezentační strategie českomoravské aristokracie 1550-1750*, Praha 2015, s. 63.

² Petr WOHLMUTH, *Krev, čest a hrůza: Historická antropologie pevnostní války na příkladu britských deníků z obléhání pevnosti Bergen op Zoom z roku 1747*, Praha 2017, s. 14.

³ Srov. Jiří HUTEČKA: „New“ *Military History of the First World War. Achievements and Limits*, Dějiny-teorie-kritika, 2018, s. 99-123.

správně pochopit a interpretovat. Naopak vojenští historici mají často po obsahové, metodologické stránce i při práci s prameny velmi co dohánět.

Jen velmi málo autorů se dokáže přes toto „území nikoho“ překlenout a snaží se propojit oba pomyslné „zákopy“. Tito autoři zpravidla hned na úvod svých prací konstatují (někdy více někdy méně expresivně) neutěšený stav vojenských dějin.⁴ V českých zemích, stejně jako v zahraničí jej asi nelépe shrnuje Charles Carlton citovaný v kapitole o historiografii poslední knihy Petra Wohlmutha: „*Kolegové nás nerespektují ... většina britských akademických historiků pokládá vojenskou historii za prapodivnou a nevábnou záležitost na úrovni dějin pornografie, která by na slušné univerzitě neměla být trpěna.*“⁵ Případně lakoničtější tvrzení A. Lynna, že „*vojenská historie je historii tím, čím vojenská hudba hudbě*“.⁶

I přes tento neradostný zákopový úvod mají vojenské dějiny co nabídnout. Předchozí literární úvod měl čtenáře uvést do situace, kdy najít optimální literaturu k tématu vojenství a pevností, ze které by se dalo vycházet, je poměrně komplikované. Nicméně pokusme se do ní vnořit.

Cílem následujících stran není přednést detailní popis a rozbor jednotlivých knih a studií k vojenství 18. století, fortifikacím ani konkrétním pevnostem, i když posledního tématu se budeme věnovat podrobněji na příkladu Terezína. My bychom spíše chtěli použít dosavadní produkci k tomu, abychom sami našli cestu, jak nejlépe uchopit toto komplikované a zároveň potenciálně nudné téma, jako je stavba pevnosti Terezín.⁷

Hovoříme-li o vojenských dějinách raného novověku, je v sofistikovanějších pracích vždy uváděn koncept „vojenské revoluce“ a následná mnohaletá diskuze. Ta patří dnes již ke „kánonu“ a je téměř povinností se jí věnovat, ačkoliv je již přes sedmdesát let stará.⁸ Bližšímu rozboru se zde ale vyhneme, protože její základ, ačkoliv jej autor považuje za relevantní, nelze příliš aplikovat pro naše účely. Mimo to je nedávno obsáhle shrnuli V. Prchal, tak i P. Wohlmuth.⁹ Nám postačí základní vyznění diskuse o vojenské revoluci.

---

⁴ Srov. J. HUTEČKA, „*New*“ *Military History of the First World War. Achievements and Limits*, s. 99-123. P. WOHLMUTH, *Krev, čest a hrůza*, s. 13.; V. PRCHAL, *Společenstvo hrdinů*, Praha 2015, s. 19.; Michael VIKTOŘÍK, *Hinter den Wällen der Festungsstadt*, Olomouc 2018, s. 10.

⁵ P. WOHLMUTH, *Krev, čest a hrůza*, s. 13.

⁶ V. PRCHAL, *Společenstvo hrdinů*, Praha 2015, s. 58.

⁷ Jiná vojenská témata jako bitvy a obléhání představují již svou podstatou dramatický narativní děj s počátkem, vyvrcholením a závěrem. Ovšem stavba pevnosti se svými plány, účty, výkazy a strohou stavební hmotou se vypráví mnohem hůře.

⁸ Michael ROBERTS, *The Military Revolution 1560-1660*, Belfast 1956.

⁹ V. PRCHAL, *Společenstvo hrdinů*, s. 23-74.; Petr WOHLMUTH, *Bastionové pevnosti a vojenská revoluce*, Praha 2015, s. 13-28.

Robertsův původní koncept hovoří ve svém jádru o tom, že nutnost změny vedení války v raném novověku byla právě tím hnacím motorem, který ve svém důsledku vedl ke vzniku moderního evropského státu. Nutnost udržet nové moderní armády, zásobovat je žoldem, potravinami a zbraněmi vyvolala potřebu začít centralizovat jednotlivé státy. Kdo toho nebyl schopen, padl za obětí silnějším sousedům.

Následná diskuze se pak vedla zejména v duchu, co konkrétně bylo tou změnou vedení války, která tedy měla za následek centralizovaný byrokratický stát. Pro Robertse to byly především reformy ve využití pěchoty a masové nasazení palných zbraní na nizozemském bojišti koncem 16. století a na ní navazující události třicetileté války.¹⁰ Další z autorů a přispěvatelů do diskuze spatřovali hnací motor v jiných aspektech raně novověkého vojenství. Zpravidla v tom, který byl hlavním předmětem zájmu toho kterého autora. G. Parker jej posunoval do počátku 16. století v souvislosti s italskou novinkou bastionového opevnění a rozvojem dělostřelectva.¹¹ J. Black jej posouval naopak do let cca 1660 – 1720, ve spojitosti se stálými armádami, křesadlovým zámekem a bodákem¹² a takto by se dalo pokračovat. Konečný verdikt této diskuze nikdy neměla, ale závěrečné vyústění by se dalo shrnout asi tak, že se nejednalo o jedinou technologickou změnu (revoluci) v určitém období, ale spíše o kontinuální proces (nanejvýše s několika „poskočeními“) od konce 15. století do počátku 19. století.¹³

Ačkoliv je část diskuze o vojenské revoluci přímo bytostně spjata s bastionovými pevnostmi a jejich výstavbou, není tento koncept pro téma výstavby pevnosti Tereziín příliš aplikovatelný. Důvodem je jeho dlouhodobé kontinuální trvání. Deset mírových let výstavby Tereziína zkrátka neumožňuje zachytit relevantní znaky tohoto procesu. A ani pokud bychom právě Parkerovu verzi vojenské revoluce přijali za svou. Proto přesuneme naši pozornost dále.

Na diskuzi o vojenské revoluci, přesněji na tezi modernizace státu vynucenou potřebami armády, do značné míry navazuje koncept „fiscal-military state“, který západoevropská historiografie klade převážně do 18. století. Pokud bychom měli tento termín přeložit do češtiny, půjde to zřejmě těžko. Nicméně velmi obecně, je to proces postupné byrokratizace a centralizace protomoderních raně novověkých států, pro který jsou klíčové jen dvě věci – daně

---

¹⁰ Michael ROBERTS, *The Military Revolution 1560-1660*, Belfast 1956.

¹¹ Geoffrey PARKER, *The Military Revolution: The Military Innovation and the Rise of the West 1500-1800*, Cambridge 1988.

¹² Jeremy BLACK, *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550-1800*, Atlantic Highlands 1991.

¹³ Srov V. PRCHAL, *Společenstvo hrdinů*, s. 44.

a armáda.¹⁴ Respektive výběr daní potažmo generování jiných příjmů je nezbytný pro zajištění chodu stále větší a sofistikovanější armády, nezbytné pro přežití státu v konceptu evropských mocností soupeřících o hegemonii na kontinentu i v zámoří. Rozvoj pěchoty, dělostřelectva nebo fortifikací je v tomto směru druhotný jev a nikoliv hlavní hybatel.

Protože se jedná o koncept západoevropský (zejména anglosaský), nepřekvapí, že autoři jako P. G. M. Dickson a další historici navazující a rozvádějící starší teze „vojenské revoluce“ hovoří o „*dlouhém 18. století*“ mezi lety 1689 až 1815.¹⁵ Stále se zvyšující náklady na chod stálých armád, které se v Evropě objevily po konci třicetileté války, vedly k tomu, že „*18. století bylo svědkem rozhodujícího 'průlomu' v centralizaci a koncentraci moci, vývoje spojeného a založeného na revoluci v politickém smýšlení, které priorizovalo suverény, jejichž činitelem byl stát, stát který vyžadoval odpovídajícím způsobem vzdělané jedince.*“¹⁶ Modernizace státního aparátu v evropských státech, pokud měly „přežít“ mezinárodní konflikt, tak byla vyvolána potřebou optimalizovat a zvýšit výběr daní, které by byly schopné pokrýt stále větší náklady na zbrojení. A zbrojením se myslí široká paleta vojenských vydání – zajištění chodu stále větších stabilních armád, jejich výstroje, výzbroje a žoldu, válečného námořnictva, budování nových moderních pevností atd. „*Nový rozsah a zvýšení nákladů na vojenství nutilo raně novověké státy ke stále větším zásahům a regulacím dovnitř státu, aby od svých poddaných získaly více a více zdrojů. To vyvolalo rozvoj administrativních struktur samotného státu.*“¹⁷

A tyto zásahy, regulace, nové daňové zatížení, rostoucí byrokratizace jdoucí ruku v ruce se stále vyššími výdaji na armádu jsme schopni v různé podobě vysledovat napříč téměř všemi evropskými zeměmi od Ruska po Anglii, od Švédska po italské země.

Jak je ale možné, že tento nový a stále rostoucí tlak státu nenarazil na odpor zevnitř? On samozřejmě narazil – na odpor stavů, měšťanů, vznikající vrstvy buržoazie a dalších skupin v tom kterém konkrétním státě. Ale jak ukázal již J. Glete na příkladu Španělska, Švédska a Nizozemí v 16. a 17. století, vždy byl vyřešen kompromisně. Tedy, že různé politicky a ekonomicky relevantní skupiny obyvatelstva (stavy, měšťané a další) daného státu dospěly

---

¹⁴ Ke genezi termínu Fiscal-Military State: Hamish SCOTT, *The Fiscal-Military State and International Rivalry during the Long Eighteenth Century*, in: Christopher Storrs (ed.), *The Fiscal-Military State in the Eighteenth-Century Europe*, New York 2016, s. 31.

¹⁵ Christopher STORRS, *The Fiscal-Military State in the 'Long' Eighteenth Century*, in: Christopher Storrs (ed.), *The Fiscal-Military State in the Eighteenth-Century Europe*, New York 2016, s. 3.

¹⁶ Tamtéž, s. 8.

¹⁷ Ch. SCOTT: *The Fiscal-Military State and International Rivalry during the Long Eighteenth Century*, s. 33.

k závěru, že takový rozvoj státu je pro ně i přes zvýšené nároky v podobě vyšších daní, odvodů potravin, potahů či přímo služby výhodný a přináší jim také nějaké klady a zisk.¹⁸

Jak shrnuje Hamish Scott ve své studii „The Fiscal-Military State and International Rivality“: „*Jinými slovy, mezinárodní rivalita byla katalyzátorem domácí politiky.*“¹⁹

Tyto obecné teze byly posléze aplikovány na historii jednotlivých evropských států včetně habsburské monarchie.²⁰ Výzkum některých autorů pak přinesl neobvyklé a nové pohledy na dějiny střední Evropy v 18. století a osvěcenské reformy vůbec. G. P. M. Dickson, šel dokonce tak daleko, že přímo konstatoval, že Marii Terezií „*zajímaly spíše daně a armáda než blaho svých podaných*“.²¹ Ještě dále zašel Michael Hochedlinger, který v této souvislosti mluví o tom, že kvůli soustavné mobilizaci finančních i nefinančních zdrojů pro armádu lze celé dějiny monarchie po r. 1740 interpretovat jako postupnou militarizaci habsburské říše dle pruského vzoru. „*Osvícenecký absolutismus tedy není absolutismus zjemněný osvícenectvím, ale naopak jde o nejradikálnější formu absolutismu a 'Realpolitiky', posedlou především maximalizací státní moci pro mezinárodní soupeření*“.²²

To už je teorie, kterou na rozdíl od vojenské revoluce jsme schopni sledovat i v omezeném zorném poli deseti let výstavby terezínské pevnosti. Základní myšlenka „fiscal military state“ sice hovoří o dlouhém 18. století. Ale právě obrovská organizační, logistická, finanční i personální náročnost procesu výstavby nových pevností, která, jak později uvidíme, vedla k zapojení civilních i vojenských institucí různých úrovní, umožňuje na konkrétním příkladu nahlédnout, zda a nakolik je Hochedlingerova teze o militarizaci relevantní. Pro naši práci to bude základní makrohistorická idea a naším cílem bude ji na konkrétním příkladu Terezína potvrdit nebo vyvrátit.

Tento koncept lze zařadit do širší skupiny, která bývá označována jako „new military history“. Tradiční vojenská historie se zabývala a dodnes zabývá vojenstvím na taktické, operační a popisné bázi. Zajímají ji počty jednotek, jejich přesuny, operační nasazení, popisy velkých bitev i výstroj jednotlivých druhů vojska. V případě pevností to pak jsou jednotlivé pevnostní školy,

---

¹⁸ Jan GLETE, *War and the State in Early Modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States 1500-1660*, London 2002.

¹⁹ H. SCOTT, *The Fiscal-Military State and International Rivality during the Long Eighteenth Century*, s. 33.

²⁰ Srov. Ch. STORRS (ed.), *The Fiscal-Military State in the Eighteenth-Century Europe*, New York 2016.

²¹ Michael HOCHEDLINGER, *The Habsburg Monarchy: From 'Military Fiscal State' to 'Militarization'*, in: Christopher Storrs (ed.), *The Fiscal-Military State in the Eighteenth-Century Europe*, New York 2016, s. 55.

²² Tamtéž, s. 66.

stavitelé, obránci a dobyvatelé pevností, členitost jejich opevnění. Nelze primárně říci, že by to bylo na škodu. I takové knihy, pokud se příliš nekumulují a nekompilují se samy navzájem, mohou být prospěšné. Představují nutný informační základ pro další výzkum. Mimoto jsou nejpopulárnější mezi laickou veřejností zajímající se o vojenství, která právě vyžaduje dramatické příběhy bitev či technologické popisy zbraňových systémů.

Tak zvaná nová vojenská historie se ale snaží vykročit z tohoto konzervativního stínu a přistoupit k militárnímu tématu jinak, než jen čistě popisně. Hledá nové úhly pohledu, aplikuje nové přístupy, snaží se zakotvit téma armády a války do širších společenských, kulturních, sociálních a ekonomických vazeb.

Tradičně bývá za jednoho z prvních průkopníků nové vojenské historie označován John Keegan a jeho kniha *Face of Battle* snaží se nahlédnout zkušenost bitvy a její proměny napříč staletími.²³ Tato a další neotřelé studie překvapující svým přístupem k dějinám i dosud nepublikovanými poznatky vedly koncem minulého století k postupnému rozšíření tohoto pojetí.²⁴

Diskuze kolem vojenské revoluce i „fiscal military state“ byly převážně doménou anglicky mluvících historiků. Němečtí badatelé tyto koncepce často přijali, ale nikterak nerozvíjeli. S rozvojem přístupů nové vojenské historie se však uplatnil tradiční německý sklon k sociálním dějinám. Ten se projevil zejména kolem pracovní skupiny *Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*. Ta vydala celou řadu zajímavých sborníků s těžištěm v dějinách třicetileté války, kterou začala nahlížet nikoliv prizmatem jednotlivých tažení a bitev, ale pohledem dějin mentalit, každodennosti, gender-studies, ekonomiky a podobně.²⁵ Velmi často se přitom jednalo o téměř mikrohistorické studie jednotlivých městeček a panství, stejně jako tehdejších říšských „velkoměst“.²⁶

---

²³ John KEEGAN, *The Face of the Battle: A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme*, London 1976.

²⁴ Srov. V. PRCHAL, *Společensví hrdinů*, s. 57 a dále.; P. WOHLMUTH, *Krev, čest a hrůza*, s. 77 a dále.

²⁵ Jen krátký výčet některých prací: Peter BURSCHEL, *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen 1994.; Christopher R. FRIEDRICHS, *Urban Society in an Age of War: Nördlingen 1580-1720*, New Jersey 1979.; Holger Thomas GRÄF, *Söldnerleben am Vorabend des Dreißigjährigen Krieges - Lebenslauf und Kriegstagebuch 1617 des hessischen Obristen Caspar von Widmarckter*, Marburg an der Lahn 2000.; Stefan KROLL – Kersten KRÜGER (edd.), *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*, Hamburg 2000.; Benigna von KRUSENSTJERN (ed.), *Zwischen Alltag und Katastrophe : der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen 1999.; Thomas KÜHNE – Benjamin ZIEMANN (edd.), *Was ist Militärgeschichte?*, Paderborn 2000.; Peter MILGER, *Gegen Land und Leute – Der Dreissigjährige Krieg*, München 1998.

²⁶ Například: Bernd ROECK, *Als wollt die Welt schier brechen - eine Stadt im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges*, München 1991.

To je pro případ stavby tereziánské pevnosti poměrně zajímavý přístup, protože kromě „horního patra“ velkých dějin, o nichž se rozhodovalo ve Vídni, můžeme zaměřit svou pozornost na nižší úrovně. Tedy jakým způsobem byla samotná stavba prováděna a zejména jaký vliv měla na venkovské i městské civilní obyvatelstvo, které po deset let žilo v kontaktu s rozsáhlou vojenskou aglomerací, kterou staveniště bezesporu bylo. Navíc jedním ze základních cílů této práce je pokusit se na konkrétním případě Tereziína zmapovat, jak se osvícenské reformy Marie Terezie a Josefa II. nahlížené Hochedlingerovou tezí o militarizaci státu během stavby reálně projeví (pokud vůbec).

3.2. České bádání

Česká historiografie po r. 1989 začala ve velkém přijímat vlivy ze zahraničí v různých směrech bádání – venkov, města, šlechta, duchovní apod. V oblasti vojenských dějin se však zahraniční vlivy projeví jen velmi málo. Tento neduh je navíc násoben ještě dosavadní národně pojatou historiografií, kdy české dějiny končí na Bílé hoře a například námi sledované 18. století patří z hlediska historie vojenství mezi dosud velmi málo probádané období. Jako příklad můžeme vzít knihu Marie Koldinské a Ivana Šedivého *Válka a armáda v českých dějinách*.²⁷ Autoři se v ní programově hlásí ke konceptu nových vojenských dějin. Nicméně v úvodu konstatují, že nahlízejí válku a armádu jako kulturní a sociální fenomén a úmyslně opomíjejí její jiný rozměr. „Stranou jsme tedy ponechali jak ekonomické souvislosti dějin vojenství, tak na druhé straně například dějiny každodennosti (Keeganova „tvář bitvy“ atd.).“²⁸ Můžeme také dodat, že pohřichu ponechali stranou také koncept vojenské revoluce i fiscal military state.²⁹ Kniha je dělená do pěti částí, v té první (Prostor a čas) po třicetileté válce plynule navazuje líčením 19. století. Totéž platí o druhé části – Ideje. Bohužel lze to samé říci i o třetí části věnované vývoji armády, kde by bylo naopak vhodné alespoň zmínit základní teze vojenské revoluce či fiscal military state. Anebo alespoň v duchu tradiční vojenské historie zmínit zásadní tereziánské reformy armády, které tvoří naprostý základ habsburské armády na počátku 19. století, kterému se naopak věnují rozsáhle. Čtvrtý oddíl zaměřený na společnost a armádu bohužel také rezignuje na líčení velkých změn 18. století. A tak se této době trochu více věnuje pouze poslední kapitola zasvěcená obrazu nepřítele, v tomto případě Pruska.

---

²⁷ Marie KOLDINSKÁ – Ivan ŠEDIVÝ, *Válka a armáda v českých dějinách*, Praha 2008.

²⁸ Tamtéž, s. 6.

²⁹ K tomu také srov. PRCHAL, Vítězslav: *Společenstvo hrdinů*, s. 66.

A tak zůstává v porovnání s třicetiletou válkou otázka role armády v 18. století mnohem méně probádaným tématem i z pohledu tradičních vojenských dějin.³⁰

Kromě několika dílčích studií nebo sborníků, respektive kolektivních monografií zatím není přístup nové vojenské historie jinak akceptován.³¹ Na druhou stranu lze sem zařadit i životopisná díla jednotlivých vojevůdců, které se jejich autoři snaží zasadit do širších společenských a historických rámců.³²

O to výrazněji mají tendenci zazářit díla těch raně novověkých autorů, kteří se ke konceptu nové vojenské historie vědomě hlásí a snaží se o nové přístupy. Zůstaneme-li jen v raném novověku. Jsou to v poslední době zejména dva autoři – Vítězslav Prchal a Petr Wohlmuth.

Prvně jmenovaný v roce 2015 vydal obsáhlou práci věnující se vojenství a šlechtě, přesněji řečeno co pro šlechtu znamenala válka, jakým způsobem se skrze ni prezentovala, legitimizovala své postavení. Jak píše, jeho kniha „*se snažila poodkrýt některé cesty, kterými bylo dosahováno obrazu raně novověkého aristokrata jako vyvoleného a nesmírně důležitého válečníka, chránícího společenský řád, ačkoliv často nemusel na vlastní oči spatřit ani jedinou bitvu.*“³³ Současně ve svém díle zevrubně a obsáhle popisuje stav a vývoj vojenské historie, diskuze kolem vojenské revoluce i nových vojenských dějin. Neutěšený pohled do aktuální historické produkce, který předkládá, a se kterým i autor této práce bezesbýtku souhlasí, se za poslední léta příliš nezměnil.³⁴

Druhým autorem, který nás již ladně přenáší přímo k tématu pevností v 18. století, je Petr Wohlmuth. Ten ve stejném roce, jako prvně jmenovaný, vydává své velmi hutné pojednání o bastionových pevnostech a vojenské revoluci.³⁵ Možná ale lépe než o vojenské revoluci

---

³⁰ Z posledních děl se většina věnuje jen velkým bitvám, např.: Pavel BĚLINA, *Kolín: 18.6.1757*, Praha 1997.; Simon MILLAR, *Kolín 1757 – První porážka Friedricha Velikého*, Praha 2007.; Karel RICHTER, *Trenck, životní příběh geniálního válečníka*, Praha 2004.; Andrej ROMAŇÁK, *Olomouc – Domašov 1758*, Praha 1998.; František STELLNER, *Sedmiletá válka v Evropě*, Praha 2007. Miroslav ŠEDIVÝ, *O švestky a brambory*, Praha 2018. Některé knihy lze považovat spíše za obrázkové přehledy, např.: Jiří PERNES, *Pod císařským praporem: historie habsburské armády 1526-1918*, Praha 2003.

³¹ Pokud zůstaneme jen u raného novověku: Jan KILIÁN, *Město ve válce, válka ve městě: Mělník 1618-1648*, České Budějovice 2008.; TÝŽ, *Příběh z doby neobyčejného šílenství: život a svět krupského koželuha Michela Stüelera za třicetileté války*, Praha 2014.; Vítězslav PRCHAL a kol., *Mezi Martem a Memorií – prameny osobní povahy k dějinám 16. – 19. století*, Pardubice 2011.; Turek, Švéd a Prajz – vojenský živel versus město a venkov českého raného novověku, *Historie – Otázky – Problémy* 3, 2011.

³² Pavel BĚLINA, *Generál Laudon: slavný vojevůdce a pán na Bečvárech*, Praha 2017.; Vít VLNAS, *Evžen Savojský: život a sláva barokního válečníka*, Praha 2001.

³³ PRCHAL, Vítězslav: *Společenský hrdinů*, s. 335.

³⁴ Tamtéž, s. 65.

³⁵ P. WOHLMUTH, *Bastionové pevnosti a vojenská revoluce*.

vypovídá o vojenských inženýrech jakožto zvláštní sociální a profesní skupině odborníků, kteří od 15. do 19. století prošli podivuhodnou a přitom razantní transformací. Přitom koncept vojenské revoluce je zde spíše na pozadí, respektive je aplikován po mírné úpravě jako změna vojenské mechaniky převažující tu na stranu obrany (pevností), tu na stranu útoku (obléhacího dělostřelectva). V tomto případě můžeme jeho práci zahrnout do oblasti sociálních dějin respektive historické sociologie. Současně problematiku nahlíží pohledem vize G. Parkera, který jako hlavní hybatel vojenské revoluce viděl právě dělostřelectvo a fortifikace. Nutno říci, že jeho práce není pro běžného laika snadné čtení, i mnoho historiků může při její četbě pociťovat jistý diskomfort.

O poznání čtivější a pro mnohé jistě i tematicky zajímavější je jeho poslední kniha o obléhání nizozemské pevnosti Bergen-op-Zoom roku 1747. Za základ jeho vyprávění mu slouží dochované deníky anglických důstojníků účastnících se obrany pevnosti, ke kterým přistupuje stylem „zhuštěného popisu“ Clifforda Geerze. Primárně se snaží průběh obléhání analyzovat jako „*cizí zemi, v níž se věci dějí odlišně*“.³⁶ Není tedy důležitý popis událostí a jak obléhání dopadlo, ale snaha rozšifrovat a interpretovat onu „cizí krajinu“, kterou je pro něj proces obléhání pevnosti – jaké bylo kulturní zázemí a společenské zázemí obou válčících stran, struktury rozvažování bojovníků, zkušenost bitevního pole atd. Tento inovativní přístup vedl ve skutečnosti ke skvělému výsledku. V dosavadní české historiografii nový způsob interpretace pramene kombinovaný s napínavým příběhem obrany pevnosti, pomáhá i u méně atraktivních teoretizujících pasáží udržet pozornost čtenáře. Navíc díky „zhuštěnému popisu“, který a priori předpokládá, že čtenář o problematice a realitě války nic neví, přináší velké množství detailních informací o fortifikacích a pevnostní válce, které zatím v české literatuře nebyly publikovány. Autorovi jistě lze mnoho věcí vytknout. Ale v podstatě se jedná převážně o drobné nesrovnalosti vojenských reálií, které jsou však vzhledem k cíli a metodě jeho práce zcela marginální. Bylo by zajímavé sledovat, jaký rozměr by jeho interpretace dostala, pokud by se svým zájmem přesunul z do jisté míry formalizovaného, kurtoazního (a možná civilizovanějšího) západoevropského bojiště na mnohem drsnější, neformalizované bitevní pole středoevropské, často se vyznačující prvky nápadité improvizace. To ale nemění nic na tom, že i přes všechny možné výtky je tato kniha v posledních desetiletích v oblasti raně novověkého

---

³⁶ TÝŽ, *Krev, čest a hrůza*, s. 73.

vojenství a pevnostní problematiky unikátním zjevem. A v Čechách je vlastně první svého druhu vůbec.

Pro naše účely je jeho přístup velmi inspirativní, protože zejména problematika fortifikací, jejich obrany, výstavby i samotné funkce je málo probádaným a přitom poměrně komplikovaným tématem (nejen technicky). Ve výsledku pak v literatuře nalezneme mnoho nepřesných interpretací či přímo nedorozumění na jedné straně a naopak na druhé straně popisy problematiky, o které se zřejmě autor domnívá, že ji čtenář dobře zná, zatímco opak je pravdou.³⁷ Pro tuto práci to mimo jiné znamená, že je potřeba od počátku zevrubně popsat samotný proces výstavby pevnosti.

Přes tento oslí můstek, kterým nám byl Wohlmuthův Bergen, jsme se od obecné historiografie dostali k české pevnostní literatuře.

Za pomyslného doyena výzkumu především evropských raně novověkých pevností lze označit britského historika Christophera Duffyho. Jeho celoživotní zájem o vojenství 18. století spojený často s výzkumem ego-dokumentů (deníků, dopisů apod.) zůstává často pro středoevropské dějiny personifikované Marii Terezií a Fridrichem II. dodnes nepřekonatelnou literaturou.³⁸ V roce 1975 spatřila světlo světa jeho kniha *Kámen a oheň* věnující se stavbě, obraně a dobývání evropských pevností, která jako jediná byla zatím přeložena do češtiny.³⁹ O pár let později byla následována dílem *The Fortresses in the Age of Vauban and Frederic the Great*, kde se velká část věnuje středoevropskému prostoru a rakouské monarchii.⁴⁰ Již tehdy, před cca 30 lety, zhodnotil stav bádání způsobem, který bychom mohli beze zbytku převzít i dnes: „*Mezi specialisty na pevnosti je velmi těžké najít někoho, kdo by se rovnoměrně zajímal o návrhy pevností, symbolismus jejich architektury, náklady na výstavbu, osudy inženýrů, kteří kreslili plány, obléhání, které by to místo mohlo podstoupit, nebo o strategii, která by určovala jejich umístění.*“⁴¹

---

³⁷ Příkladem budiž například v souvislosti s českými pevnostmi Terezín a Josefov vždy uváděná informace, že obě pevnosti čerpají z konceptů francouzské školy v Mézières, aniž by se někdo snažil vysvětlit, o co vlastně jde. Za příklad nepřesné interpretace můžeme uvést klasické vnímání pevností jen jako pasivních staveb čekajících na své obléhatele, kdežto jejich skutečná role byla mnohem aktivnější, jak bude pojednáno později.

³⁸ Christopher DUFFY, *Sieben Jahre Krieg*, Wien 2003.; TÝŽ, *The Army of Frederic the Great*, New York 1974.

³⁹ TÝŽ, *Kámen a oheň, bastionová pevnost, její zrod a vývoj v dějinách pevnostního válečnictví*, Brno 1998.

⁴⁰ TÝŽ, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660-1789*, London 1985.

⁴¹ Tamtéž, s. XIII.

O tři desetiletí později se dá stále narazit na stejný problém. Když v roce 2017 vycházela práce tria autorů Ferdinand Opll, Heike Krause, Christoph Sonnlechner o bastionovém opevnění Vídně v 16. století, byl původně jejich cíl zpracovat podobu vídeňské pevnosti na dochovaných obrazových plánech. Záhy však zjistili, že dokonce ani pro tak významné rezidenční a pevnostní město není dostatek literatury a že je toto téma v podstatě nezpracované. „Protože poslední obsáhlá publikace o pevnostním městě Vídni založená na pramenech byla vydána před sto lety, museli jsme se zaměřit také na otázku průběhu vzniku nového opevnění. Kdy bylo co postaveno? Jaké jsou oddělené stavební fáze? Kdo byl jejich iniciátorem, kdo vedoucí stavby a kdo ji prováděl? Jaké faktory brzdily změny plánů. (...) Stavba pevnosti vyžadovala velké množství zdrojů. Myslí se tím dřevo, kámen a miliony cihel, které musely být vyrobeny. Odkud pocházel všechn stavební materiál a jaké stopy tak stavba zanechala v krajině“.⁴²

Od doby počátků Ch. Duffyho se tedy mnoho nezměnilo. Pokud jsme v úvodu zmínili, že vojenské dějiny bývají obecně historickou obcí nahlíženy jako často podivná okrajová disciplína vědeckého bádání, v případě výzkumu pevností to platí přinejmenším dvojnásob. Výše uvedená Duffyho citace i otázky, které si kladli vídeňští autoři, zůstávají dodnes v platnosti pro všechny pevnosti v Čechách a na Moravě. A to, že ani Vídeň je nemá zodpovězeny, zdá se potvrzovat spíše obecný nezájem většinové historické obce o toto téma v celosvětovém měřítku, než že by se tato obrovská mezera v české historiografii dala omlouvat železnou oponou a odtržením české vědecké obce od západoevropských trendů.

Pro nás to bude jeden ze základních cílů. Po vzoru Vídně se budeme snažit zmapovat, odkud a jakým způsobem probíhala mobilizace zdrojů na rozsáhlou stavbu. Kdo byli lidé, kteří ji iniciovali, vedli a prováděli. Současně však musíme ke správnému pochopení věci sledovat také další směry vytyčené Duffym – návrhy pevnosti, jejich kulturní souvislosti a významy, ekonomickou stránku věci, strategicko-taktickou roviny uvažování vojenských špiček, které o ni rozhodovaly, a samozřejmě (pokud možno) osudy lidí, kteří na ní působili a kterých se její výstavba dotkla.

V českém prostředí je téma pevností po r. 1989 spojeno především s pracemi Vladimíra Kupky, jehož bohatá produkce představuje u mnoha českých pevností a opevnění základní a jedinou faktografickou literaturu. To je dáno také tím, že jako jeden z prvních – a bohužel také jako jeden z posledních – provedl částečný průzkum vídeňských archivů. Jeho práce lze však

---

⁴² Ferdinand OPLL – Heike KRAUSE – Christoph SONNLECHNER, *Wien als Festungsstadt im 16. Jahrhundert*, Wien 2017, s. 13-14.

považovat spíše za základní východisko k dalšímu studiu raně novověkých českomoravských pevností, které jinak nemají žádné zpracování. Navíc při množství jeho prací na podobná témata se u něj obsah informací často opakuje. Nicméně další krok, který by navazoval a dále rozvíjel toto téma z hlediska nových přístupů, respektive nových pramenů, nebyl zatím téměř nikým proveden.

Pro příklad takové práce v posledních letech musíme poskočit do 19. století. Jemu se na příkladu olomoucké pevnosti dlouhodobě věnuje Michael Viktořík. Výsledky jeho mnohaletého výzkumu vídeňských archivů byly publikovány nejprve v jeho knize o olomoucké táborové pevnosti⁴³ a nejnověji v práci *Hinter den Wällen der Festungstadt*.⁴⁴ V ní se kromě stavebního vývoje a modernizace opevnění věnuje také tomu, co vlastně pro město znamenalo být pevností, jak vypadal městský svět za hradbami a jaké vztahy fungovaly mezi civilními obyvateli a vojáky potažmo vojenskou správou. V tomto duchu jde o první publikaci tohoto druhu u nás, která se snaží odhlédnout od masy cihel a kamení a zaměřit se na člověka v ní. Bohužel cestu ke čtenáři si bude razit asi jen komplikovaně, protože byla zatím vydána jen v němčině. Asi nepřekvapí, že také M. Viktořík konstatuje dosavadní velké mezery v poznání osudů pevností a jejich posádek i obyvatel, které bývají omezeny jen na stavební vývoj nebo případné válečné epizody.⁴⁵

Samotná historiografie pevnosti Terezín zrcadlí v malém všechny nedostatky, které jsme mohli sledovat na předchozích stranách. Dosavadní výzkum historie pevnosti Terezín se vyznačuje svým velmi omezeným rozsahem. Nejen pevnost jako taková, ale i město samotné, osudy jeho posádky i jeho civilních obyvatel jsou dodnes vědecky téměř nezpracované. Publikace, které se sofistikovaněji zabývají tímto tématem a kterým se budeme vzápětí věnovat, bychom spočítali doslova na prstech jedné ruky. To je v příkrém kontrastu s tematikou osudů Terezína za druhé světové války.⁴⁶ S trochou nadsázky tak lze říci, že zatímco o historii Malé pevnosti a židovského ghetta za okupace víme tolik, že jsme schopni sledovat jednotlivé příběhy konkrétních lidí, o dějinách Terezína před r. 1938 víme skutečně jen velmi málo. A o osudech lidí spojených s tímto místem nevíme často vůbec nic. Jak jsme viděli dříve a ještě uvidíme

---

⁴³ Michael VIKTOŘÍK, *Táborová pevnost Olomouc: modernizace olomoucké pevnosti v 19. století*, České Budějovice 2011.

⁴⁴ TÝŽ, *Hinter den Wällen der Festungsstadt*, Olomouc 2018.

⁴⁵ Tamtéž, s. 10.

⁴⁶ Pro představu stačí zadat do jakéhokoliv knihovnického vyhledavače heslo „Terezín“ nebo „Theresienstadt“ a téměř všechny nalezené publikace (kromě těch zde uvedených) se budou věnovat historii ghetta nebo věznic gestapa na Malé pevnosti.

později, je to do značné míry rys společný všem (nejen) bastionovým pevnostem. Podívejme se ale nyní blíže na dosavadní práce zaměřené na starší historii Terezína.⁴⁷

V historických pracích se Terezín objevuje poměrně záhy. Nejčastěji je zmiňován v souvislosti s bitvou u Lovosic (1756) a dějinami války o bavorské dědictví, která bezprostředně vedla k jeho výstavbě. Ovšem nikdy se zde neobjevují informace obsáhlejší než jen to, že právě proto byla pevnost vybudována.⁴⁸ Podobně velmi skoupé líčení nalezneme i v mnoha starších topografických a výkladových slovnících.

První podrobnější studie pochází z pera Emericha Streitenfelse z roku 1877.⁴⁹ V ní je většina prostoru věnována bitvě u Lovosic, která je pro autora stejně jako události celé sedmileté války základním důvodem k vybudování nové pevnosti. Jen menší díl se zabývá Terezínem. Streitenfels si zde také posteskl, že ani v Kriegersarchivu ve Vídni není žádná práce, která by se historii výstavby pevnosti věnovala. Leda snad kromě Pellegriniho memoárů, ke kterým se ještě dostaneme.⁵⁰ Jeho informace o účelu pevnosti jsou tak převzaty převážně právě z Pellegriniho. Ve své stati poprvé zmiňuje také Lloyda a jeho doporučení k výstavbě pevnosti bránící postup z Drážďan na Prahu.⁵¹ Jinak se ale v duchu tehdy moderní pozitivistické historiografie omezuje jen na výčet několika informací získaných zřejmě z válečného archivu, pohříchu bez citací zdroje.

V podobném duchu, tj. velmi pozitivisticky a v podstatě jen ve formě výčtu jednotlivých dat, se nese i několik mladších prací z doby před druhou světovou válkou s Ivanem Honlem v čele.⁵² Žádnou z těchto prací až do druhé poloviny 20. století však nelze označit za ucelenou historii Terezína.

To je zajímavé ve srovnání s ostatními tereziánskými⁵³ pevnostmi. Velká a starobylá historická města, jako Olomouc nebo Hradec Králové, sice neměla historiografii věnující se přímo pevnosti jako takové, ale měšťanské prostředí dávalo vždy vyniknout lokálním historiografům,

---

⁴⁷ Pod označením starší historie se míní jeho historie v 18. a 19. století.

⁴⁸ Srov. Josef SVÁTEK, *Dějiny panování císařovny Marie Terezie II*, Praha 1898.

⁴⁹ Emerich STREITENFELS, *Die Schlacht von Lobositz und Gründung von Theresienstadt*, Organ der Militärwissenschaftlichen Vereine, 15. svazek, ročník 1877, s. 27-69.

⁵⁰ Tamtéž, s. 59. Pellegriniho memoáry jsou v podstatě detailním popisem pevnosti a její funkce a současně „návodem“ k její obraně.

⁵¹ E. STREITENFELS, *Die Schlacht von Lobositz und Gründung von Theresienstadt*, s. 63.

⁵² Ivan HONL, *Pevnost Terezín*, Praha 1933.

⁵³ Termínem „tereziánský“ je zde míněn Hradec Králové, Olomouc a současně i Terezín a Josefov, protože příkaz k jejich založení, jak ještě uvidíme, vydala ještě Marie Terezie.

kteří navázali na starší práce kronikářů a kteří tak ve svých dílech úmyslně či neúmyslně⁵⁴ zachytili také osudy opevnění nebo ještě častěji jeho výstavby.⁵⁵ Mohli bychom tak usuzovat, že velmi malé a v 19. století stále ještě také velmi mladé měšťanské prostředí Terezína a Josefova, necítilo zatím potřebu zpracovat své dějiny. Jenomže Josefov svoji historiografii před r. 1938 má. Kromě již zmiňovaného Honla, který stejně v případě Terezína vydal spíše jen útlého turistického průvodce,⁵⁶ je to ještě objemná a faktograficky velmi podrobná práce Josefa Duška.⁵⁷ Terezín však svou základní pozitivistickou historiografii nebo chcete-li literaturu v klasickém duchu starých vojenských dějin, tak důležitou svým přehledem dostupných informací a citacemi existujících pramenů, nikdy neměl. A to ani v českém, ani v německém jazykovém prostředí.

A tak lze za zcela první komplexní práci tohoto druhu označit dosud nepřekonané dílo Andreje Romaňáka *Pevnost Terezín a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství* z r. 1972. Kromě několika dalších menších prací představuje jeho kniha o pevnosti Terezín jeho největší počin. Romaňák byl první, kdo se pokusil o podrobné studium dostupných pramenů k výstavbě pevnosti. A tím pro něj byl obrovský a dosud nezpracovaný fond ženijního ředitelství Terezín uložený ve Vojenském historickém archivu, kde se jen pro roky 1780-1790 nachází cca patnáct napěchovaných a nezpracovaných archivních kartonů.⁵⁸ Samozřejmě měl v ruce také Pellegriniho memoáry a obrovskou sbírku map a plánů Terezínské pevnosti.⁵⁹

Na cca 150 stranách své knihy tak obsírně popisuje podobu i proces vzniku terezínské pevnosti. To je ústředním tématem jeho práce. „*Mnohý z návštěvníků*“, píše se v úvodu knihy, „*si klade otázku, kdy byla tato pevnost postavena, proč právě zde na Ohři, proč se skládá z takových objektů, jaké bylo její poslání a smysl existence.*“⁶⁰ A to jsou ve zkratce právě ta témata, která

---

⁵⁴ Jakkoliv se může tento obrat zdát neobvyklým, je na místě. Tato generace historiků snesla a ocitovala velké množství pramenů. Často tak můžeme například pramen jimi citovaný pro dokreslení stavebního vývoje nějaké památky použít při studiu každodennosti na této stavbě a obráceně.

⁵⁵ Srov. Karel Josef BIENENBERG, *Dějiny města Hradce Králové, rukopis z roku 1790*, překlad Jan Balcar z Bystrého, Hradec Králové 1953 (uložen v královéhradecké muzejní knihovně.); František ŠVENDA, *Čtvrtý Hliněný Obraz Hystorye Králowstwj Českého a Paměťj Města Králowé Hradce nad Labem To gest: Proměny Králowstwji Českého, w Wognách a ztenčenj Města Pewnostj ohraženého, w běhu věku 18. sto lety. Rozdjl II., od Roku 1734 až do Roku 1762*, Hradec Králové 1814.

⁵⁶ Ivan HONL, *Pevnost Josefov*, Praha 1933.

⁵⁷ Josef DUŠEK, *Paměti c.k. pevnosti a královského svobodného města Josefova, se zřetelem k dějinám vlasti a vojenství*, Jaroměř 1886.

⁵⁸ Vojenský historický archiv, AF Ženijní ředitelství Terezín/Geniedirektion Theresienstadt (dále jen GD Terezín).

⁵⁹ Vojenský historický archiv, Sbírká plánů pevnosti Terezín a jiných vojenských objektů v Terezíne a okolí 1780-1943.

⁶⁰ Andrej ROMAŇÁK, *Pevnost Terezín a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství*, Praha 1972, úvodní text na deskách knihy.

Romaňák jedno po druhém postupně rozebírá. Asi největší prostor přitom dává technickému popisu stavby jako takové – síla a výška hradeb, šířka příkopů, délka minových chodeb atd., což je pochopitelné, protože to před ním ještě nikdo neudělal. Na několika stranách se ale věnoval také tématům jako pracovní síla, stavební materiál, finanční náklady atd. Rozsah stran jeho knihy a zejména kapitol (cca 25 stran textu) zaměřených na dělníky, materiál a financování, posádku, osídlování apod. však neumožnil podrobnější studii těchto témat, které by třeba zohlednily proces vedení stavby, koordinaci logistiky, nebo případné změny v zajištění výstavby v letech 1780-1790.

I přes popisnost a do značné míry technickou strohost jeho textu nelze Romaňákovi upřít snahu zarámovat Terezín do širších celoevropských souvislostí. Byť se to týká zejména snahy o zakotvení této pevnosti do jednotlivých fortifikačních škol, do souvislostí s výstavbou dalších tehdy československých a evropských pevností a do následného vývoje válečnictví. Současně byl první, kdo se kromě historie samotného města, začal zabývat kromě staršího bastionového jádra také mladším věncem fortového opevnění obklopujícího širší perimetr Terezína (zejména od Litoměřic po vrch Křemín a na jihu kolem Bohušovic nad Ohří).

Tím byly položeny velmi dobré základy k dalšímu výzkumu pevnosti Terezín. Byla technicky popsána její stavební hmota, základní historie i stavební vývoj a byly zmapovány základní prameny a literatura. V tomto případě ty tuzemské, protože vzhledem k době sepsání knihy, nebylo vůbec zohledněno obrovské informační bohatství vídeňských archivů.

Na tuto práci do značné míry navazuje kniha autorů Votoček – Kostková.⁶¹ Ta samozřejmě krátce pojednává také o stavbě pevnosti, vychází však zejména z Romaňáka. Co je však na této knize nové, je to, že jde o první a dosud jediný pokus zmapovat osídlení a architekturu samotného města a jeho jednotlivých domů. Tím se podrobněji nezabýval ani Romaňák a dodnes je tato kniha překonána snad jen v ojedinělých případech stavebně historickým průzkumem během oprav některých budov za poslední desetiletí.

Pak se ale historiografie Terezína odmlčela a na dlouhou dobu ustrnula. V roce 1994 vyšel přetisk Romaňákovy knihy v edici Pevnosti.⁶² Jedná se však jen o zkrácenou verzi jeho předchozího díla.

---

⁶¹ Otokar VOTOČEK – Zdeňka KOSTKOVÁ, *Terezín*, Praha, 1980.

⁶² Andrej ROMAŇÁK, *Pevnost Terezín*, Dvůr Králové 1994.

V souvislosti se snahou o zápis pevnosti Terezín do seznamu UNESCO (dodnes neuskutečněného) se objevily dvě práce. V roce 2009 vyšla studie V. Rákosníkové o výzkumu plánů a map Terezína uložených ve vídeňském válečném archivu.⁶³ Byla první, která podnikla podrobnější průzkum obrazových materiálů k dějinám pevnosti. Mimo jiné se také díky ní do Terezína dostaly desítky digitalizovaných plánů a stovky stran archiválií z Vídně. Dnes jsou dostupné na městském úřadě.

Druhou práci vydal Národní památkový ústav pod názvem *Pevnost Terezín: kulturní statek České republiky navrhovaný k zápisu na Seznam světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO* v r. 2010.⁶⁴ Jejím cílem bylo reprezentativní formou popsat historii a stavební vývoj pevnosti zejména z hlediska památkové ochrany. Popisuje tak jednotlivé objekty v Terezíně i okolí (včetně fortového opevnění z 19. století). Informačně k Terezínu i jeho historii vychází v zásadě z Romaňáka, což ovšem autoři nezakrývají. Obsahově nová je kapitola srovnávající Terezín s jinými evropskými pevnostmi. Je na ni dobře patrné, že při srovnání s Vaubanovými pevnostmi ve Francii, má Terezín jen velmi málo společného.⁶⁵ Vauban bývá považován za předního vojenského inženýra raného novověku. Ale je poněkud krátkozraké omezovat ve srovnání fortifikací právě jen na Vaubana, když jen sama Francie zplodila i další autory. Tato kapitola spíše otvírá zajímavou otázku pro další badatele. A sice proč je Terezín tak odlišný, proč má vlastně tak málo společného i s Josefovem stavěným ve stejné době? Anebo ještě lépe, co mají české tereziánské pevnosti společného s jinými evropskými pevnostmi, a tedy jaké vazby (personální, kulturní atd.) mezi nimi lze doložit?

První a zatím jedinou zahraniční moderní knihou snažící se zachytit historické osudy Terezína od jeho vzniku po konec druhé světové války a současně přinést nějaké nové informace ke starší historii města je paradoxně německá kniha Uty Fischer a Rolanda Wildberga.⁶⁶ Paradoxně, protože se jedná spíše o velmi sofistikovaného turistického průvodce. Nepřináší sice nic nového z hlediska studia pramenů, ale jako první se snaží zmapovat osudy města a jeho obyvatel (vojáků i civilistů) na základě velkého množství drobných zmínek v různé sekundární literatuře.

---

⁶³ Vladimíra RÁKOSNÍKOVÁ, *Historické plány pevnosti Terezín ve vídeňském Kriegsarchivu - archivní studie*, Zpráva památkové péče, ročník 69, srpen 2009, číslo 5, s. 376-384.

⁶⁴ Vladimír KUPKA a kol., *Pevnost Terezín: kulturní statek České republiky navrhovaný k zápisu na seznam světového kulturního a přírodního dědictví UNESCO*, Praha 2010.

⁶⁵ Tamtéž, s. 63.

⁶⁶ Uta FISCHER – Roland WILDBERG, *Theresienstadt - eine Zeitreise*, Berlin 2011.

Další práce, které se od té doby objevily, se věnovaly spíše technologii opravy terezínské památky se snahou o její zakotvení v širších souvislostech oprav jiných bastionových pevností. Co se týče historie Terezína samotného, vychází primárně opět z výzkumů A. Romaňáka doplněného pouze o studium archivních plánů a terénní výzkum.⁶⁷ Co je přitom signifikantní pro tento druh literatury a vůbec odbornou diskuzi na úrovni pracovníků památkové péče – historiků – architektů – lokálních badatelů je to, že vychází primárně z nálezové situace na místě a obrazových pramenů. Lze konstatovat, že probíhá často bez klasického archivního výzkumu v tuzemských i zahraničních archívech. To lze označit koncepčně za velký nedostatek, který nutně vede k jen omezenému ba dokonce zkreslenému poznání.

V roce 2015 se objevila diplomová práce Jana Bažanta pod názvem *Pevnost Terezín na plánech Rakouského státního archívu ve Vídni (1780-1882), výkladové možnosti pramene a komparace s pevností Josefov*.⁶⁸ Poprvé od výzkumu V. Rákosníkové⁶⁹ se někdo vydal do Vídně a bádá v tamějších archívech. Tedy přesněji v jednom, protože jeho cílem bylo nahlížet výstavbu terezínské (a josefovské) pevnosti pouze optikou dochovaných plánů. Jak sám píše: „*Mojí ambicí není podat syntetizující pohled na dějiny Terezína a Josefova. S ohledem na složitost a velikost celé látky, která by vydala na celoživotní dílo, současný stav pramenné základny a minimum zpracování některých témat v české literatuře, by to nebylo ani možné.*“⁷⁰ S tímto stanoviskem se nelze než ztotožnit. Možná o to více je třeba vyzdvihnout snahu této práce jít skutečně ke zdroji a prozkoumat zahraniční archiv. Současně na ní ale lze demonstrovat úskalí výzkumu pevností jen na základě plánů a znalosti situace na místě. Při popisu omezené schopnosti flankovacích kasemat reduitu krýt líci bastionu dovozuje (bez jakéhokoliv dokladu), že se jedná o projekční pochybení návrhu pevnosti.⁷¹ Přitom se naopak jedná o úmyslný a obecně známý způsob opevňování v 18. století.⁷² Tato malá odbočka budiž příkladem, jak snadno mohou bez studia jiných než obrazových pramenů vznikat mylné interpretace. Ale i

---

⁶⁷ Srov. Jiří SLAVÍK a kol., *Bastionové pevnosti*, Ústí nad Labem 2014.

⁶⁸ Jan BAŽANT, *Pevnost Terezín na plánech Rakouského státního archívu ve Vídni (1780-1882), výkladové možnosti pramene a komparace s pevností Josefov*, diplomová práce obhájená 2015 na Filozofické fakultě Univerzity Hradec Králové.

⁶⁹ Tady je na místě poznamenat, že Rákosníková tehdy do Čech přivezla většinu plánů jen v černobílé kopii, takže informace zaznamenané na plánech různými barvami nebo jejich odstíny tak nejsou čitelné.

⁷⁰ Tamtéž, s. 8.

⁷¹ Tamtéž s. 38. Jde o to, že děla z těchto kasemat nejsou schopna přímou palbou krýt samotnou špici bastionu, ale jen jeho líce.

⁷² O různých přístupech z pera téměř soudobého odborníka nejlépe: Maximilian de TRAU, *Die beständige Befestigungskunst*, Wien 1817.

přes tyto nedostatky a omezenou práci s literaturou,⁷³ nelze autorovi upřít snahu konfrontovat při sledování otázky výstavby Terezína vlastní praktické zkušenosti ze stavebnictví a archivní výzkum v zahraničí (ačkoliv jen plánů). V podstatě se jedná o pokus interpretovat plány a vytěžit z nich maximum informací.

Poslední velkou prací o pevnosti Terezín je kniha Ivana Fuksy *Pevnost Terezín - proti pruské rozpínavosti* z r. 2016.⁷⁴ Jedná se výpravnou obrazovou publikaci Národního muzea s obrovským množstvím fotografií, reprodukcí historických plánů i digitálních modelů. Obsahově navazuje na kapitolu A. Romaňáka o modernizacích terezínské pevnosti během 19. století a na svou vlastní kapitolu k témuž tématu v Kupkově kolektivní monografii o terezínské pevnosti.⁷⁵ Základ jeho knihy tak tvoří z větší části stavební popis jednotlivých obranných prvků kolem Terezína založený na plánech uložených ve VHA, případně přivezených p. Rákosníkovou. Ty se snaží zarámovat do širších souvislostí, i když často s rozporuplným výsledkem.⁷⁶ I tak se ale část jeho práce věnuje také výstavbě pevnosti v 18. století.

Vzhledem k našemu dosavadnímu líčení působí trochu nepřiměřeně autorovo konstatování, že „*bastionové opevnění pevnosti Terezín je dnes relativně dobře probádaná oblast. Na toto téma bylo již publikováno mnoho jak z pera Andreje Romaňáka, tak řady dalších autorů*“.⁷⁷ Toto tvrzení snad může být platné pouze v smyslu poznání kompozice a rozměrů jednotlivých fortifikačních prvků. Nepřekvapí tak, že je historie Terezína omezená opět převážně na přebírání informací z Romaňákovy knihy.⁷⁸ Na druhou stranu autorovým záměrem nebylo předložit vyprávění nejstarší historie této pevnosti a toto téma je pro něj jen okrajovou oblastí zájmu.

A tak je tato kniha především tím nejreprezentativnějším, co bylo kdy o Terezíně vydáno. Silnou stránkou je především povedená grafika a publikování rozsáhlé obrazové dokumentace (zejména plánů) jaké dosud nemá obdoby. Jak sám autor píše, jeho cílem bylo zmapovat

---

⁷³ Můžeme usuzovat, že základním zdrojem informací byl opět převážně Romaňák. Lze tak usuzovat nejen z citací, ale svědčí o tom také zajímavý detail. Romaňák ve své knize netradičně cituje pět článků J. Bayera (Založení pevnosti, Stavba pevnosti Terezína, Osídlení Terezína, Terezínské kasematy a Terezín ve válce 1866) dohromady jako „*Vlastivědný sborník Podřipska, roč. 1924 a 1925*“ – bez určení vydání a stránek jednotlivých článků. A všechny výše uvedené práce o Terezíně uvádí Bažant v seznamu literatury úplně stejně netradičně jako Romaňák.

⁷⁴ Ivan FUKSA, *Pevnost Terezín – proti pruské rozpínavosti*, Praha 2016.

⁷⁵ Tamtéž, s. 86-92.

⁷⁶ Poněkud problematické je ideové a obsahové spojení jádra knihy o terezínském fortovém opevnění na kapitoly o Jablůnkovské šanci, dělostřeleckém výcvikovém prostoru v Týně nad Vltavou apod.

⁷⁷ I. FUKSA, *Pevnost Terezín*, s. 30.

⁷⁸ Například uveďme opětovně přebírání informace, že Lloyd byl prvním autorem koncepce obrany Čech.

stavební vývoj terezínské pevnosti v 19. století. A to se mu na základě kombinace fotografií a popisu dobových plánů podařilo. Z hlediska širších obzorů nebo nových informací získaných na základě studia archivních pramenů (zejména co se týče labského předmostí) však toto téma stále představuje obrovský neprobádaný prostor výzkumu.⁷⁹

Jak tedy nahlížet dosavadní historiografii pevnosti Terezín? Pokud vezmeme obsahovou stránku věci, můžeme konstatovat, že samotné opevnění terezínské pevnosti (popis jednotlivých prvků pevnosti, prstenec opevnění z 19. století apod.) je poměrně dobře zpracované. Do značné je to díky jedinečně dochovaným valům samotným a jednak díky naskenovaným historickým plánům (za což patří obrovský díky jak p. Rákosníkové, tak i Vojenskému historickému archivu). Z hlediska práce s písemnými prameny však zůstává zatím nepřekonán Romaňák. V případě konkrétně Terezína je to do budoucna potenciálně obrovské pole vědeckého výzkumu. Kromě jeho cca 25 stran o samotné stavbě pevnosti zatím nic nového nevyšlo. Výročí 150 let války 1866 a královéhradecká konference přinesla jisté nové informace k historii Terezína za prusko-rakouské války.⁸⁰ Jinak ale nevíme o osudech pevnosti a její posádky, ani města a jejich obyvatel zhoľa nic – a to ani ve významných historických obdobích, jako napoleonské války (rok 1813 zasáhl Terezín přímo) nebo neklidný rok 1848 apod.

Důvod je nasnadě. Popis strohé stavby na základě plánů lze učinit. Stěží však jen s jejich pomocí nahlédneme za mlčenlivou masu cihel a hlíny, abychom mohli sledovat příběh výstavby, myšlení jejich stavitelů i obyvatel a osudy lidí s Terezínem spojených. Vrátime-li se jen k otázkám, které si kladl Duffy, Krause a další, zůstávají v podstatě nezodpovězeny. Témata, jako odkud a jakým způsobem probíhala mobilizace zdrojů pro stavbu, kdo byli lidé, kteří ji iniciovali a za jakých okolností, jaká byla pro to ideová východiska, kdo byli lidé, kteří stavbu vedli a prováděli, ekonomická stránka věc, strategicko-taktická rovina uvažování, osudy lidí, kterých se stavba dotkla. To vše zůstává dodnes v případě Terezína nezodpovězeno. A to

---

⁷⁹ Autor bohužel nedokázal využít německy psané archivní materiály přivezené digitalizované V. Rákosníkovou při její rešerši ve Vídni, ačkoliv je v seznamu pramenů uvádí. Ty obsahují obrovský rezervoár informací nejen o každodennosti v pevnosti za války 1866, ale zejména velké množství podrobností o výstavbě fortového opevnění kolem Terezína – pracovní síla, materiál, problémy na stavbě, časová náročnost i přímé zapojení jednotlivých prvků do bojových událostí. (např. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Karten- und Plansammlung, Genie- und Planarchiv, Inland C IV, Theresienstadt). Podobně není vůbec zohledněna bohatá pramenná základna k tomuto tématu uložená v archivním fondu města Litoměřice (např. SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice, spisy, inv. č. 1521, kart. č. 1175).

⁸⁰ Jiří HOFMAN, *Děšť, napětí a ticho – pevnost Terezín ve válce 1866*, in: Jiří Hutečka – Josef Šrámek (edd), *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*, Hradec Králové 2019, s. 173-181.; Ivan FUKSA, *Pevnost Terezín ve válce 1866 optikou stavební historie*, in: tamtéž, s. 162-172.

nehovoříme o dalších zajímavých otázkách, které by si bylo v duchu nové vojenské historie možno klást.

Ale ohlédněme nyní od úzkého tématu Terezína. Jak jsou na tom ostatní tereziánské pevnosti v České republice? Nutno říci, že až na solitérní výjimky je zde situace velmi podobná. V Josefově i přes novější dílčí práce Olgy a Pavla Mertlíkových⁸¹ stále hraje prim Dušek a jeho práce z 19. století.⁸² V Hradci Králové se zatím o pevnost zajímá systematicky hlavně ing. Slavík z NPÚ. Jeho poslední práce představuje základní přehled o pevnosti a její historii se spoustou obrazového materiálu.⁸³ Ale jak autor sám přiznává, není to hlavním těžištěm jeho zájmu.

Ve srovnání s tím je na tom výrazně lépe pevnost Olomouc. Kromě starších historiografických prací⁸⁴ je téma výstavby olomoucké pevnosti zahrnuto do monumentálního dvousvazkového díla *Olomoucké baroko* z r. 2010. Tématu se zde chopili V. Prechal⁸⁵ a V. Kupka.⁸⁶ První jmenovaný se snaží zasadit vznik pevnosti a její heroickou obranu v r. 1758 do širších kontextů dobového myšlení, zejména bastionového opevňování a změny válečnictví v raném novověku. Ačkoliv tak o samotné výstavbě pevnosti Olomouc neříká mnoho, jde o dobrý úvod do problematiky a vhodné entrée ke kapitole V. Kupky o samotné výstavbě a stavebním popisu jednotlivých obranných prvků. Kupka zde však v zásadě ale přebírá informace ze své starší práce z r. 2003 a příliš nového nepřidává.⁸⁷ K osudům olomoucké pevnosti, posádky i obyvatel pak nesmíme zapomenout již zmiňovanou práci M. Viktoríka.⁸⁸

Proč zde neustále mluvíme o nedostatečné práci s prameny? Jak jsme viděli, některé pevnosti (zvláště Terezín) zcela pominula vlna klasické pozitivistické historiografie nebo v tomto případě klasické vojenské dějepisectví 19. století (a mnohdy i 20 století). Ačkoliv bývá v současnosti občas tento styl psaní nahlížen s despektem a opovržením, představuje dodnes pro mnohé autory základní materiál, ze kterého čerpají. Pomyslná „stará garda“ pozitivistů jim sesbírala a publikovala obrovské množství pramenů i často jen kusých informací, takže se již

---

⁸¹ Pavel MERTLÍK – Olga MERTLÍKOVÁ, *Josefov – kapitoly z dějin pevnosti a města*, Liberec 2019.

⁸² J. DUŠEK, *Paměti c.k. pevnosti a královského svobodného města Josefova*.

⁸³ Jiří SLAVÍK, *Královéhradecká pevnost*, Hradec Králové 2015.

⁸⁴ Například Vladimír KUPKA, *Pevnost Olomouc*, Dvůr Králové nad Labem 2003.

⁸⁵ Vítězslav PRCHAL, *Války s Pruskem a přeměna Olomouce v pevnost*, in: Martin EBEL – Ondřej JAKUBEC (edd.), *Olomoucké baroko*, Olomouc 2010, s. 285-292

⁸⁶ Vladimír KUPKA, *Olomoucké fortifikace na plánech a ve skutečnosti*, in: tamtéž, s. 293-300.

⁸⁷ Viz poznámka 83.

⁸⁸ M. VIKTOŘÍK, *Hinter den Wällen der Festungsstadt*.

mnozí necítí povinni navštívit archiv a pustit se do zdlouhavého, jazykově a paleograficky náročného výzkumu.

Jenomže pokud pevnosti tuto nejstarší historiografii nemají, pak není z čeho vycházet. A ony ji, jak jsme viděli, skutečně v podstatě nemají. Už třeba jen proto, že psát tehdy o vojenských objektech by mohlo být nahlíženo jako vojenská špionáž. A není-li tedy více než jedna či dvě útlé knihy, pak nezbyvá než se vrátit ke klasické historické práci v archivu.

To bude ostatně základem i této práce. S trochou nadsázky lze říci, že neprostý nedostatek literatury nás přímo nutí postavit celý příběh výstavby terezínské pevnosti téměř výhradně na pramenech. O to zajímavější práce na historika čeká. A dosud nevyužitých pramenů jen k dějinám této jedné stavby je v českých i zahraničních archivech tak obrovské množství, že ani není v našich silách je zde všechny postihnout.

Je obtížné se u práce založené především na primárním výzkumu pramenů přihlásit k nějakému metodologickému přístupu. Již díky svému zaměření na archivní výzkum automaticky inklinuje ke klasickému pozitivismu. Snad to nebude tolik ke škodě. Výstavba terezínské pevnosti je látkou s natolik širokým záběrem, že ji ani tato práce nemá možnost vyčerpat. Spíše by měla být pomyslným odrazovým můstkem pro další historiky, kteří by se chtěli podrobněji věnovat tématům následujících kapitol. V tomto směru snad trocha přístupu „ad fontes“ neuškodí.

Současně je ale snahou autora zvolit jiný přístup a úhel pohledu než dosavadní práce nejen o Terezíně, ale také o dalších pevnostech. Vědomě se tak hlásí k současné vlně nové vojenské historie. Ačkoliv bývá někdy komplikované tento směr definovat, svědčí pro to zejména snaha zaměřit se na zcela jiná témata než dosavadní historiografie. Když už nic jiného, tak se vlastně v celé následující práci nikde nedozvíte, jak velké a vysoké jsou terezínské bastiony.

Metodologicky lze přístup autora asi nejlépe definovat jako mikrohistorické.⁸⁹ Výstavu terezínské pevnosti budeme sledovat na základě dílčích sond do jednotlivých témat. Dostaneme se nejen na úroveň koncepčního uvažování jednotlivých habsburských stratégů, ale do prostředí jednotlivých inženýrů, pracovních komand i dělníků.

Obecně bývá mikrohistorie aplikována na potvrzení nebo naopak vyvrácení vyšších makrohistorických koncepcí a teorií. Vzhledem k absenci obdobné historiografie však tyto

---

⁸⁹ Otto ULBRICHT, *Mikrogeschichte – Menschen und Konflikte in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 2009.

sondy využijeme spíše „vykreslení neznámého světa“ výstavby pevností podobně jako v Geertzově zhuštěném popisu.⁹⁰

Naším cílem tak bude na jednu stranu přinést základní penzum informací k rané historii Terezína, současně ale chceme sledovat koncepci, strukturu a průběh výstavby terezínské pevnosti. Následně poté, až „odkryjeme neznámou krajinu terezínského staveniště,“ bychom chtěli zodpovědět otázku, zda lze tuto stavbu zarámovat do obrazu „fiskal-military state“. Zjednodušeně řečeno, nakolik výstavba Terezína napjala finanční, logistické a materiální schopnosti osvíceneckého státu a zda ten musel za účelem dokončení pevnosti realizovat nějaká opatření, která se projevila mimo samotný perimetr staveniště u Litoměřic.

---

⁹⁰ Clifford GEERTZ, *Interpretace kultur – vybrané eseje*, Praha 2000.

4. Koncepce obrany Čech⁹¹

Ačkoliv první kámen tereziánské pevnosti byl položen až roku 1780, důvody a okolnosti jejího vzniku mají své kořeny již v roce 1740. Naprosto nová situace monarchie na šachovnici Evropy daná nástupem nového „dědičného nepřítele“ – Pruska – měla za následek zásadní změny celého státu a ve svém důsledku i vznik nových tereziánských⁹² pevností na českomoravském území. Byl to právě vleklý konflikt s Pruskem, který vedl k vybudování pevností Olomouc, Hradec Králové, Josefov a Terezín.⁹³

Čeští i zahraniční autoři se shodují na tom, že války o rakouské dědictví ohrožily samotnou existenci habsburského soustátí.⁹⁴ To pro Marii Terezii, která v té době nastoupila na trůn, muselo znamenat obrovskou životní zkušenost. A ta se musela v určité podobě přenést i na jejího syna a pozdějšího vladaře Josefa II. Rakouské armádě se nakonec podařilo ubránit své území. Tedy všechny až na téměř celé Slezsko a Kladsko, které zabralo právě Prusko.

Není náhodou, že první tereziánské reformy, které probíhaly mezi druhou slezskou a sedmiletou válkou, byly zaměřeny na armádu. V zásadě můžeme konstatovat, že jejich první vlna byla hotova s počátkem právě sedmileté války. Byl vydán první oficiální a jednotný cvičební a služební předpis pro pěchotu,⁹⁵ kavalérii⁹⁶ i dělostřelectvo.⁹⁷ Ustanoveno bylo vojenské vzdělávání, které bylo schopné do budoucna zásobovat pluky vzdělanými odborníky v důstojnických hodnostech. Bylo napraveno nedostatečné vybavení a zásobování armády a mnoho dalšího. Do nového konfliktu tak nastupovala zcela nová armáda.⁹⁸ Sám pruský král o ní po prvním střetnutí u Lovosic (1756) prohlásil, že „*to už nejsou ti staří Rakušané*“.⁹⁹

---

⁹¹ Tato kapitola z větší části vychází z mnohem podrobnější již publikované studie autora: Jiří HOFMAN, *Koncepce obrany Čech po sedmileté válce*, Historie a vojenství, roč. LXVIII, 3/2019, s. 46-59.

⁹² Výraz „tereziánské“ používám z toho důvodu, že všechny tyto pevnosti (Terezín, Josefov, Hradec Králové, Olomouc) byly postaveny, nebo jejich výstavba započala za vlády Marie Terezie. Současně to tuto skupinu pevnostní odlišuje od starších bastionových opevnění jako např. Praha nebo Cheb.

⁹³ Úmyslně zde mluvím u Hradce a Olomouce o výstavbě a nikoliv přestavbě. Protože, jak uvidíme později, pro tehdejší strategii nebyla opevnění měst staršího typu (např. ze 17. století) vůbec považována za dostatečná. Jak bude předneseno v následující kapitole, takto opevněná místa pro ně vlastně nebyla vůbec pevnostmi.

⁹⁴ Z posledních tuzemských i zahraničních autorů uvedme: Pavel BĚLINA – Jan Pavel KUČERA – Jiří KAŠE, *Velké dějiny země koruny české X 1740-1792*, Praha 2001.; Ch. DUFFY, *Sieben Jahre Krieg.*; M. HOCHEDLINGER, *Austrian Wars of Emergence 1683-1797.*; F. STELLNER, *Sedmiletá válka v Evropě.*

⁹⁵ *Regulament und Ordnung des gesammten Kaiserlich-Königlichen Fuss-Volcks*, Wien 1749.

⁹⁶ *Regulament und Ordnung für gesammte k. k. Husaren-, Curassiers- und Dragoner-Regimenter*, Wien 1751.

⁹⁷ *Regulament für das k. k. gesammte Feldartillerie-Corps*, Wien 1757.

⁹⁸ O rakouské armádě za sedmileté války za posledních pár desetiletí nejlepší asi Ch. DUFFY, *Sieben Jahre Krieg.*

⁹⁹ K bitvě u Lovosic a jejímu podrobnému popisu je asi nejfundovanější práce: Alfons DOPSCH, *Das Treffen bei Lobositz (1. October 1756), sein Ausgang und seine Folgen*, Gratz 1892.

Kde však měla rakouská armáda stále výrazné rezervy, byl ženijní sbor.

Pevnosti, jejich dobývání, obrana i výstavba, jsou v raném novověku všude v Evropě doménou specifické skupiny odborníků nazývaných (občas zkresleně) vojenští inženýři. Podobně jako třeba u dělostřelců, prošli vojenští inženýři zajímavým vývojem v podstatě od kosmopolitních civilních soukromých projektantů/stavitelů až po organizovanou složku vojenských sil toho či onoho státu.¹⁰⁰ Rozdíl byl ale zejména v tom, na jaké kvalitativní a kvantitativní úrovni se ženijní sbor v dané zemi nacházel. Za zcela nejlepší byl v 18. století považován francouzský ženijní sbor, který navazovala na tradice maršála Vaubana obecně považovaného za jistého „guru“ evropského pevnostního stavitelství.¹⁰¹

Rakouská armáda sice za sebou měla v 1. polovině tohoto století operace spojené s dobýváním i obranou pevností. Inženýrů však bylo velmi málo a jejich kvalita nebyla obecně považována za valnou.¹⁰² Rané reformy se objevily v r. 1747 v souvislosti s vydáním prvního vojenského předpisu. Nicméně to bylo málo a kýžená změna k lepšímu se nedostavila ani na počátku sedmileté války. V roce 1758 bylo služby schopných důstojníků – inženýrů celkem jen 30!¹⁰³ Přitom jen jedno větší obléhání bastionové pevnosti vyžadovalo desítky inženýrů.¹⁰⁴ Plnit každodenní nezbytné povinnosti inženýra na rakouských pevnostech a současně vést dlouhodobější a sofistikovanější pevnostní válku bylo při tomto stavu ženijního sboru přinejmenším nesmírně komplikované, ve skutečnosti vlastně nemožné. Rakušané zkrátka neměli odborné kapacity.

Realita byla mnohdy žalostná. Prvním rakouským bojem o pevnost v sedmileté válce bylo zřejmě obléhání Prahy po porážce u Štěrbohol v roce 1757. Princ Karel Lotrinský uzavřený s celou svou armádou ve městě nebyl mezi svými důstojníky a generály schopen najít nikoho, kdo měl dostatečné znalosti k obraně hradeb.¹⁰⁵

Díky změně spojenectví před počátkem sedmileté války, si však rakouská armáda dokázala napříště poradit zahraniční cestou. V novém spojenci Francii se Vídňi otevřely zajímavé

---

¹⁰⁰ Srov. P. WOHLMUTH, *Bastionové pevnosti a vojenská revoluce.*; Janis LANGINS, *Conserving the Enlightenment - French Military Engineering from Vauban to the Revolution*, Cambridge 2004.

¹⁰¹ Srov. Paddy GRIFFITH, *The Vauban Fortifications of France*, Oxford 2006.

¹⁰² Srov. Jamel OSTWALD, *Vauban under Siege*, Leiden 2006.

¹⁰³ Ch. DUFFY, *Sieben Jahre Krieg*, s. 316. Obecně k celkovým dějinám rakouského ženijního sboru Heinrich BLASEK – Franz RIEGER, *Beiträge zur Geschichte der k.u.k. Genie-Waffe*, Wien 1898.

¹⁰⁴ Blíže ke každodenní realitě pevnostní války P. WOHLMUTH, *Krev, čest a hrůza*.

¹⁰⁵ Neil COGWELL (ed.), *Lobositz to Leuthen – Horace St Paul and the Campaigns of the Austrian Army in the Seven Years War 1756–57*, Exeter 2017, s. 133.

možnosti nejen co se týče finanční podpory, ale současně tak získala přístup k početnému a schopnému francouzskému inženýrskému sboru. Když se pak na podzim 1757 započalo obléhání pruské pevnosti Svidnice, bylo téměř celé provedeno pod velením francouzských inženýrů.¹⁰⁶

Tak se do rakouské armády dostali francouzští inženýři a vůbec silný francouzský prvek, který se v ní projevoval až do počátku válek s revoluční Francií. Roku 1758 byl francouzským králem do Čech poslán plukovník Jean-Baptiste Vaquette Gribeauval, který byl Marií Terezií přijat přímo do řad rakouské armády coby generál polní zbrojmistr. Habsburská armáda měla v té době i jinak velmi kosmopolitní důstojnický sbor.¹⁰⁷ Gribeauval byl velmi schopným mužem, který pomohl reformovat rakouské inženýry a roku 1760 stál i u zrodu sapérského sboru.¹⁰⁸

Gribeauval a rakouské inženýry čekal také společný křest ohněm v podobě heroické obrany pevnosti Svidnice roku 1762,¹⁰⁹ která se stala v budoucích letech základem legendy rakouského ženijního sboru. Svidnice však nebyl zdaleka jedinou pevnostní válkou, na kterou se inženýři odkazovali. Nově reformovaný a zatím stále nepočetný sbor se hrdě hlásil k odkazu bojů také o Olomouc či Kladsko. Přitom v něm byl stále velmi silný francouzský živel. Jednak z hlediska organizace sboru a současně také personálně, protože i po válce v něm působilo několik Francouzů, coby zahraničních specialistů. Za všechny jmenujme pozdějšího projektanta Josefova Querlonda.

Konec sedmileté války nově přinesl nutnost akceptovat její výsledky a patřičně na ně reagovat. Definitivní ztráta většiny Slezska ve válkách o rakouské dědictví (1740-1748) a s ním i všech 4 slezských pevností (Hlohov, Svidnice, Brzeg a Nisa), které dosud zajišťovaly severní hranici, zcela obnažily sever monarchie. Do konce sedmileté války nebyl ani čas, ani finance tuto situaci plně řešit. Mezi lety 1750-1756 byla modernizována pevnost Olomouc¹¹⁰ a následná válka (1756-1763) jasně ukázala, že také Čechy by nutně potřebovaly zajistit severní hranice. Blízké ohrožení novým nepřítelem ze severu – Pruskem, zde bylo samozřejmě již od r. 1740, ale zdá

---

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 340 a 350.

¹⁰⁷ Srov. Ch. DUFFY, *Sieben Jahre Krieg*, s. 162.

¹⁰⁸ Srov. Oscar TEUBER, *Die österreichische Armee von 1700 bis 1867*, Wien 1895, s. 166.; H. BLASEK – F. RIEGER, *Beiträge zur Geschichte der k.u.k. Genie-Waffe*, s. 151.

¹⁰⁹ K obléhání Svidnice přináší obrovské množství informací a citací pramenů z rakouské i pruské strany kupodivu snad nejstarší objemnější práce o této události Johann Georg TIELKE, *Die drey Belagerungen und Loudonische Ersteigung der Festung Schweidnitz in den Feldzügen von 1757 bis 1762*, Freiberg 1781.

¹¹⁰ Michael VIKTOŘÍK, *Rok 1749 - klíčový rok ve výstavbě olomoucké bastionové pevnosti*, Vlastivědný věstník moravský, LXXI, 4/2019, s. 297-308.

se, že prostor k větším úvahám a samotné realizaci nových fortifikací byl právě až po roce 1763, kdy se potvrdila nová podoba hranic.

Od počátku bylo jasné, že se bude jednat o náročný, nesmírně drahý, pro obranu země však zcela klíčový, podnik. Marie Terezie a později ani Josef II. nehodlali rozhodnutí učinit sami a rádi si nechali poradit od svých vojenských odborníků – inženýrů i generálů. Ovšem jejich názor na to, kde mají budoucí pevnosti a opevnění stát, nebyl ani náhodou jednotný.

Dnes jsou poměrně známé návrhy anglického přidělence generála Lloyda, který doporučoval stavbu nových pevností na hlavních směrech útoku na Prahu, tj. Drážďany – Praha a Svidnice – Hradec Králové – Praha.¹¹¹ Samo rakouské velení však nepotřebovalo zahraniční postrčení, aby pochopilo, co je třeba dělat. Již od r. 1764, tedy několik let před vydáním Lloydova díla, probíhaly na úrovni nejvyšších vojenských hodnostářů a odborníků diskuse o tom, co je třeba učinit. Nalezneme mezi nimi mnohá dnes známá i téměř již zapomenutá jména – Daun, Harsch, Hadik, Laudon, Lacy, Spalart, Pellegrini, Querlonde.

Podívejme se nyní na obranu Čech od r. 1764 až do doby počátku výstavby nových pevností Josefov a Terezín v r. 1780.

4.1. Diskuse roku 1764

Tradičně první obrannou linií českých hranic byl tzv. hraniční kordon. Zde mohla císařská armáda těžít z pohraničních hor a jejich mnohdy neprostupných lesů a hřebenů. Pro poměry Čech za sedmileté války se to nejlépe ukázalo v prvních dvou letech bojů, kdy severní hranici uzavíral těsný řetěz menších oddílů zejména lehké jízdy (husarů), lehké pěchoty (hraničářů) a granátníků. Ti kontrolovali strategické výšiny, průsmyky a zemské cesty. Pomocí záseků a polního opevnění měly nepříteli zabránit vpadnout do země, či jej alespoň zpomalit.¹¹²

Toto opatření však mohlo zastavit či zdržet jen menší útvary nepřítele. Početnější pruská armáda mohla do Čech vstoupit jen několika málo průsmyky, ale zase pak s překonáním kordonu neměla problém, protože slabší rakouské jednotky se před ní postupně stahovaly do

---

¹¹¹ Jeho monumentální dílo obsahuje mnoho strategických a taktických poznámek k událostem sedmileté války – Henry LLOYD, *The History of the Late War in Germany between the King of Prussia, and the Empress of Germany and her Allies*, London 1766.

¹¹² Velmi dobře je to popsáno v pamětech adjutanta Karla Lotrinského Angličana Horace St. Paul – N. COGWELL (ed.), *Lobositz to Leuthen*.

vnitrozemí. To se stalo například roku 1756, kdy byly pruské síly proniknuvší do oblasti Ústí nad Labem do jisté míry blokovány menšími oddíly zejména lehké pěchoty a jezdeckva. Ovšem po příchodu Friedricha II. a jeho hlavní armády, před ním císařská armáda musela vyklidit celý levobřežní prostor Labe až k Lovosicím. Ještě v době bitvy u Lovosic, kde se Prusa nakonec podařilo zastavit, držely rakouské jednotky kordonu stále ještě hraniční prostor na pravém břehu Labe.¹¹³ Mimo to probíhaly další operace ještě ve východních Čechách. O rok později už pruská armáda zaútočila hned z několika směrů a císařští tak byly nuceni ustupovat mnohem rychleji a po celé čáře hranic.

Pro krytí možného postupu nepřítele bylo nutné vyčlenit větší sbory, protože samotný kordon nebyl bez posil větší vojenské celky nepřítele schopen zadržet. To bývaly většinou sbory ležící hlouběji od hranic – severně od Hradce Králové či u Litoměřic, na Jizeře a podobně. Problémem rakouské armády (očima současníků) přitom byl ten, že za relevantní bojeschopné pevnosti, o kterých by se v Čechách dalo mluvit, mohla být snad považována snad jen Praha a Cheb. Naopak rozsáhlé vojenské sklady nezbytné pro zásobování hraničního jednotek i celých sborů poblíž hranic se nacházely v nedostatečně opevněných nebo přímo neopevněných městech jako právě Hradec Králové (fortifikace z doby třicetileté války), Mladá Boleslav, Litoměřice a mnohé další. Ta nebyla schopna obrany a často ani včasné evakuace. Proto nutně padla do rukou nepříteli, pokud se císařská armáda musela začít stahovat od hranic ku Praze.¹¹⁴

Praha měla vůbec v tehdejší koncepci válčení pro obranu Čech klíčové místo. V zásadě platilo, že pokud nepřítel neopanuje hlavní město, není země dobytá, protože útočník se bude muset s blížící se zimou opět stáhnout. To platilo na podzim v roce 1756 i v roce 1757 (i když zde Friedricha „postrčil“ k vyklizení země spíše neúspěch u Kolína).

Právě tyto události a tyto zkušenosti měli na paměti ti, kteří po roce 1763 začali diskutovat možnosti výstavby nových opevnění bránících české hranice. Téměř všichni z následujících autorů prokazatelně bojovali v Čechách v letech 1756 i 1757. A zkušenosti z následné „bramborové války“ (1778–1779) jejich přesvědčení jen prohloubily.

Již počátkem roku 1764 byl Marií Terezií odsouhlasen návrh dvorské válečné rady, která společným dobrozdáním tehdejších špiček rakouské armády – polního maršála Dauna coby

---

¹¹³ O událostech kolem bitvy u Lovosic včetně rozboru, proč byla pro Rakušany ve skutečnosti spíše vítězná: A. DOPSCH, *Das Treffen bei Lobositz (1. October 1756)*.

¹¹⁴ Opět velmi dobře a podrobně popsáno pamětech St. Paula – N. COGWELL (ed.), *Lobositz to Leuthen*, s. 62–116.

prezidenta dvorské válečné rady, polního zbrojmistra Lacyho a polního maršála Neipperga doporučila, aby se obraně k Čech „*kromě těch či oněch fortů započalo také s výstavbou čtyř řádných pevností, především v okolí Hradce Králové*“. Z toho důvodu byla do východních Čech vyslána skupina vojenských inženýrů. Mezi nimi byla také francouzská mise pod velením brigádyra d' Ajot, v jejichž řadách přišel do Čech také tehdy ještě hejtman Querlonde, později projektant a první velitel stavby Josefova.¹¹⁵ Současně zde za rakouskou stranu působil také podplukovník Steinmetz, pozdější stavitel a první velitel Terezína, který se právě vrátil z pruského zajetí, kde byl od pádu Svídnice r. 1762.¹¹⁶

Francouzská mise během jara a léta 1764 předložila návrh na vybudování nové pevnosti na návrší u vesnice Ples. Později dostane jméno Josefov. Ale její čas zatím neměl přijít. Rozhořel se totiž spor, zda jít „francouzskou“ cestou a vybudovat pevnost Ples,¹¹⁷ nebo zda raději nezvolit „rakouskou“ variantu a opevnit Hradec Králové, na které se již také začalo pracovat.¹¹⁸

Dne 15. října 1764 se v Jaroměři sešla komise velmi reprezentativního obsazení – zmiňovaný polní zbrojmistr hrabě Harsch (v té době vice-ředitel ženijního sboru, v předchozích válkách se účastnil obléhání Prahy, Nisy a Kladska)¹¹⁹ a polní zbrojmistr Lacy (v té době dvorský válečný rada),¹²⁰ dále podplukovník ženijního sboru Pawlowsky z Rosenfeldu (rakouským inženýrům vyslanými připravovat nové pevnosti veleli právě podplukovníci Pawlowsky a Steinmetz),¹²¹ major Heilberg, velitel ženijní školy,¹²² a podplukovník Schröder z dělostřeleckého sboru.¹²³ Jejich úkolem bylo zhodnotit možnosti obrany východních Čech v prostoru od vesnice Ples po Nové Město nad Metují a Hostinné.

---

¹¹⁵ Theodor PETERS, *Die österreichischen Befestigungen an der oberen Elbe*, Mittheilungen des K. und K. Kriegs-Archivs, 3/1902, s. 292.

¹¹⁶ H. BLASEK – F. RIEGER, *Beiträge zur Geschichte der k.u.k. Genie-Waffe*, s. 232.

¹¹⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Karten- und Plansammlung, Landesbeschreibung, KPS LB K VII c (dále jen AT-OeStA/KA KPS LB K VII c), 74-1, Baupläne und Entwürfe der Festung Josephstadt von gen. Querlonde.

¹¹⁸ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Karten- und Plansammlung, Genie- und Planarchiv, Inland C IV (dále jen AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV), Königsgrätz Nr. 1, Idee einer Festung auf einem Terrain wie das bei Königsgrätz.

¹¹⁹ Heslo: „Harsch, Ferdinand Philipp Graf“,

https://de.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Harsch,_Ferdinand_Philipp_Graf (8.7.2018).

¹²⁰ Heslo: „Lacy, Franz Moritz Graf“,

https://de.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Lacy,_Franz_Moriz_Graf_von (8.7.2018).

¹²¹ Heslo: „Pawlowsky von Rosenfeld, Wenzel“,

https://de.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Pawlowsky_von_Rosenfeld,_Wenzel (8.7.2018).

¹²² H. BLASEK, *Beiträge zur Geschichte der k. u. k. Genie-Waffe*, s. 355.

¹²³ Heslo: Schröder, Karl Friedrich Freiherr von“,

https://de.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Schr%C3%B6der,_Karl_Friedrich_Freiherr_von (8.7.2018).

Komise se shodla, že nejvýhodnější místo pro shromáždění armády k obraně východních Čech je okolí vesnice Ples (budoucí Josefov). Panovala v podstatě jednohlasná shoda, že by nová pevnost v tomto prostoru byla vhodná. Zúčastnění však vyjádřili všeobecné obavy, že zdejší krajina neumožňuje vybudovat dostatečně velké opevnění. Nejvíce kritický byl zřejmě Harsch, zastánce nové pevnosti v Hradci Králové, který k tomu poznamenal, že pozice k opevnění je to sice z mnoha důvodů vhodná, protože se u ní mohou stahovat a shromažďovat jednotky ustupující od hranic. Nicméně postup hlavní síly nepřítele stejně donutí rakouskou armádu dříve či později stáhnout se za Labe a pak bude taková pevnost ponechána svému osudu. Stejně služby coby shromaždiště armády by prý splnil i obyčejný fort – „*oproti tomu fort vybudovaný na pleském návrší by přinesl stejně tolik výhod*“.

Tato diskuze zapadá do rámce tehdy aktuálního sporu o to, kde by bylo nejvhodnější postavit novou pevnost, zda má být zvolen Hradec Králové či právě Ples, pozdější Josefov. Někdy bývá označována jako „válka per“.¹²⁴ Zajímavé je, že ačkoliv výše zmíněná komise v říjnu teprve diskutovala, zda by bylo či nebylo vhodné v lokalitě Ples vybudovat pevnost, ležel již od přinejmenším června téhož roku ve Vídni hotový její první Querlondův projekt.¹²⁵ Naopak opevnění Hradce na svůj zevrubnější projekt stále ještě čekalo.¹²⁶

Odhlédněme ale nyní od diskuse Ples kontra Hradec a podívejme se na komplexnější úvahy o opevnění severní české hranice.

Asi o měsíc a půl později (24. 11. 1764) spatřila ve Vídni světlo světa první celková koncepce obrany Čech od konce sedmileté války. Pocházela z pera již zmiňovaného gen. Spalarta (Jacques-Robert Spalart 1704–1769, ředitel belgické ženijní brigády císařské armády a ředitel ženijní akademie v Bruselu).¹²⁷ Ten poprvé neřešil jen otázku opevnění Ples – Hradec Králové, ale komplexně celou hranici od východní Moravy po Cheb.¹²⁸ Velmi také akcentoval i logistickou roli pevností, kterou třeba předchozí komise vůbec nezmínila. Spalart se odkazoval na tažení sedmileté války, kdy slezské pevnosti pruskému králi skýtaly ochranu i drahocenné zásoby. Naopak české země a zejména vojenské zásobovací sklady byly vystaveny vpádům bez

---

¹²⁴ T. PETERS, *Die österreichischen Befestigungen an der oberen Elbe*, s. 289–304.

¹²⁵ AT-OeStA/KA KPS LB K VII c, Baupläne und Entwürfe der Festung Josephstadt von gen. Querlonde, Nr. 74-1.

¹²⁶ Spalartův návrh z r. 1764 lze pro jeho obecnost sotva považovat za projekt.

¹²⁷ Madalina Valeria VERES, *Constructing Imperial Spaces: Habsburg Cartography in the Age of Enlightenment*, disertační práce obhájená na Univerzitě v Pittsburghu v roce 2015, s. 65.

¹²⁸ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Böhmen Nr. 3 Memoire über Befestigung Böhmen.

ochrany. Často obrovská kvanta potravin a střeliva tak padla do rukou nepříteli, nebo musela být zničena. Na druhou stranu píše: „*Povšimněme si Prahy s jejími starobylými a též špatnými hradbami, které jsou nesmírně rozložitě, a přesto zachránily z prohrané bitvy (míní se bitva u Štěrbohol 1757 – pozn. autora), co se dalo, a daly nám čas udeřit vítězně na nepřítele a přinutit jej ustoupit z Čech. Podívejme se na Olomouc na Moravě, sotva dokončenou, která obstála proti obležení a získala svým odporem čas nutný k její záchraně.*“ A pokračuje příklady pevností z Říše. Současně si však uvědomoval, že nejen bastiony a raveliny tvoří obranu. „*Je pravda, a to si musíme přiznat, že úžasný odpor těchto pevností byl vyvolán více těmi, kteří jim veleli, než hradbami a všemi, kteří se zde nacházeli a navýšili obranu. Sebelepší opevnění zmůže málo, pokud není správně využito. I barabizna se může solidně bránit, pokud ti, kdo ji ovládají, vhodně využívají její možnosti.*“

Spalart hned v úvodu místo rozptýlených menších opevnění doporučuje raději větší pevnosti, které mají širší a hlubší obranu a mohou se tak efektivněji a hlavně déle bránit obléhání. Na druhou stranu je to pro něj vždy otázka kompromisu – kolik zásob a mužů se do pevnosti vejde, jak dobře je zásobovatelná (nejlépe po řece), jak je daleko od hranic a tedy kolik prostoru nepřítel opanuje, než před ní stane. A hlavně, postavit pevnost je podle něj to nejjednodušší. Ale generálové, kteří vedou armády, musí sami nejlépe vědět, kde jim nejlépe vyhovuje a jak ji v případě války využívat. Tolik k jeho teoretickému úvodu. Nyní se podívejme na jeho konkrétní návrhy pro obranu Čech.¹²⁹

„*Dlouhý čas jsme věřili, že průsmyky mezi horami, které oddělují Čechy od sousedních států, mohou převzít funkci pevností, které by chránili přechody s několika lidmi. Ale zkušenost nám ukázala, že ani dobré sbory vojska sami o sobě nejsou vždy nejlepším řešením.*“ Je tedy nezbytné posílit obrnu země novými pevnostmi. V duchu toho, že dává přednost spíše větším pevnostem před menším opevněním. A Hradec Králové je pro něj velmi vhodným místem. Návrší je obklopeno soutokem Labe a Orlice a umožňuje navrhnout rozsáhlé záplavové kotliny. To je pro Spalarta vždy důležité, aby se co nejlépe snoubily přírodní podmínky a nově vybudované opevnění. Okolí města přitom umožňovalo vybudovat inundace kolem kompletně celé pevnosti a tím výrazně ušetřit finance na výstavbu složitých opevnění. Poloha Hradce může současně vhodně zásobovat armádu táhnoucí proti Slezsku a Kladsku. Nicméně samotnou otázkou, zda postavit jednu nebo druhou pevnost, případně obě, nechává bez povšimnutí. Možná

---

¹²⁹ Spalard se obšírně vyjadřuje také k pevnostem Olomouc a Brno, ale to zde není předmětem zájmu, a tak to ponecháváme stranou.

se jen nechtěl zbytečně zaplést do sporů mezi Harschen a Querlondem ohledně nejvýhodnějšího umístění nové pevnosti.

Jako další lokace pro nové pevnosti uvádí dále Mladou Boleslav, Ústí nad Labem a nakonec Cheb, jehož stávající opevnění ale nepovažoval za ani zdaleka dostatečné.¹³⁰

Přibližně ze stejné doby pochází další spis o obraně severní české hranice, podepsaný samotným hrabětem Harschem.¹³¹ Ten je oproti Spalartovi velmi konkrétní, co se týče lokací a využití krajiny. Popisuje jednotlivé průsmyky pohraničními horami a jejich schůdnost. Některé nechává čistě bez opevnění, jinde by doplnil jen zemní valy a jinde naopak vybudoval nové forty a pevnosti. Na druhou stranu postrádá obecné teoretické pasáže i důraz na logistiku armády. Mimo to je docela dost dobře možné, protože se o sobě navzájem nezmiňují, že Harsch ani Spalart o svých pracích navzájem nevěděli.

Jeho pojetí obrany spočívá na velkém množství menších opevněných bodů – šancí, redut a fortů – přímo na hranicích. Ty pak doplňují opevněné zásobovací sklady ve vnitrozemí. Pro pásmo obrany mezi Králíky po Olešnici v Orlických horách to mělo být Vysoké Mýto. Obranu od Olešnice až ke Svobodě nad Úpou měla krýt nová pevnost v Hradci Králové, kterou navrhoval jako hlavní shromaždiště sil (v orig.: *Haupt-Waffen-Platz*), kde by byly zásoby jak pro kordon a opevněné pozice na hranicích, tak pro celý sbor, který by zde operoval. To ostatně odpovídá tomu, že Harsch byl jednoznačně zastáncem varianty opevnit Hradec Králové a nikoliv Ples. Snad proto (na rozdíl od Spalarta) nenalezneme v jeho práci ani slovo o Plesu. Od Žacléře po Hrádek nad Nisou měla stejnou roli hrát nová pevnost (v orig.: *Haupt-Festung*) Mladá Boleslav.

Pohraniční opevnění od Ústí nad Labem po Chomutov měla v Harschově projektu zásobovat a krýt třetí nová pevnost. Morfologie terénu je pro to prý nejvhodnější na rovině u malé vesničky zvané Německé Kopisty nedaleko u Litoměřic. To je zřejmě vůbec první zmínka o budoucí pevnosti Terezín.

Pro úplnost ještě dodejme, že podobně jako Spalart, také on pohlížel na stávající opevnění Chebu s velkým despektem.¹³²

---

¹³⁰ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Böhmen Nr. 3 Memoire über Befestigung Böhmen.

¹³¹ Tamtéž, Böhmen Nr. 4 Bericht über die bei der Generalvisitationen der böhmischen Festungen zur Anlage bestimmten Befestigungen.

¹³² Tamtéž.

Jeho koncepce v podstatě nabízí několik pásem obrany. V první řadě to je tradiční kordon doplněný o záseky, přerušené komunikace a případné zemní šance. Ten je doplněn v druhém sledu, ovšem stále ještě bezprostředně u hranic silnějším opevněním typu fort nebo něčím tomu podobným. Ty mají vzniknout v ohrožených místech hlavních vstupů do země – Náchod, Žacléř, Hodkovice nad Mohelkou, Ústí nad Labem, Most, Hora sv. Šebestiána. Teprve za nimi v třetím sledu by byly proti nepříteli připraveny tři hlavní pevnosti sloužící jako shromaždiště a sklady potřebných zásob – Hradec Králové, Mladá Boleslav a Terezín (řčeno dnešním jménem). K tomu je ovšem třeba připočíst, že u všech tří by proti hranici ještě operovaly armádní sbory nebo přímo hlavní armáda. To je velmi ucelený a propracovaný systém. Je také zajímavé, že ani on ani Spalart nezmiňují žádné z českých měst, se starším typem opevnění. Jakoby pro ně takové opevnění v podstatě nehrálo žádnou roli.

Od šedesátých let se zdá, že celá věc s opevnění Čech trochu utichla a nakonec se započalo s výstavbou pevnosti Hradce Králové.¹³³ Je charakteristické, že v rozhodování zda to či ono místo silně rezonoval ekonomický rozměr stavby. Francouzský projekt Josefova totiž počítal s 4 miliony zlatých na stavbu a dalšími 4 miliony pro dělostřelecké vybavení. Oproti tomu Hradec byl výrazně levnější – tedy měl být, jak později uvidíme. A tak se roku 1766 začala definitivně stavět nová pevnost Hradec Králové, zatímco projekt Ples/Josefov byl na dalších 14 let odložen.¹³⁴

Na další více než desetiletí tedy diskuse o opevňování utichla. Důvody neznáme, ale zřejmě je můžeme hledat mimo jiné ve finančním zatížení monarchie jinými pevnostními stavbami, které se budovaly na neklidné balkánské hranici. Pevnost Arad se přestavovala cca v letech 1763-1776 (zcela dokončena až 1790),¹³⁵ modernizace Petrovaradína probíhala kontinuálně od 50. do 70. let,¹³⁶ kromě toho probíhala řada menších modernizačních prací na dalších pevnostech.¹³⁷ A samozřejmě nesmíme zapomenout na rozsáhlou výstavbu Hradce Králové.

Kromě toho, monarchie byla v 60. letech finančně zcela vyčerpána sedmiletou válkou. Náklady na vedení války byly tak závratné, že donutili Marii Terezii ještě v průběhu války (r. 1762) redukovat velikost své armády a rozpustit některé pluky.¹³⁸ Samotné Čechy byly válkou

---

¹³³ K pevnosti Hradec Králové nejnověji J. SLAVÍK, *Královéhradecká pevnost*.

¹³⁴ T. PETERS, *Die österreichischen Befestigungen an der oberen Elbe*, s. 302.

¹³⁵ H. BLASEK – F. RIEGER, *Beiträge zur Geschichte der k. u. k. Genie-Waffe*, s. 709.

¹³⁶ Tamtéž, s. 730.

¹³⁷ Přehled rakouských pevností: tamtéž, s. 707 a dále.

¹³⁸ O financování rakouského vojska za sedmileté války asi nejlépe Ch. DUFFY, *Sieben Jahre Krieg*, s. 99-107.

poznamenány více než jiné Habsburské země. Průtahy císařské i pruské armády zasáhly zejména severní polovinu země. Například Josef Svátek vypočítal ve svých dějinách panování Marie Terezie celkové škody po válce na více než 100 milionů zlatých a jím líčený popis krajiny, často citující jiné prameny a lokální historiografii, si vůbec nezadá s líčením škod po třicetileté válce.¹³⁹ Aby toho nebylo málo, nesly se roky 1766 až 1772 v duchu opakované neúrody.¹⁴⁰ Ta mimo jiné vedla k selskému povstání v r. 1775.¹⁴¹ A po něm přišla další válka s Pruskem. Zkrátka byly na pořadu dne zcela jiné záležitosti než stavba nových pevností.

4.2. Diskuse roku 1779

O to bouřlivěji se diskuse probudila právě s další válkou s Pruskem, byť nebyla tak zdlouhavá a ničivá jako poslední, sedmiletá. Rakouské armádě však ukázala, že správně operující sbory v kombinaci s polním opevněním dokážou nepříteli v podstatě zabránit v útoku do nitra Čech. Friedrichovi nebylo dáno svést jedinou bitvu a nikdy už se mu tak nepodařilo zopakovat své úspěchy z předchozích válek. Nikdy už se nedostal ku Praze. Spalartovy a Harschovy koncepce (oba byli v té době již po smrti), ale i diskuze kolem pozice Plesu z r. 1764 se zdály být potvrzeny praxí. O kolik méně se reálně bojovalo, o to více se činili rakouští inženýři. Obecně lze říci, že oproti sedmileté válce byl rozsah inženýrských prací výrazně větší. Návrší a skály od Ústí nad Labem v oblouku až po Kostomlaty pod Milešovskou byly opevněny desítkami šancí a redut. Mnohem známější je pozice polních opevnění v údolí Labe od Kuksu až po Ples, kde proti sobě stanuly hlavní pruská a rakouská armáda. Tato tzv. Lacyho linie ale končila až u Chrudimi. Zejména obě pozice na Labi, na dolním i horním toku řeky, se tak ukázaly jako klíčové.¹⁴²

Po ukončení „bramborové války“ provedl Josef II. inspekční cestu po Slezsku, Moravě a Čechách, která spíše než cokoliv jiného připomínala obhlídkovou trasu po nejzajímavějších místech nedávné války a současně po mnoha vybraných lokacích, které známe z Harschova spisu.¹⁴³ Ostatně problematiku možného opevnění mnohých míst v krajině řešil císař ve svém

---

¹³⁹ J. SVÁTEK, *Dějiny panování císařovny Marie Terezie II*, s. 110–126.

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 117.

¹⁴¹ Srov. Josef PETRÁŇ, *Rebelie*, Praha 1975.

¹⁴² M. ŠEDIVÝ, *O švestky a brambory*. Ze starší literatury například J. SVÁTEK, *Dějiny panování císařovny Marie Terezie II*, s. 356–388.

¹⁴³ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Habsburgisch-Lotringische Hausarchive, Hausarchiv, Hofreisen (dále jen AT-OeStA/HHStA HausA Hofreisen), kart. Reise Kaiser Joseph II. kart. 10, Journal der Reise Kaiser Joseph II. durch Mähren, Schlesien, Böhmen, das Innviertel und Oberösterreich.

deníku tak často, že to snad lze označit až za posedlost. Při návštěvě nespočtu míst si poznamenával, že na tom či onom návrší by bylo možno vybudovat šance nebo reduty. Nejspíše v svislosti s touto cestou nebo ještě před tím, to nevíme, pověřil císař tehdejšího velitele ženijního sboru Karla hraběte Pellerghiniho (v té době nového velitele ženijního a sapérského sboru a zároveň „*General-Director des gesammten Genie- und Fortificationswesens*“) ¹⁴⁴ zpracováním nové koncepce obrany Čech. V dopise datovaném v Praze 21. 10. 1779 píše Josef Marii Terezií a současně Laudonovi, Lacymu a Hadíkovi: „*K plánům komise hraběte Pellegriniho o vylepšení opevnění Prahy a Chebu a pevnostech u Trávnic a Postoloprts se zatím nemohu vyjádřit, protože jsou zatím příliš nekonkrétní. Po jejich zaslání je již nyní budu schopen porovnat se místním terénem, který již nyní znám.*“ ¹⁴⁵ Opět se nám zde objevuje lokace u Kopist.

Právě tito tři muži (Hadík, Laudon, Lacy) představovali na sklonku roku 1779 v rakouské armádě téměř legendy. Byli jedni z těch „starých harcovníků“, kteří za Marii Terezií bojovali ještě za válek o rakouské dědictví. Válka s Prusem na severní hranici monarchie i v Sasku a Slezsku byla jejich téměř celoživotním posláním. Snad právě proto si císař současně od všech tří starých vojevůdců vyžádal popis cest a průsmyků kolem severní hranice s odůvodněním, že noví generálové již nepamatují boje sedmileté války s Prusem a že je třeba je poučit o morfologii a strategických vlastnostech české krajiny. Současně je vyzval k zamyšlení se nad možnostmi opevnění této hranice. ¹⁴⁶

První odpověděl velmi zevrubně právě Laudon, který měl s obranou českých hranic více než bohaté zkušenosti. Při hodnocení možných cest přes hraniční hory se shoduje se staršími spisy Harsche i Spalarta. Ostatně těžko zde něco dalšího vymýšlet. Situace se změnila jen tím, že byla mezitím vybudována pevnost Hradec Králové. O dalších nových pevnostech či opevnění se zmiňuje jen v souvislosti s Plesem, který leží na pro něj strategické pozici soutoku tří řek. V kombinaci s hradeckou pevností za sebou a operačním sborem pohybujícím se na hranicích k zajištění kordonu, měla být tato část Čech více než velmi dobře hájitelná. Druhým klíčovým místem pro něj byla zamýšlená pevnost někde u soutoku Labe a Ohře. „*Musí být*

---

¹⁴⁴ Heslo: „Pellegrini, Karl Clemens Graf“,

https://de.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Pellegrini,_Karl_Clemens_Graf (8.7.2018)

¹⁴⁵ AT-OeStA/HHStA HausA Hofreisen, kart. Reise Kaiser Joseph II. kart. 10, Journal der Reise Kaiser Joseph II. durch Mähren, Schlesien, Böhmen, das Innviertel und Oberösterreich.

¹⁴⁶ Tamtéž, kart. Reise Kaiser Joseph II., kart. 10, Bemerkungen und Beobachtungen Kaiser Joseph II. über seine Reise durch Schlesien, Mähren und Böhmen insbesondere mit Betrachtungen über die militärischen Verhältnisse, spis Josefa II.

vybráno místo, které naplní hlavní účel, totiž kontrolu řeky Labe a přitom bude co nejbližší Ohři.“ Jako nejvhodnější se mu zdálo návrší za Labem proti Černěvsi (nejspíše vrch Na Horách u Židovic). Tato pozice je dle něj klíčová pro obranu Prahy, protože nepřítel si nemůže dovolit nechat si budoucí Terezín v zádech. K posílení této části pohraničí pak ještě doporučuje vybudovat u Hory sv. Šebestiána fort pro zásobování malého sboru municí a potravinami a další „pentagon“ u Mradic u Postolopr. Podobně jako pro Harsche, ani pro něj nebyla již pevnost Cheb obranyschopná. Jediným řešením pro něj bylo od základů přestavět celé opevnění. Závěrem píše: „Vidím jako nanejvýš nutné postavit pevnost Ples a tu u Černěvsi nebo Trávčic (budoucí Terezín – pozn. autora), kde na to bude po prozkoumání nejvhodnější terén. Bez obou těchto nelze přemýšlet o dobré defenzívě a už vůbec ne o ofenzívě.“ Jako další vojenské sklady navrhuje doplnit opevnění Pardubic (včetně zámku), Jičína a Nymburku. Také se zmiňuje o malém fortu u Jablonce nad Nisou, ale bez bližšího určení. Ze všech prací poprvé se zde také objevuje myšlenka modernizovat opevnění Malé Strany v Praze, ale opět bez podrobností.

Vzhledem k událostem poslední války s Prusem mu však jako nejvhodnější přijde postavení armády na Jizeře, protože je odsud relativně blízko (jen pár denních pochodů) na všechny potenciálně ohrožené úseky hranic a současně blízko k zásobovacím skladům na středním Labi. Mimo to bude tato pozice nově posílena na křídlech budoucí pevností někde u Litoměřic na západě a na východě dvojicí pevností Ples – Hradec Králové.¹⁴⁷ V podstatě se ale jedná o přepracovanou verzi Harschovy koncepce, která je však již výrazně okleštěná. Spíše než na třech pásech obrany nyní spočívá na dvojici opevněných křídel tvořených hlavními pevnostmi, forty a šancemi. Mezi nimi hranici uzavírá kordon a operující hlavní armáda opírající se o oba opevněné body.

Lacyho odpověď reagovala jen na ostatní záležitosti, které chtěl císař řešit, nebo se nám jeho poznámky k obraně hranic Čech nedochovaly. Věnoval se jí ale Hadik, který byl v té době prezidentem dvorské válečné rady.¹⁴⁸ Ten opět popisuje stejné průchody do země, jako známe od předchozích autorů. Ale jinak je jeho odpověď císaři z počátku listopadu 1779 spíše lakonická. Považuje stavbu pevností Ples a „někde na Labi“¹⁴⁹ za hotovou věc, která je nezbytná pro dobro a obranu země i celé monarchie. Několikrát se ale zmiňuje o tom, že to bude finančně velmi náročné. V tomto směru se asi projevila hlavně tíha jeho úřadu. Nicméně

---

¹⁴⁷ Tamtéž, dopis Loudona Josefovi II (nedatováno).

¹⁴⁸ Heslo „Hadik von Futak, Andreas Graf“

https://de.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Hadik_von_Futak,_Andreas_Graf (8.7.2018).

¹⁴⁹ Tím je míněno někde na Labi přibližně mezi Roudnicí nad Labem a Litoměřicemi.

pohled na mapu a zkušenosti z posledních válek, jak sám píše, mu říkají, že obě pevnosti budou velmi prospěšné. Kromě toho doporučuje ještě doplnit opevnění Chebu a již opakovaně zmiňovaný fort u Hory sv. Šebestiána. Pak se u něj ale projevuje racionální zdrženlivost daná zase zřejmě jeho úřadem. „*Jinak se nemá nic víc stavět, dokud toto všechno nebude zcela dokončeno. A dokud se pak rozumně nepromyslí, co a zdali vůbec, je ještě potřeba stavět.*“ Co je kromě důrazu na finanční stránku věci ještě zajímavé, je, že v Hadikově odpovědi je zatím nejsilněji ze všech kladen důraz na možnost vedení ofenzivní války, protože základny v Čechách na dolním Labi umožní dle něj rychlý útok na pevnosti Drážďany a Torgavu a pak dále do srdce Pruska (v případě Josefova by to byl útok přes Slezsko).¹⁵⁰ Jinak se ale jeho a Laudonova vize téměř shodují.

Někdy ještě koncem roku 1779 byla koncepce zmiňovaná císařem a vypracovaná lidmi kolem polního zbrojmistra Pellegriniho hotová a Josef II. ji prokazatelně rozeslal k okomentování přinejmenším Hadikovi a Laudonovi. Dochovala se však jen dopověď Hadika.¹⁵¹ Pellegriniho koncepce musela podle Hadikovy odpovědi rámcově odpovídat té Harschově. Nebyla tedy žádanou novinkou. Hadik ji však více méně strhal a mnoho z ní neponechal. Pro nás je zajímavá z toho hlediska, že se nejedná o samotnou koncepci ale její „oponenturu“, které argumentuje, proč to či ono opevnění není možné či vhodné realizovat. Umožňuje nám tak nahlédnout do způsobu myšlení prezidenta dvorské válečné rady o opevnění Čech.

Pro příběh budoucího Terezína je podstatné to, že Hadik posuzoval návrhy jak z hlediska ofenzivní tak i defenzivní války.¹⁵² A hned v úvodu vyslovuje svůj závěr: „*Pročež nakonec myslím, že je v obou směrech nejvhodnější pozice třech vypracovaných projektů nedaleko Litoměřic na Labi*“.¹⁵³ Pak už se věnuje jednotlivým lokacím, které Pellegrini navrhoval. Zastavme se jen u některých z nich, zajímavých pro další líčení.

Například opevněné sklady u Jičína odmítl jako příliš rozlehlé a tedy pracné a ve výsledku zbytečně drahé. Navrhované inundace by prý způsobily zdejším venkovanům obrovské škody – tj. stát by musel tyto škody zaplatit jako u stavby jiných pevností. Další sklad u Nymburka už

---

¹⁵⁰ AT-OeStA/HHStA HausA Hofreisen, kart. 10, Bemerkungen und Beobachtungen Kaiser Joseph II. über seine Reise durch Schlesien, Mähren und Böhmen insbesondere mit Betrachtungen über die militärischen Verhältnisse, dopis Hadika Josefovi II. (Víděň 5. 11. 1779).

¹⁵¹ Sama není podepsána, ale je založena mezi další jeho korespondenci a i styl písma odpovídá jeho kanceláři. Dopisy Lacyho nebo Laudona mají odlišný styl písma.

¹⁵² V orig.: „*für eines obwohl offneziv alß defensiv agirende Armee*“.

¹⁵³ Tím se míní tři v té době předložené projekty budoucího Terezína.

mu přišel výhodnější. Nicméně, zamýšlená stavbě dvou pevností u Jaroměře a Litoměřic v kombinaci s dostavbou dalších věcí bude finančně a logisticky tak náročná, že zdravý rozum radí omezit se jen na ně a do dalších staveb se nepouštět. Ekonomická rovina věci tedy hrála velmi důležitou roli. Dokonce tak důležitou, že kvůli tomu odmítl opevnit Horu Svatého Šebestiána. „*Dal bych krk na to, že by to bylo výhodné místo*“, hodnotí zdejší pozici. Ale kvůli výstavbě opevnění by muselo být zbořeno celé osídlení o cca 156 staveních, což mu přijde až příliš nákladné.¹⁵⁴

Co se přímo budoucího Terezína týče, ještě na podzim roku 1779 stále nebylo jasné, kde přesně pevnost vznikne. Přicházely v úvahu tři projekty. U Kopist, kde ji navrhoval Harsch i Pellegrini a kde nakonec pevnost vznikla. Nebo u Trávčic, respektive u Židovic, kde by se nejvíce líbila Laudonovi. Hadik považoval za nejvhodnější také právě tu poslední pozici na Labi více k Roudnici nad Labem. Pevnost by tak stála přímo na řece a mohla po ní zásobovat armádu postupující směrem do Saska a Pruska. Lépe by tak vyhovovala požadavků na útočné operace za hranicemi.

Dále se Hadik vyjadřuje ještě k dalším návrhů, nového opevnění. Ale pro nás je důležitý jeho závěr. „*Avšak znovu opakovaně uvádím své pevné stanovisko, že se nyní má veškerá pozornost a schopnosti zaměřit jen na uvedené dvě zamýšlené pevnosti v Čechách.*“¹⁵⁵

Hadikovo stanovisko bylo poměrně jednoduché a razantní. Zkrátka monarchie může v Čechách postavit nanejvýše dvě nové pevnosti, ostatní plány se mají okamžitě zastavit a pak se uvidí. Na víc nyní stejně nebudou peníze ani lidi. Dvě pevnosti bohatě postačí pro účely obranné války, kdy mezi nimi nebo kolem nich bude operovat armáda, i pro účely útočné války, kdy poslouží jako sklady a odrazové můstky pro tažení za hranice.

Asi nepřekvapí, že se všichni shodují na klíčových průsmycích, kterými se nepřítel může dostat přes pohraniční hory. Ta byla samozřejmě známa nejen teoreticky, ale hlavně prakticky. Pokud odmyslíme události třicetileté války, pak přinejmenším válečná tažení v letech 1740 až 1779 prověřila jejich schůdnost a kapacity více než dosti. Otázka ale byla, co si s tím počít.

---

¹⁵⁴ Pro srovnání: Německé Kopisty a Trávčice zbořené a přestěhované kvůli Terezínu měly původně dohromady cca 70 stavení a Ples v případě Josefova cca 87 stavení – AT-OeStA/KA KPS LB K VII c, 13 E Summarium der in dem Königreiche Böhmen und in dessen Kreisen befindlichen Ortschaften (...) 1766.

¹⁵⁵ Vojenský historický archiv, AF Ženíjný ředitelství Josefov/Geniedirektion Josephstadt, karton 7 (dále jen GD Josefov), spis Hadika ze 7. 12. 1779.

4.3. Střet dvou koncepcí

Celkově lze vyvodit, že v rakouské armádě ve sledovaném období existovaly z hlediska počtu opevněných bodů dvě koncepce obrany – minimalistická a maximalistická. Tu druhou zastupovali zejména zástupci rakouského inženýrského sboru. V našem líčení to byl zejména Harsch, který na ohrožených průsmycích navrhoval pestrou kombinaci opevnění od záseků na silnicích, přes prosté zemní šance až po forty s několika tisíci obránci. V dalším sledu na ně navazovaly tři hlavní pevnosti – rámcově řečeno na horním Labi, na Jizeře a dolním Labi, doplněné ještě dalšími opevněnými sklady (např. Vysoké Mýto či Nymburk). Jejich argumenty jsou založeny na samotné obraně prostoru hranic. Záseky a opevnění na hranici mají nepříteli zabránit v tom, aby snadno a rychle s armádou pronikl do Čech. Hraniční kordon složený převážně z lehkých jednotek se na těchto bodech mohl přeskupit a déle uchytit. Pohraniční forty by kordon nebo případný menší sbor, který by zde operoval, dokázaly rychle zásobovat municí i potravinami, a v případě nutnosti krýt jejich ústup. Pro zásobování větších a delších operací, případně pro krytí stahování před nepřítelem do vnitrozemí by pak sloužily tři hlavní pevnosti. To vše k ochraně země a jejího hlavního města – Prahy. Čechy by tak vlastně získaly, trochu nadneseně, tři pásma různě silné obrany. A to nepočítáme se samotnou hlavní armádou, respektive s dalšími sbory, které by v tomto prostoru operovaly a které měly mít klíčovou roli.

Druhá – minimalistická – koncepce vychází spíše ze slov, která jsme našli u Spalarta. A potvrzuje ji také vůbec nejstarší teoretický spis o obraně Čech z pera nám již známého budoucího projektanta a stavitele pevnosti Josefov Duhamela de Querlonde vypracovaný v květnu 1764 v Trutnově, kterým se budeme zabývat za okamžik.¹⁵⁶ Oba aktéři trochu vybízí k tomu, abychom ji spojovali se západoevropským frankofonním prostředím, to ale může být omyl. Ačkoliv se to sice na první pohled vypadá, je nejspíše zavádějící nahlížet na rozdílné koncepce jako na spor „francouzských“ a „rakouských“ inženýrů. Mnohem spíše je zde patrný odlišný způsob myšlení a nazírání problému. Spalart i Querlonde jsou ze všech výše jmenovaných zřejmě jediní skuteční inženýři s praktickými zkušenostmi z pevnostního stavitelství. Hadik, Laudon, Lacy, Harsch i Pellegrini mohli být schopnými generály, vojevůdci a organizátory, ale nebyli vzděláním inženýři. Proto mysleli jinak a zvažovali jiné okolnosti.

---

¹⁵⁶ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Grenze von Böhmen Nr. 1., Militärische Betrachtungen über die Anlage von Befestigungen (von Querlonde).

Naopak v názorech Querlonda i Spalarta dominuje „inženýrské myšlení“, ve kterém jasně rezonují teze Vaubanova následovníka, francouzského inženýra Luise de Cormontaigne.¹⁵⁷

Spalartova práce se vyznačuje vyšším stupněm teoretické nadstavby o principech opevňování daného území, což naopak téměř zcela chybí u první skupiny (Harsch), která o opevnění mluví velmi konkrétně a technicky (místy až telegraficky). Querlonde vlastně o ničem jiném než teoretické rovině způsobu myšlení a přístupu k opevnění Čech nepíše. Konkrétně neuvádí dokonce ani jednu jedinou lokalitu. Jeho práce neobsahuje žádné zeměpisné určení. Přitom oba v Čechách byli a oba své spisy psali s vědomím, že píše o Čechách. O to více jsou pro nás jejich teoretické úvahy zajímavé. Dejme tak nyní slovo právě Querlondovi, jehož úvahy zde ještě nezazněly, a se kterým se budeme na dalších stránkách ještě potkávat. A lépe je jeho myšlenky přímo ocitovat, než se je snažit tlumočit, protože maximalistickou koncepcí obrany hranic naprosto neúprosně rozcupoval. Píše: *„Hranice hor, jako jsou ty, které pokrývají České království, jsou přirozeným opevněním, dobrou první linií, kterou lze bránit. Je to otázka ostrážitosti a toho, být tam první, což zjevně musí být tehdy, když na druhé linii máme pevnosti ústící do těchto hor, ve kterých přikážeme vojákům, aby postupovali rychle a ztížili tak nepříteli přechod. A to s houževnatostí a silou ještě tím větší, jsou-li podporováni z týla a mají-li možnost zase bezpečně ustoupit. Projekt seskupení množství malých pevností na hranici a na horských cestách není pravděpodobný:*

- 1. Zbytečně navýší cenu. Dvanáct malých pevností bude stát stejně jako čtyři dobré a přitom to nebude stát za to. (...) Nepříteli se je podaří obejít a pak jsou ztracené, bez prostředků a nebude žádný způsob, jak je zachránit. A tyto malé posty budou příliš slabé na to, aby se ubránily.*
- 2. Tyto malé pevnosti, dejme tomu umístěné co nejvýhodněji, (...) jsou u něj (myslí se u nepřítele – pozn. autora) příliš blízko a mají slabé pozice, takže je nemožné je držet a nepřítel je bezpochyby vezme a bude to pro něj jistě procházka, kterou jsme v horách vytvořili. Tato linie pro něj bude velmi výhodná, pokud příště umístí své jednotky k jejich zajištění, což zvyšuje pravděpodobnost potupy království. Je pravda, že pak následně najde linii těch nejlepších pevností, jejichž dobytí pro něj už nebude tak snadné. Ale tyto ubohé pevnůstky ho posunou na dosah a poskytnou mu větší jistotu.*

---

¹⁵⁷ J. LANGINS, *Conserving the Enlightenment*, s.102.

3. Ztráta těchto malých pevností, která je téměř jistá, je ztrátou reálnou v nákladech, v území, ztrátou mužů, dělostřelectva a munice a bude velmi obtížné ji vynahradit.

(...) Pokud bereme v úvahu, že je třeba ku prospěchu obrany království českého zahájit výstavbu linie pevností uvnitř království mířících k horám, je pak toto hlavní bod (...) a zaslouží si být prosazen s velkou razancí a rychlostí.“

Spalart dochází k podobným závěrům, nikoliv už tak příkře formulovaným: „Neříkáme, že k získání těchto výhod (míní se obrana hranic – pozn. autora) bychom měli opevnit pouze menší místa: právě naopak (...) velký prostor přináší dostatek místa pro rozptýlení a bezpečnost skladů všeho druhu, kde se může v době války v klidu zůstat přes zimu, kdy to vyžadují potřeba většího množství vojáků než je jen stráž nebo obranu a kdy velký prostor poskytuje ochranu pro potraviny pro své okolí a tím je odvádí od nepřítele.“ A dále pak pokračuje další, neméně důležitou poznámkou: „Pevnost jako taková, jak je umístěna, je pouze jediným bodem, který potřebujeme pokrýt, a který nutí nepřítele se otočit. Pokud bychom chtěli rozšířit ochranu takového místa, lze tak učinit jen s vojenskými oddíly, které máme k dispozici nezávisle na samotné posádce, díky kterým můžeme jednat dle možností a bez oslabení své obrany.“¹⁵⁸ A tyto vojenské oddíly, které obránci zaručí, že bude moci kontrolovat větší území než jen na dostřel od pevnostních děl, zase potřebují velké množství zásob – potravin, střeliva, píce pro koně, léčiv atd. A pro ně se v opevnění velikosti pouhého fortu jen těžko najde místo.

„Tyto malé výtky“, pokračuje Spalart, „nás mohou vést k otázce, jestli by nebylo lepší utratit stejnou částku a mít na území hranice málo pevností, ale dobrých s vhodnou kapacitou ve všech ohledech a jejichž síly by mohly být, jak jsme právě řekli, mobilní? Nebo je lepší mít několik menších pevností, které se mohou bránit s menším počtem lidí, a jejichž pozice chrání ve větší míře vzájemné průchody a sekundární operace v terénu během tažení?“¹⁵⁹

Jinými slovy, je lepší uzavřít všechny hraniční průsmyky množstvím menších opevnění pro slabší útvary, nebo raději za stejné peníze vybudovat hlouběji ve vnitrozemí velké pevnosti s dostatečnými sklady, kolem kterých by mohly operovat větší armádní celky? Spalart sám ještě odpověď na tuto otázku nenabízí. Můžeme ji jen tušit z vyznění jeho ostatních řádků. Ovšem

---

¹⁵⁸ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Grenze von Böhmen Nr. 1., Militärische Betrachtungen über die Anlage von Befestigungen (von Querlonde).

¹⁵⁹ Tamtéž, Böhmen Nr. 3 Memoire über Befestigung Böhmen.

stejně jasnou odpověď nám dává i jeho navrhovaná koncepce obrany sestávající spíše z malého počtu hlavních pevností.

A tím se diskuze o obraně českých hranic uzavřela. Nakonec se prosadila minimalistická koncepce podpořená čistým ekonomickým pragmatizmem prezidenta dvorské válečné rady Hadika. Výše uvedené argumenty nakonec vedly k jasnému vyústění. Ještě koncem téhož roku (16. prosince 1779) padlo rozhodnutí založit dvě nové pevnosti – Ples/Josefov a Kopisty/Terezín. Na žádné jiné pevnosti ani větší fortifikační práce do konce 18. století už nedošlo. Započalo tak desetiletí horečného budování dvou nových pevností jen na první pohled tak podobných, ve skutečnosti tak odlišných.

5. Promýšlet pevnost¹⁶⁰

Ještě než se naše vyprávění definitivně přesune z vídeňských salónů na samotné tereziánské staveniště, navažme na předchozí kapitolu a zastavme se ještě u toho, co to vlastně pevnost je. Nebude nás ale zajímat stavební popis pevnostních zdí. V tomto směru má Terezián jedinečnou výhodu, že je můžeme obdivovat dodnes. Nás bude mnohem více zajímat to, co se odvíjelo v hlavách těch, kteří o nové pevnosti uvažovali. Pokusíme se o malý vhled do konceptuálního světa strategií a projektantů pevností druhé poloviny 18. století.

Dnešní člověk má často tendenci vnímat pevnosti zkráceně. Nahlížíme je jako pasivní obranné stavby, které jen čekají na svého obléhatele. Pokud se nepřítel nedostaví, jako v případě Tereziána, nejsme daleko odsoudit celou stavbu za zbytečnou.¹⁶¹ Aníž bychom zde chtěli zabřednout do diskuse, zda české tereziánské pevnosti měly či neměly smysl, je třeba si uvědomit, že jejich role na šachovnici vojenských hodností byla mnohem komplexnější a aktivnější.

Naprojektovat novou pevnost nebylo jen otázkou narýsování jejich hradeb. Celý proces byl mnohem složitější než jen to. A mnoho okolností, které měly vliv na finální podobu a umístění pevnosti, jsme mohli sledovat již v předchozí kapitole.

5.1. Sklady, sklady a zase sklady

Jako první bylo třeba určit vlastní účel pevnosti. Důvody, které vedly k tak rozsáhlým, technologicky náročným a zejména finančně nákladným investicím byly mnohem závažnější a komplikovanější než jen to, že někdo potřeboval opevnit dané místo. Jak jsme mohli vidět během diskuzí o obraně Čech, rozhodující byla funkce daného místa, a tedy i význam, jaký mělo pro armádu.

Základní funkce opevněných míst byla stejná zřejmě již přinejmenším od středověku. Byly to body, které umožňovaly kontrolovat klíčové dopravní uzly nebo komunikace. Jiná místa, zpravidla vázaná na pátevní síť pozemních i vodních cest, byla předurčena jako zásobovací sklady. Další lokace byly ideální jako tzv. shromaždiště, tedy místa, kde se bude shromažďovat

---

¹⁶⁰ První polovina této kapitoly byl publikována: Jiří HOFMAN, *Přemýšlet pevnost*, in: Jiří Hofman (ed.), *Lidé a hradby – bastionové pevnosti a jejich život*, České Budějovice 2020, s. 123-140.

¹⁶¹ A. ROMAŇÁK, *Pevnost Terezián a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství*, Praha 1972, s. 138.; P. BĚLINA – J. P. KUČERA – J. KAŠE, *Velké dějiny země koruny české X 1740-1792*, s. 316.

armáda, aby mohla následně bránit dané území, nebo naopak zaútočit na to nepřátelské. Tyto funkce se navíc vždy kombinovaly, doplňovaly a ovlivňovaly. Jedna nebo dvě však byly vždy hlavní.

Myšlenky druhé poloviny 18. století se ubíraly směrem rozlehlých a komplexních pevností. Jejich ohlas jsme viděli i v názorech Spalarta, Querlonda, Hadika, Laudona a dalších. Lze jej zjednodušit na tezi, že lepší než nespočet malých pevnůstek na hranicích je pár velkých pevností v zázemí. To nebyla nová myšlenka. V kruzích vojenských inženýrů a teoretiků se objevila již přinejmenším před polovinou století a platila nadále i po napoleonských válkách.¹⁶²

Důvod byl jednoduchý. Již od konce 15. století byla opevnění obecně na vázkách mezi technologií útoku a obrany. Zavedení dělostřelectva do výzbroje armád našlo odpověď v novém způsobu opevnování. To zase následně vedlo k další modernizaci dělostřelectva, které bylo schopné nové druhy opevnění zdolat. To vyvolalo další pokrok na poli pevnostního stavitelství a tak stále dokola.¹⁶³ Během 18. století však i přes všechny vojenské reformy k žádnému skutečně zásadnímu technologickému pokroku na straně obrany nebo útoku na pevnosti nedošlo.¹⁶⁴

Co bylo ale zejména ve střední Evropě nové, byl výrazný nárůst velikosti armád a dělostřeleckého parku během obléhání.¹⁶⁵ Jen během sedmileté války se zvýšil počet dělostřeleckých hlavní rakouské armády z 202 v roce 1756 na 580 v roce 1762. Na pruské straně to bylo 360 děl v počátku války a 626 v roce 1761.¹⁶⁶ Silnější útočník s velkým počtem děl vyžadoval odpovídající sílu také na straně obránců pevnosti. Jinak nemohla náporu nepřítele dlouhodobě vzdorovat. Dlouhodobý efektivní odpor dostatečného počtu obránců (včetně děl) zase vyžadoval velké množství zásob, přinejmenším potravin a munice. Ty však bylo třeba během obléhání bezpečně skladovat – nejčastěji v kasematních skladech či dalších prostorách schopných odolat dělostřelecké palbě obléhatele. Spolehlivé úkryty byly v neposlední řadě

---

¹⁶² Srov. J. LANGINS, *Conserving the Enlightenment*, s. 131.

¹⁶³ Srov. P. WOHLMUTH, *Bastionové pevnosti a vojenská revoluce*.

¹⁶⁴ Co se týče útoku, systematizovaný postup obléhání pevností podle Vaubana a dalších slavných inženýrů, známý již koncem 17. století, byl používán po celé další století. Stejně zůstal s různými variacemi v platnosti i způsob opevnování, k němuž se dostaneme ještě později a pevnosti se stavěly v podstatě stejně v r. 1780 jako v o sto let dříve. Ch. DUFFY, *Kámen a oheň.*; TÝŽ: *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660-1789.*; J. LANGINS, *Conserving the Enlightenment.*; J. OSTWALD, *Vauban under Siege.*; P. WOHLMUTH, *Krev, čest a hrůza*.

¹⁶⁵ Srov. J. LANGINS, *Conserving the Enlightenment*, s. 132.

¹⁶⁶ Ch. DUFFY, *Sieben Jahre Krieg*, s. 307.

nezbytné také pro posádku. To vše kladlo obrovské nároky na skladovací a ubytovací kapacity a tedy i rozlohu pevností.

Slovy Spalarta z r. 1764: *„Hlavním důvodem, který ospravedlňuje použití státních prostředků pro výstavbu opevnění, je potřeba vybudovat dobré pevnosti na výhodných a použitelných pozicích, které budou schopné zastavit nebo alespoň zneklidňovat nepřítele během jeho útoku. Budou schopné jej dostatečně dlouho zdržet, a půjde je jednoduše a dostatečně dlouho bránit.*

Dalším okolností, která nám též poslouží, je nutnost vybudovat zajištěná místa pro umístění a skladování zásob nezbytných pro zajištění vojska během operací v krajině. To proto, abychom nezanechali v okolí žádné nechráněné zásoby, které by nepřítel mohl ukořistit.“¹⁶⁷

Querlonde byl ve svých úvahách ještě podrobnější a znovu shrnuje optimální způsob obrany českých hranic za pomoci silných pevností v týlu, jak jsme to viděli již dříve:

„Lepší způsob, nejméně nákladný a nejvýhodnější pro obranu horské krajiny, které obklopuje království Čech, je postavit proti nepříteli jen několik lehce vyzbrojených vojáků, kteří ho zpomalí a natolik znepokojí, že pro něj bude nemožné se plně rozvinout. Sbor o síle 10.000 mužů dokáže zastavit armádu, pokud umí využít výhody terénu. (...) Předpokládejme, že nepřítel bude mít sílu v mužích a časem překoná všechny překážky. Pak ale neopustíme více než několik malých pozemních redut, ze kterých mu nepoplyne žádná výhoda. Za předpokladu, že by extrémně silný nepřítel prorazil všechny překážky a našel by nakonec průchod horami, ponechá za sebou mnoho zraněných a umírajících, a při svém postupu narazí na linii pevností, z nichž alespoň jednu bude muset dobýt. (...) Pokud bereme v úvahu co je prospěšné pro obranu království Českého, je třeba zahájit výstavbu linie silných pevností na vnitřní straně pohraničních hor království“¹⁶⁸.

Proto byla v případě výstavby nových opevnění, respektive modernizace starších fortifikací, jednoznačně favorizována velká a rozlehlá místa. Všechny tři české tereziánské pevnosti (Terezín, Josefov, Hradec Králové) jsou nebo byly právě takovými rozsáhlými stavbami připravenými na dlouhodobé obléhání. Terezín se měl být schopen udržet až 6 měsíců. *„Navzdory velké rozlehlosti této pevnosti stačí jako posádka 10.000 mužů pěchoty, 400 – 500*

---

¹⁶⁷ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Königgrätz Nr. 1, Idee einer Festung auf einem Terrain wie das bei Königgrätz, s. 1.

¹⁶⁸ Tamtéž, Grenze von Böhmen Nr. 1., Militärische Betrachtungen über die Anlage von Befestigungen (von Querlonde).

*jízdy, 240 minérů, jedna kompanie sapérů a personál určený k dělostřelectvu.*¹⁶⁹ Tomu odpovídalo i množství potřebných zásob.

Josefov měl dle slov svého projektanta, generála Querlonde, vytrvat ještě déle, dokonce celé dva roky. Přitom bylo k obraně pevnosti potřeba 8.000 mužů, z toho 500 kavalérie a 300 minérů, jedna kompanie sapérů a 500 dělostřelců. K tomu ještě vypočítává další potřebný válečný materiál: ke každému dělu dvě rezervní lafety, což dá dohromady počet 600 ks. rezervních lafet, 12.000 centů střelného prachu, 12.000 ks. 24-liberních koulí, 25.000 ks. 18-liberních koulí, 15.000 ks. 12-liberních koulí, 10.000 ks. 6-liberních koulí, 10.000 ks. 3-liberních koulí, po 8000 60-liberních a 30-liberních bomb, 10.000 světlic, ohňových a světelných kulí k osvětlování zákopů, 30.000 granátů, dva miliony patron do mušket, 5.000 rezervních mušket a tři miliony kamenů do mušket, 4.000 lopat, 4.000 kopáčů, 500 háků, 1.000 seker, 50.000 pytlů na písek, 1000 dvoukoláků, 500 nosítek, 100.000 fašín, 20.000 šancovních košů a 20.000 kolíků.¹⁷⁰ Můžeme předpokládat, že Terežín potřeboval přinejmenším stejné množství.

Terežín vznikl jako pevnost, která měla primárně kontrolovat dopravní trasy a sloužit jako logistický uzel. Ostatní funkce plnila pevnost také, ale v celkovém pohledu nebyly tak podstatné.¹⁷¹

Armáda 18. století byla přímo závislá na zásobovacích skladech. Vojsko bez zásob bylo odsouzeno k zániku, protože by záhy vyhladovělo.¹⁷² Proto bylo nezbytné na strategických místech v zemi vybudovat síť vojenských skladů. Ty se v Čechách nacházely zpravidla v krajských městech – Litoměřice, Mladá Boleslav, Hradec Králové ale i jinde. Jenže objemné sklady bez patřičného opevnění v případě nedostatku válečného štěstí, kdy nepřítel vpadl do země, většinou nebylo možné včas evakuovat a tak musely být zásoby buď zničeny, nebo padly do ruky nepříteli. Naopak pruské sklady ve Slezsku a Kladsku byly většinou v pevnostech a tak i mnohem bezpečnější.

„Při poslední válce s pruským králem jsme viděli odolnost Slezska díky jeho pevnostem. Pokrývaly a umožňovaly pohyb vojska a zajišťovaly jeho zásobování ze skladů, které zahrnovaly

---

¹⁶⁹ GD Terežín, Carl Pellegrini: Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt, s. 52.

¹⁷⁰ AT-OeStA/KA KPS LB K VII c, 74-3 F, Memoires der Festung Josephstadt von Generalmajor Querlonde, s. 6.

¹⁷¹ GD Terežín, Carl Pellegrini: Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt, s. 8.

¹⁷² Srov. Martin van CREVELT, *Supplying War: Logistic from Wallenstein to Patton*, Cambridge 1977.

veškeré zabezpečení. Naopak jsme viděli (...) naše sklady roztroušené po volném prostoru, bez jakékoliv obrany, jak pomáhají a krmí našeho nepřítele pokaždé, když pronikne do Čech. ¹⁷³

A naopak, nedostatek opevněných skladů v týlu výrazně omezoval a komplikoval operace rakouské armády na cizím území, jak se sama přesvědčila v roce 1757, kdy se jí podařilo v létě vytlačit Prusy z Čech, a boje se přesunuly do Slezska. *„Tažení v roce 1757 nám důrazně nechalo pocítit následky nedostatku potravin v krajině, což se nám stalo, když pruský král (...) nechal z jeho slezských pevností odsunout veškeré zásoby, čímž nám zabránil operovat zde tak, jak bychom potřebovali (...) a přinutil nás tak stáhnout se do Čech a opustit od našeho tažení.* ¹⁷⁴

Terezín se tak měl stát základním zásobovacím skladem na sever od Prahy, přesně jak to vyžadovaly nároky armády tlumočené císařem, Hadikem i Laudonem. Klíčovým momentem byla výhodná poloha na řece Labi. Terezín sice přímo na ni neleží, ale pro pevnost byla nesmírně důležitá. Labe je jen cca 1,5 km odsud. To umožňovala pohodlnou dopravu z pevnosti k řece po litoměřické silnici nebo přímo z pevnosti po Ohři k soutoku a na Labe, na němž ležely dva tehdy velké přístavy – Litoměřice a Lovosice. A Labe, to byla hlavní dopravní tepna spojující téměř všechny části Čech se Saskem a dalšími německými zeměmi.

„V této situaci může pevnost zaopatřit nejen armádní sbor, který je určen k manévrování v tomto kraji, nýbrž slouží především jako depot a dodává vše potřebné pro armádu, která by měla působit v Sasku či dokonce Slezsku. Pokud má opevněné místo naplnit svůj účel obrany, musí být pevnost prvního řádu, tj., musí obsahovat odpovídající počet fortifikačních front, aby se uzavřel dostatečný prostor, nejen aby mohl udržet dostatečnou posádku s potřebným množstvím válečných zásob a proviantu, nýbrž také množství jednotek, zejména kavalérie, s nimiž by se posádka chtěla příležitostně posílit, aby se učinila navenek aktivní a skrze to mohla pojmout větší zásoby potravin, obléhacího a pontonového trénu, kromě povozů, prostě všeho, co by mohla armáda operující v této krajině potřebovat ke své subsistenci. Toto je v této pozici nejdůležitější úkol pevností, pokud jsou vybudovány tak, aby to odpovídalo výše uvedenému. Podstatná výhoda, která však bývá většinou opomíjena, je ta, že veskrze dobře zásobené místo dokáže snadno dodávat potraviny. Pokud by zásoby nepřicházely dostatečně rychle, bylo by ve výsledku nutné vzdát celou operaci. ¹⁷⁵

---

¹⁷³ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Böhmen Nr. 3 Memoire über Befestigung Böhmen, s. 1.

¹⁷⁴ Tamtéž, Königgrätz Nr. 1, Idee einer Festung auf einem Terrain wie das bei Königgrätz, s. 7.

¹⁷⁵ GD Terezín, Carl Pellegrini: Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt, s. 8.

V tomto směru byla role Terezína stejná jako Hradec Králové, který leží také na Labi, a to byl také jeden z argumentů, proč dostal přednost před Plesem. V roce 1780 dokonce Josef II. nařídil kvůli výstavbě Josefova přeprojektovat Hradec Králové na „Depot-Festung“.¹⁷⁶ U Josefova byly možnosti transportu materiálu po řece menší, skladovací kapacity skromnější, a logistická funkce tedy nebyla tak podstatná.¹⁷⁷

Napojení Terezína na říční síť a jeho zásobovací funkce byla dokonce tak silná, že projekt pevnosti směrem k Ohři počítal hned se dvěma branami. *„Na této straně jsou navrženy dvě brány, protože díky Labi je tudy možné zásobovat pevnost všemi zásobami. Pohyb dovnitř a ven branou si tak nebude navzájem překážet a nic nebude stát v cestě přesunům jednotek a materiálu k vnějším prvkům a stavidlům.“*¹⁷⁸

Zásobovací funkce Terezína je dobře patrná na příkladu zdejších pevnostních pekáren umístěných v kavalíru 2. Původní projekt počítal s kapacitou 50.000 porcí chleba denně. Ještě během stavby byla navýšena na 70.000 porcí.¹⁷⁹ Při přepočtu na dnešní míry to činilo téměř 60 tun chleba denně.¹⁸⁰ Tohoto úkolu se Terezín zhostil poměrně záhy již po své dostavbě během válek s Francií a Napoleonem. Jeho využití coby logistického bodu pro účely vedení války v německých zemích bylo tak zásadní, že Maximilian de Traux ve své učebnici o pevnostním stavitelství z r. 1817 tuto skutečnost uvádí jako modelový příklad, když *„v roce 1813 byl v pevnosti Terezín pečen chleba pro téměř celou armádu“*.¹⁸¹

S výstavbou pevnosti se tak vojenské sklady z nechráněných Litoměřic a Lovosic, kde byly Prusy opakovaně obsazeny a zničeny, přesunuly do bezpečí terezínských hradeb.

---

¹⁷⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Hauptreihe, Akten (dále jen AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten), karton 1283, rezoluce Josefa II hraběti Pellegrinimu z 1.8.1780, spis č. 1780-28-724.

¹⁷⁷ Podle soupisu skladovacích prostor z 15. 12. 1789 byla kapacita Josefova 58.350 centů mouky a 35.326 měřic dalších plodin. Zatímco kapacita Terezína byla 130.363 centů, 61.032 měřic. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Mittelbehörden, Geniewesen, Geniehauptamt (dále jen AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten), karton 34, spis č. 1789-38-74.

¹⁷⁸ GD Josefov, definitivní plán pevnosti u Litoměřic z 28.8.1780, kapitola *„Die Thöre, Poternen, Ausfälle und Brücken“*.

¹⁷⁹ GD Terezín, karton 2, dopis Pellegriniho na stavbu 10.2.1781.

¹⁸⁰ Průměrná váha denní porce chleba tehdy odpovídala cca 800 g.

¹⁸¹ Maximilian de TRAU, *Die beständige Befestigungskunst*, Wien 1817, s. 390.

5.2. Brána do Čech

Druhý neméně důležitý úkol pevností bylo kontrolovat okolní komunikace. Přírozená poloha Čech s jejími pohraničními horami a lesy nabízela jen omezený počet pohodlně sjízdných cest přes hraniční průsmyky do vnitrozemí. Ty bylo třeba před nepřítelem ochránit. Nejlépe tak, že se na nich shromáždila armáda čekající na protivníka. Ovšem i malé Čechy nabízely příliš mnoho pohodlných cest na to, aby na každé z nich mohla stát celá armáda nebo alespoň větší sbor. Proto bylo výhodné alespoň některé z nich strážit pevností, aby se uvolnili síly pro hlavní armádu a jiné operace.

Nebylo však cílem bránit nepříteli v proniknutí těmito průsmyky. To snad jen ve smyslu podpory jednotkám operujícím přímo na hranicích. Pevnosti měly zabránit nepříteli, aby po překonání průsmyků pokračoval nerušeně dále do vnitrozemí.

Asi žádná pevnost nemohla zabránit armádě nepřítele v tom, aby ji prostě neobešla. Stejně jako snad žádný rozumný velitel pevnosti by nevedl svou posádku do sebevražedného útoku ve snaze zastavit protivníkovu armádu. To nebylo účelem. Ta správná chvíle přišla až potom. Pokud by totiž nepřítel pevnosti obešel, ponechal by v nich bez povšimnutí i obrovské vojenské sklady, o kterých jsme mluvili prve. Pokud vše proběhlo tak, jak má, měly být všechny zásoby dávno v těchto sladech, takže útočník nemohl z obsazených území získat dostatek potravin. Chtěl-li v invazi do Čech pokračovat, nebo se pustit do složitějších operací jako třeba obléhání Prahy, musel nutně dovážet zásoby ze svých skladů za hranicemi. A tyto zásobovací kolony mohly projet jen těmi několika málo sjízdnými průsmyky, jejichž vyústění kontrolovaly pevnosti. Jenže zatímco na silnou hlavní armádu táhnoucí kolem si nikdo netroufl, často nedostatečně chráněné zásobovací konvoje byly snadnou kořistí.

„Nepřítel si nemůže dovolit, pokud se tlačí dále do nitra země, aby si v zádech nebo na křídlech svých komunikačních linií ponechal takovou pevnost a bude nucen ji oblehnout. Z této nutnosti plyne to, že je třeba udržovat pevnost v obranyschopném stavu, aby se takové obléhání stalo nejdůležitějším a nejněžnějším podnikem a současně nutilo nepřítele k velké námaze a obětování větší části polního tažení. Neboť i jinak, pokud by mohl v několika málo týdnech opanovat takto důležité místo, bude na něj cílit své první operace, a teprve pokud mu po obléhání zůstane ještě dost času na další podniky, bude tento první úspěch sloužit tomu, ulehčit všechny zbylé – částečně skrze zajetí posádky, díky které si posílí svou armádu, a částečně díky

podpůrnému bodu, který si takto vybuduje, aby na své straně shromáždil veliké zásoby, díky nimž se bude snažit udržet na širším území. ¹⁸²

„V případě, že by nepřítel útok na pevnost považoval za příliš složitý, a místo toho by se tlačil hlouběji do srdce, snadno zjistíme, že to bude postup velmi divoký. Nepřítel se brzy octne bez jakéhokoliv spojení, odříznut a nebude se moci vrátit zpět. ¹⁸³

Klasickým příkladem budiž obléhání Olomouce Prusy 1758. To je mimochodem velmi zajímavý příklad toho, kdy obléhání bylo jen jednou ze součástí celkových operací toho roku, které se navzájem doplňovaly a ovlivňovaly. Tehdy se rakouská armáda nesnažila zabránit na hranicích Prusům ve vstupu na Moravu a přístupy k Olomouci raději vyklidila. Ovšem logisticky náročné obléhání Olomouce samotné vyžadovalo zásobovací konvoj ze Slezska. Ten už však Rakušané projít nenechali a zcela jej rozprášili. V důsledku toho musel pruský král obléhání Olomouce zrušit a stáhnout se zase za hranice. Přesně to měli rakouští generálové na paměti, když mluvili o kontrole cest.

Pellegrini to formuloval následujícími slovy: *„Podle vlastností této země a podle toho, co se přihodilo ve všech minulých válkách, kdy se nepřítel nikdy nestal pánem Prahy, jsme viděli, že s nastupující zimou se musel kvůli narůstajícím obtížím stáhnout po téměř nesjízdných cestách přes hory zase zpět do Saska nebo Slezska.* ¹⁸⁴

Dvojice pevností Hradec Králové – Josefov měla zase bránit vnitřní strany hraničních průsmyků z Kladska a Slezska v oblasti Orlických hor až východní části Krkonoš. Týkalo se to hlavně Josefova, který měl krýt vždy exponovanou zemskou stezku od Náchodu a Žacléře. Terezín kontroloval císařskou silnici Praha – Drážďany. Jakmile se cesta (dnes v podstatě silnice č. 608) směrem ze Saska prosmýkla Českým Středoohořím kolem Milešovky, Kletečné a Lovoše, stojí ji v cestě na Prahu Terezín. Minout jej a postupovat na Budyni nad Ohří znamenalo vystavit přinejmenším bok terezínské posádky.

Co bylo ale ještě důležitější, byla již zmiňovaná řeka Labe. V Litoměřicích a Lovosicích se nacházela velká přístaviště, která často pruské armádě usnadňovala transport materiálu přes pohraniční hory, jakmile se jim podařilo tato dvě města obsadit. Konkrétně v roce 1757, kdy

---

¹⁸² GD Terezín, Carl Pellegrini: Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt, s. 10.

¹⁸³ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Grenze von Böhmen Nr. 1., Militärische Betrachtungen über die Anlage von Befestigungen (von Querlonde).

¹⁸⁴ GD Terezín, Carl Pellegrini: Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt, s. 75.

zásoby nezbytné pro červnové obléhání putovaly ze Saska přes hory pohodlně po řece sem a odsud již po silnici rovinou až před Prahu.

„Říční doprava probíhá ze Saska až do Lovosic či nejdále do Litoměřic, s výjimkou povodní nebo naopak velkého sucha, pomocí lodí o nákladu 900 centů, které jsou ty nejlehčí, jaké se v Saskou najdou. Oproti tomu nad Litoměřicemi se dá plout jen s loděmi o 300 – 400 centech nákladu a to ještě často s obtížemi. Jelikož by nepřítel pod Litoměřicemi takové lodě nenašel, byl by nucen si je nechat někde postavit, aby mohl svůj náklad transportovat po vodě dále do země. To stojí čas a představuje dočasné zdržení, což není vždy vhodné, jak se ukázalo Prusům během polního tažení v roce 1757, kdy mohli používat říční dopravu k přepravě dělostřelectva a válečného vybavení k Praze proti proudu Labe jen do Lovosic, ačkoliv to bylo na jaře, kdy bývá hladina obvykle výše, než je běžné.“¹⁸⁵

Toto nově již nebylo s výstavbou Terezína možné. Všechna doprava po řece procházela nyní pod hlavními pevnostními děl. *„Lodě musí být nutně od mostu u Litoměřic až k Počaplům taženy po levém břehu, což trvá až tři hodiny, během nichž by byly lidé táhnoucí lodě vystaveni dělostřelecké palbě z pevnosti, retranchementu a Fortu.“¹⁸⁶*

Kontrola Labe přitom byla již v době přípravy projektu tak významným úkolem pevnosti, že se dokonce vážně uvažovalo o přehrazení řeky a vybudování zcela nového plavebního kanálu. Ten měl v různých variantách začínat u Počapel a vést podíl severní strany Malé pevnosti a Dolního retranchementu až do Nové Ohře kousek nad výpustními stavidly.¹⁸⁷ K tomu ale nikdy nedošlo.¹⁸⁸

Je zajímavé, že v případě Terezína není v dochovaných diskuzích ani komentářích k projektu téměř vůbec zastoupena funkce zdejší pevnosti jako shromaždiště vojsk. Jistě, již sama existence pevnosti s jejími sklady ji předurčovala k tomu, aby se staly v případě potřeby shromaždištěm armády, ale nikde, ani v Pellegriniho projektu¹⁸⁹ ani v jeho pamětním spise¹⁹⁰ není žádná zmínka. Naopak v případě Josefova se právě to zdá být hlavním důvodem jeho

---

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 5.

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 6.

¹⁸⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Habsburgisch-Lotringische Hausarchive, Hausarchiv Korrespondenz nachstehende Personen über Genie, Fortifikation, Pioner und Sappeurwesen, Kriegsakten 379-1., dopis pro ženijní ředitelství v Terezíně z 31. 12. 1784.

¹⁸⁸ Důvodem byly zejména obrovské náklady a dlouhá doba realizace takového projektu. Navíc by v některých zvažovaných variantách realizace kanálu ohrozila obranyschopnost samotné pevnosti.

¹⁸⁹ GD Josefov, definitivní plán pevnosti u Litoměřic z 28. 8. 1780.

¹⁹⁰ GD Terezín, Carl Pellegrini: Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt

výstavby. Jeho strategická poloha umožňovala operativně reagovat na pohyb nepřítele a pevnost dovolovala dle potřeby pohodlně překonat všechny tři zdejší řeky (Úpa, Labe, Metuje).¹⁹¹ Naopak jako zásobovací základna byl před Josefovem jednoznačně preferován Hradec Králové.¹⁹²

To bylo tedy zadání, které dostal Pellegrini za úkol. Vybudovat dostatečně opevněný bod, který byl schopný dlouhodobé obrany a přitom plnil ještě další strategické úkoly – kontrola dopravních tras, logistická operační základna pro obrannou i útočnou válku v prostoru severních Čech a přiléhajících oblastí Pruska a Saska. Přesto ještě zbývalo vybrat to správné místo.

5.3. Pevnost v krajině

Všechny předchozí úvahy o funkcích budoucí pevnosti byly předmětem diskuzí především velení rakouské armády. Na jejich šachovnici potenciálního budoucího konfliktu v Čechách se objevily nové figurky (Hradec Králové, Josefov a Terezín). Proto pro ně bylo tak důležité správně nastavit jejich funkci.

Nyní však přicházeli ke slovu inženýři. I když byl nakonec opevněn nejprve Hradec Králové, pozice pevnosti na Plese byla známa přes 15 let a v zásadě nikdo o ní nepochyboval. Naopak budoucí Terezín ještě počátkem r. 1780 své přesné místo neznal. Ačkoliv armádní špičky jako Hadik nebo Laudon navrhovaly zcela jinou lokaci, nakonec to byli Pellegriniho inženýři, kteří rozhodli.

Pevnosti Olomouc nebo Hradec Králové vznikly přebudováním starších fortifikací těchto měst. To sebou však neslo mnoho nevýhod. Obě výše uvedená města leží na návrších, která již předem definují základní zpravidla nepravidelný tvar pevnosti. A byl to naopak pravidelný tvar opevnění, jenž představoval vysněný a téměř nedosažitelný cíl všech vojenských inženýrů. Nepravidelný půdorys hradeckého, olomouckého ale i pleského návrší nutil projektanty

---

¹⁹¹ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Böhmen Nr. 2, Protokoll über die Befestigung von Böhmen unter dem Vorsitz der Feldzeugmeister von Harrsch und Grafen Lacy.

¹⁹² Srov. J. HOFMAN, *Koncepce obrany Čech po sedmileté válce*, Historie a vojenství, roč. LXVIII, 3/2019, s. 46-59.

ustoupit od ideálního opevnění z příruček a uchýlit se k individuálním variacím na dané téma. A to sebou již neslo riziko slabého místa opevnění.

Naopak krajina meandrující Ohře od Bohušovic nad Ohří po soutok s Labem musela být pro rakouské inženýry nepřekonatelným lákadlem. Oblast Terezínské kotliny je dodnes na mapách výraznou rovinou. Téměř naprosto plochý terén umožňoval použít skutečně ideální tvar pevnosti. Již od šestnáctého století vojenští stavitelé, teoretici i praktici, zvažovali nejvýhodnější tvar pro opevněné místo. Výsledkem byly pravidelné víceúhelníky, jaké známe z vojenských příruček, anebo třeba v případě italské Palmanovy, i z některých pevností.¹⁹³ Podobně ideální pravidelný tvar opevnění má dodnes i Terezín. A to bylo možné jen výběrem správného místa. Rovinatý terén byl dokonce tak vhodný, že sám Pellegrini píše ve svém prvním projektu, že by umožňoval výstavbu i mnohem větší pevnosti, ale že pravidelný osmiúhelník plně postačuje.¹⁹⁴

Rovinatá krajina bez výraznějších terénních omezení byla tedy první podmínkou výhodné lokace. Tou druhou byla pokud možno absence blízkého návrší, které by pozici budoucí pevnosti ohrožovalo. Účinný dostřel těžkého dělostřelectva 2. poloviny 18. století byl cca 2 km, i když na takovou vzdálenost byl efekt minimální.¹⁹⁵ Jakákoliv vyvýšenina v blízkosti pevnosti představovala riziko, protože dávala útočníkovi převahu. V případě Olomouce 1758 to byla Tabulový vrch. Proto bylo třeba při zakládání pevností pečlivě zvážit okolní návrší.

Pellegrini ve svých memoárech věnuje návrší v okolí Terezína velký prostor. Pochvaluje si zvolené místo, protože jej není možné ani z jedné strany z okolních kopců ohrozit. Dokonce ani návrší za Litoměřicemi není dostatečně blízko, aby mohlo pevnost ohrozit. „*Pozice u Českých Kopist byla vybrána z toho důvodu*“, píše Pellegrini ve svém prvním projektu ze srpna 1780, „*protože je dostatečně vzdálená od okolních výšin, abychom se nemuseli obávat jejich dominance, a současně proto, že nám dává do rukou všechny výhody, které v této krajině hodláme využít.*“¹⁹⁶ V svém pamětním spise byl již konkrétnější: „*Protilehlý nebo pravý břeh této řeky (míní se návrší na pravém břehu Labe, které potenciálně nejvíce ohrožovalo pevnost – pozn. autora) je v celé délce kryt návrším, které se zvedá 100 až 200 sáhů nad levý břeh. Aby*

---

¹⁹³ Srov. Ch. DUFFY, *The Army of Frederic the Great.*; TÝŽ, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660-1789.*; ANONYM, *Abhandlung über die Befestigungskunst*, Wien 1795.; M. de TRAU, *Die beständige Befestigungskunst.*

¹⁹⁴ GD Josefov, definitivní plán pevnosti u Litoměřic z 28. 8. 1780.

¹⁹⁵ Srov. GD Terezín, Carl Pellegrini: *Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt*, s. 2 a dále.

¹⁹⁶ GD Josefov, definitivní plán pevnosti u Litoměřic z 28. 8. 1780.

se vzdálila tomuto převýšení, bylo nutné pevnost posunout do vzdálenosti 1000 sáhů od jeho vrcholu a vzdálit ji od břehu Labe. Nelze upřít, že opanování tohoto návrší, a především toho nejvyššího s vinicemi na severovýchod od Fortu (kopec Křemín – pozn. autora), se zdá být na první pohled povážlivé. Když se však proti tomu zvaží nanejvýš nejistá přesnost dělostřelecké palby na vzdálenost 1000 sáhů a malý účinek, který má kule na tuto dálku, snadno se přesvědčíme, že opanování návrší nemůže ohrozit ani pevnost ani Fort a je tudíž k ničemu.“¹⁹⁷ Samozřejmě se bavíme o poměrech dělostřelectva 18. století.¹⁹⁸

Okolní návrší a jejich výhody a nevýhody nebyly jediným krajinným prvkem, který ovlivňoval samotnou lokaci nové pevnosti. Takto bychom se mohli bavit i o řekách, močálech a dalších faktorech, o kterých zde bude ještě řeč. Ale byla to primárně bezpečná vzdálenost od okolních kopců, která rozhodla, kde má v okolí soutoku Labe a Ohře budoucí Terezín vzniknout.

Ještě jeden faktor ale hrál zásadní roli – ekonomika. Výstavba pevností byla sama o sobě finančně nesmírně náročným podnikem. Značnou část peněz přitom spolykalo vykupování pozemků a nemovitostí, na jejichž místě mělo opevnění vzniknout. V Hradci Králové i Olomouci to byla rozsáhlá středověká předměstí před hradbami. Vykupování ale nebylo jedinou ekonomickou zátěží pro stát. Přesídlenci si zakládali nové osady či městské části vně stavební uzávěry kolem pevností. Přesto se však jednalo o značnou překážku budoucímu (nejen) ekonomickému rozvoji daného města a ve svém důsledku omezení daňových příjmu státu. Vzpomeňme jen na poznámku Hadika, že navrhované opevnění u Hory sv. Šebestiána by bylo výhodné, ale likvidace tak rozsáhlého osídlení by byla ekonomickým nesmyslem.¹⁹⁹

Ve hře se přitom objevuje ještě jedna okolnost, která měla jistě význam. Obyvatelé města – pevnosti byli neustále v ohrožení, že vypukne válka. A válka mohla velmi rychle vést ke zničujícímu obléhání. V českých zemích známe jen nemnoho řádných a dlouhých raně novověkých obléhání. V 18. století můžeme zmínit zejména opakované obléhání Prahy (nejčastěji bývá zmiňováno pruské ostřelování 1757) nebo již zmíněnou Olomouc (1758).

I přes značné škody, které tato obléhání těmto městům přinesla skrze ostřelování, bombardování a požáry, bychom našli případy mnohem více devastujících dobývání, která proměnila celé

---

¹⁹⁷ GD Terezín, Carl Pellegrini: Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt, s. 3.

¹⁹⁸ S rozvojem dostřelu dělostřelectva během 19. století začaly vrcholy Českého Středohoří terezínskou pevnost stále více ohrožovat, což vedlo rakouské inženýry k úvahám o jeho opevnění. Obrovské množství materiálů k tomuto tématu obsahuje fond AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Theresienstadt.

¹⁹⁹ GD Josefov, spis Hadika z 7. 12. 1779.

město v ruiny.²⁰⁰ To bylo obrovské riziko, které si uvědomovali již v 18. století. V aktech Dvorské válečné rady se dochoval anonymní spis „*Gedanken über die befestigten Stätten*“ z r. 1782, o jehož autorství nemáme jiných vodítek než malého přípisu „*ab imperatore*“. V něm je sáhodlouze podáno vysvětlení, proč je lepší zakládat pevnosti jinde než na místě již existujících měst. „*Jakmile je opevněné místo obleženo, bývá zcela nebo z části spáleno do základů. Ta nejkrásnější města země bývají obléháním zničena. Proto je lepší „na všech zemských stezkách na prázdném ale přírodními podmínkami vhodném místě vystavět skutečné pevnosti, které by ve svých zdech neměly než jen kasárny, sklady a nějakých 30-40 domů, hospodu, pekaře, kramáře a řemeslníky potřebné pro posádku.*“ Taková pevnost se pak dokáže lépe zásobovat z venkova okolo a dokáže i lépe plody venkova uchránit před nepřítelem. I v případě, že by padla do nepřátelských rukou, „*pak nepřítel nezíská žádné město, které by mohl uvést pod kontribuci, nýbrž opanuje jen prázdné místo, které sice bylo opevněné, ale jehož valy jsou po jeho obléhání již zničeny*“.²⁰¹ I takové úvahy stály za výběrem místa budoucího Terezína a Josefova.

Dalším druhem ekonomického nahlížení pevnosti, který na to navazuje, bylo něco, co bychom mohli nazvat válečným provozem. Jak jsme viděli, jednou ze základních funkcí pevností byla logistika. Aby mohla pevnost zásobovat operující armádu, pozorovací sbor, nebo jen několik tisíc svých obránců po dobu plánované obrany, potřebovala dostatečné ubytovací a skladovací kapacity.

Již během diskuzí kolem Josefova a koncepcí obrany jsme viděli, jak velký význam dostatečně velké a bezpečné sklady měly. To se týkalo zásob potravin, munice a střelného prachu i ubytování vojáků, kterých soudobá pevnostní válka potřebovala enormní množství. V případě opevnění starších měst to znamenalo, že původní část zástavby padne za oběť nejen opevnění, ale dále také skladům, kasárnám a dalším provozům nezbytným pro chod pevnosti. Rozšířit prstenec opevnění a schovat tyto budovy za hradby bylo z hlediska stavby finančně nesmírně nákladné. Ponechat navrhované menší a kompaktnější opevnění zase znamenalo vybudovat sklady a kasárna na místě městského intravilánu, což naráželo na mnoho komplikací. Vojenští inženýři by snad rádi zbořili třeba polovinu civilních budov ve městě, to by ale znamenalo přinejmenším urbanistickou a ekonomickou likvidaci města.

---

²⁰⁰ Srov. P. WOHLMUTH, *Krev, čest a hrůza*.

²⁰¹ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1354 („*Gedanken über die befestigten Stätten*“).

Původní črta opevnění královéhradecké pevnosti tak navrhovala mnohem širší prstenec valů, které by poskytly dostatek prostoru za hradbami pro potřebné sklady i kasárna.²⁰² Nakonec byla zvolena mnohem kompaktnější varianta obepínající městské návrší mnohem těsněji, a která tedy ušetřila náklady na stovky metrů fortifikací.²⁰³ Přesto zřejmě vybudované kapacity pevnosti nevyhovovaly a snad i v souvislosti s příkazem Josefa II. na změnu účelu hradecké pevnosti na „*Depot-Festung*“ vznikl projekt na rozšíření opevnění severním směrem, který by poskytl uvnitř fortifikací mnohem víc místa a výrazně navyšoval i objem kasematních prostor.²⁰⁴ Na jeho realizaci však již také nikdy nedošlo.

V Josefově byl problém obdobný, ale zde byl nedostatek prostoru dán velikostí návrší. Odpadla starost s likvidací civilní zástavby, protože vykoupení a přestěhování malé vesničky Ples bylo nesrovnatelně jednodušší než u velkých měst. Přesto malé návrší skýtalo jen omezený prostor. Řešení se hledalo umístěním některých budov pod Horní pevností na Korunní hradbě a místo klasických kasárenských budov byly kolem hlavního valu vybudována okružní kasárna a aprovizační chodby. I tak bylo třeba následně další sklady a provozy vměstnat do pevnostních příkopů, tedy vlastně do ohroženého bojového pásma.²⁰⁵

V tomto směru byla krajina v okolí soutoku Ohře a Labe pro rakouské inženýry darem z nebes. Postavit pevnost na místě některého ze stávajících měst nebylo možné. Litoměřice, Roudnice nad Labem i Lovosice (které byly tehdy spíše vesnicí) stojí všechny ve stínu okolních kopců a již sami přírodní podmínky je vylučují. Kromě toho jsme viděli, že se hledalo spíše místo mimo stávající města.

Naopak dostatečně prostorný a rovný kraj kolem Ohře dával projektantům možnost navrhnout optimálně velkou pevnost, která by byla cenově akceptovatelná a přitom nabízela pohodlně místa pro sklady a kasárna. Proto na rozdíl od Josefova v Terezíně nenaleznete žádná okružní kasárna ani aprovizační chodby kolem valu. Všechny hlavní sklady proviantu, munice, střelného prachu i kasárna jsou pohodlně v ulicích města obehnaných hradbami. To je výhoda projektu nové pevnosti na „zelené louce“ v ideální krajině. Terezín je pravidelný, prostorný a dokáže do svých zdí bez problémů schovat vše potřebné. A přitom cenově nijak zásadně

---

²⁰² AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Königgrätz Nr. 1, Idee einer Festung auf einem Terrain wie das bei Königgrätz.

²⁰³ Srov. J. SLAVÍK, *Královéhradecká pevnost*.

²⁰⁴ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Königgrätz Nr. 6, Übersichtsplan der Festung (...) Königgrätz.

²⁰⁵ Srov. Vojenský historický archiv, Sběrka plánů pevnosti Josefov (1780-1937).

nevybočuje z řady českých tereziánských pevností. A stavební náklady na pevnost při tom tvořily klíčový prvek rozvahy o stavbě všech opevnění, jak jsme viděli již dříve u Hadika.

Ještě než se dostaneme k samotnému opevnění, je třeba pozastavit se ještě u jedné věci, a sice u role pevnosti v jejím nejbližším okolí. V myšlenkách projektantů nebyly pro obranu pevnosti zásadní jen samotné hradby, ale svou často překvapivě aktivní funkci hrálo i nejbližší okolí.

U všech pevností se počítalo s tím, že již jen svojí samotnou existencí skýtají ochranu bezprostředního okolí – když už ne před nájezdy, tak alespoň před dlouhodobějším obsazením nepřítelem. Přesně v duchu účelu Terezína to byly klíčové již zmíněné přístavy na Labi – Litoměřice a Lovosice.

V případě Litoměřic zde byl ještě jedna zásadní věc – most přes Labe. Zajištění přechodů přes řeku bylo vůbec klíčovým úkolem pevností. Terezín sám o sobě představoval opevněný most přes Ohří. Ještě důležitější však bylo zajistit přechod přes Labe. Litoměřický most v tomto případě mohl sloužit jen omezeně. Nacházel se sice pod ostrahou pevnosti, ale před útokem nepřítele jej to zcela uchránit nemohlo. Jak ukazují přinejmenším události z války 1866, byl podminován a určen k demolici, aby se nepřítel nemohl dostat na pravý břeh Labe.²⁰⁶

Naopak projekt Terezína od počátku počítal s možností vybudovat pontonový most v prostoru mezi Starou Ohří a nově vybudovaných korytem řeky (Novou Ohří). Případně řeku překročit nad Terezínem. „*Je mimo jakoukoliv pochybnost, že ačkoliv toto místo leží několik set sáhů od břehu Labe, nesnižuje to nijak jeho úlohu zajištění trvalého přirozeného přechodu z pravého na levý břeh pro naši armádu. Neboť aby tomu zabránil, musel by se nepřítel postavit mezi řeku a pevnost, což je nemožné pro nedostatek prostoru, který zde zbývá, protože by se vystavil z jedné strany plné dělostřelecké palbě pevnosti, retranchementů a Fortu, a z druhé strany palbě naší armády, která by v tu chvíli ovládala výhodná návrší na druhé straně řeky. Zcela jinak se to však má s přechodem z levého na pravý břeh, pokud by nepřítel opanoval výše zmíněná návrší. (...) Kdyby však měl nastat takový případ, že by bylo v této krajině třeba za přítomnosti nepřítele překročit řeku, pak se zdá, že by to mohlo být vhodnější a bezpečnější ve vzdálenosti 2 hodin proti proudu mezi Roudnicí a vsí Rohatce, kde levý břeh Labe převyšuje pravý a odkud lze dojít do roviny kolem Hořtky.*“²⁰⁷

---

²⁰⁶ Srov. J. HOFMAN, *Děšť, napětí a ticho – pevnost Terezín ve válce 1866*, s. 173-181.

²⁰⁷ GD Terezín, Carl Pellegrini: *Memoireüber Vertheidigung der Festung Theresienstadt*, s. 7.

Celý prostor severně od Dolního Retranchementu byl již od počátku zamýšlen s tímto účelem. Pevnostní val zde byl opatřen dvojicí výpadoých branek a nebyla zde vybudována inundační kotlina. Ostatně z hlediska obrany se nejednalo o pochybení. Celý prostor je uzavřen od jihu pevností, od severu Labem a od východu a západu oběma rameny Ohře. Navíc je neustále pod křížovou palbou Hlavní i Malé pevnosti. Zde měl být v případě potřeby vybudován bezpečný pontonový most přes Labe. Jak to bylo v očích projektantů zamýšleno, můžeme vidět na událostech roku 1813, kdy vzhledem k operacím v Sasku a na českých hranicích k vybudování mostu a předmostí skutečně došlo. Terezín tak nabízel bezpečný přechod přes obě klíčové řeky, Labe i Ohři.²⁰⁸

Asi nepřekvapí, že totéž nalezneme i u ostatních tereziánských pevností. Hradec Králové střeží přechody přes Labe a Orlici.²⁰⁹ Josefov byl již od počátku diskutován jako ideální shromaždiště právě proto, že umožňoval z jednoho místa rychle a bezpečně překročit hned tři řeky Labe, Metuji a Úpu, které rozdělovaly prostor východočeského bojiště na několik sektorů.²¹⁰

Při posuzování těchto úvah je však třeba brát v potaz také soudobé komunikační linie a trasy tažení armád. Krajina severních Čech, jak ukázaly války 18. století, dávala nepříteli možnost překročit pohraniční hory na levém břehu Labe. Útočník tak mohl stát již u Lovosic, ale pravý břeh Labe u Ústí nad Labem byl stále pevně v rakouských rukou.²¹¹ Dokud by rakouská armáda případně její menší sbor dokázal držet břehy Labe a Ohře a nedovolil tak nepříteli vybudovat pontonový most, byl po destrukci litoměřického mostu (a případně dalších mostů) Terezín jediným místem, kde se dají tyto řeky překročit. A obráceně, případné ležení u Terezínské pevnosti dávalo rakouské armádě možnost manévrovat po obou stranách obou řek, podobně jako u Josefova nebo Hradce Králové.

Řeky jakožto přirozená překážka hrály důležitou úlohu také později při samotné obraně pevností. U moderních pevností 18. století se vojenští inženýři shodovali, že nejsnazším způsobem k jejich získání je „vyhladovění“. Čímž jsme opět zpátky u otázky válečného provozu obležené pevnosti. I sebevětší zásoby pevnosti jednou dojdou. Nejdříve potraviny, pak munice, nebo opačně. *„Opevnění samotné neskýtá žádnou výhodu, pokud není pevnost*

---

²⁰⁸ Dosud nezpracované práce o starém předostí Labe jsou obsaženy zde: AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Theresienstadt, Nr. 4, 5, 7 a 8.

²⁰⁹ Tamtéž, Königgrätz Nr. 1, Idee einer Festung auf einem Terrain wie das bei Königgrätz.

²¹⁰ Srov. Tamtéž, Böhmen Nr. 2, Protokoll über die Befestigung von Böhmenunter dem Vorsitz der Feldzeugmeister von Harrsch und Grafen Lacy.; AT-OeStA/KA KPS LB K VII, Memoires der Festung Josephstadt von Generalmajor Quelronde.

²¹¹ Srov. A. DOPSCH, *Treffen bei Lobositz (1. October 1756)*.

*dostatečně zásobená vším potřebným na dlouhé obléhání. (...) Nemenší pozornost je třeba věnovat mužstvu, municí, potravinám a vůbec všemu, co je nezbytné k tomu, aby se obránci mohli držet až do poslední chvíle. (...) Za posledních sto let se většina pevností nevzdala kvůli zničení svých obranných prvků, ale kvůli nedostatku obránců nebo prostředků nezbytných k obraně.*²¹²

K vyhladovění pevnosti však bylo nutné ji nejprve obklíčit, což znamenalo obsadit kompletně celé její okolí. Dostatečné uzavření obklíčení vyžadovalo velké množství jednotek. Známe samozřejmě případy, kdy se obklíčení podařilo a obránci se pro nedostatek zásob buď vzdali (Svídnice 1762), nebo k tomu nebylo daleko (Praha 1757). Na druhou stranu jsou velmi časté případy, kdy se uzavření nekonalo, pevnost byla po celou dobu obléhání průběžně zásobována a útočník tak byl nucen zdolávat často velmi dobře opevněné fortifikace (Bergen-op-Zoom 1747, Olomouc 1758). Velkou roli při tom hrály řeky, které uzavření pevnosti bránily, nebo naopak způsobily, že se síly oblehatele ocitly na úsecích navzájem oddělených vodním tokem.

V případě Terezína se projekt orientoval na zásobování po řece a z pravého břehu Labe. Odsud se také čekal případný příchod vyprošťovací armády. Útočník návrší za Litoměřicemi mohl snadno opanovat a řeku využít jako přirozenou obranu před výpady z pevnosti. Nebyla mu však nic platná, pokud by dorazila právě vyprošťovací armáda. Nejdéle však měla plnému obklíčení pevnosti odolávat oblast mezi Hrdly a Počaply vytyčená a chráněná Labem a Starou i Novou Ohří s dominancí zdejších návrší, která směřuje do vnitrozemí.²¹³

V případě Josefova to měl být analogicky směr od Hradce Králové na pravém břehu Labe.²¹⁴ A totéž můžeme očekávat i u Hradce Králové, ačkoliv pro hradeckou pevnost se zatím projektovou zprávu dohledat nepodařilo. Odpovídají tomu ale dvě věci. Jak jsme viděli, úvahy rakouského velení a zejména Laudona se zvláště po válce 1778 ubíraly tím směrem, že pevnosti Terezín a Josefův/Hradec Králové budou tvořit pevná křídla hlavní armády, která bude operovat mezi nimi.²¹⁵ A dochované plány nebo spisy ke všem třem pevnostem předpokládají obléhání z přesně opačné strany. Josefův byl projektován na útok od východu.²¹⁶ Hradec Králové počítal

---

²¹² GD Terezín, Carl Pellegrini: Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt, s. 152.

²¹³ Tamtéž., s. 78.

²¹⁴ Srov. AT-OeStA/KA KPS LB K VII c, 74-3 F, Memoires der Festung Josephstadt von Generalmajor Quelronde, s. 12.

²¹⁵ AT-OeStA/HHStA HausA Hofreisen, kart. Reise Kaiser Joseph II., kart. 10, Bemerkungen und Beobachtungen Kaiser Joseph II. über seine Reise durch Schlesien, Mähren und Böhmen insbesondere mit Betrachtungen über die militärischen Verhältnisse, dopis Laudona Josefovi II.

²¹⁶ AT-OeStA/KA KPS LB K VII c, Josephstadt, Josephstadt Nr. 6.

také s obléháním přes inundace od východu.²¹⁷ Terezín očekával úder pro změnu od západu z prostoru mezi Lovosicemi a Bohušovicemi.²¹⁸

Okolí pevností rozdělené řekami hrálo do rukou obráncům, pokud byla posádka dostatečně silná a odhodlaná. Celkové obklíčení pevnosti bylo náročné na vojáky a oddíly nacházející se mimo hlavní směr útoku byly zpravidla slabší. S hlavní armádou bývaly spojeny většinou pomocí pontonových mostů. To velmi limitovalo možnost rychlého přísunu posil v případě výpadu obránců z pevnosti. A výpady byly v pevnostní válce 18. století silnou kartou obránců. Přitom měli v ruce ještě jeden trumf. Ovládním pevnostních stavidel dokázali regulovat hladinu řeky na kilometry daleko po i proti proudu. V případě Terezína taky bylo možné provést řízené zničení pontonových mostů na Ohři nad i pod pevností, totéž u Josefova. U ani Hradce či Olomouce to prozatím prameny potvrzeno nemáme, ale jejich analogický systém stavidel toto umožňoval také.

V případě Terezína i Josefova byla v pamětních spisech těmto otázkám věnována velká pozornost. A podobně velká byla věnována také možnostem, jak při tom pomocí manévrování s vodou v řece zničit nepřátelské přemostění a rozdělit jeho síly.²¹⁹ Snad nejpropracovaněji to popsal Querlonde u Josefova, který dokázal operovat hned se třemi řekami: *„Inundace nutí nepřítele při obklíčení rozdělit a vzdálit své kvartýry a komplikují mu spojení mezi nimi. (...) Například, pokud se očekává vysvobození pevnosti posilami od Nového Města, počká se na správný okamžik. Pokud obléhatel udělal chybu při umístění svého ležení a komunikací, může se ve správný okamžik, když spěchá se postavit protivníkovi, který na něj útočí, zvýšit hladina vody zadržovaná pevnostními stavidly, což mu rozbije všechny mosty a vnese tak do jeho řad obrovský nepořádek a zmatení, pročež bude muset ustoupit ke Skalici a Náchodu. Současně lze provést silný výpad na jeho ležení mezi Úpou a Metují, což jej donutí také k ústupu.“*²²⁰ A to není jediný způsob využití vody, které dokázaly bastionové pevnosti nepříteli v okolní krajině předvést.

V myslích inženýrů a hlavně generálů však toto nebyly jediné prvky aktivní obrany. Obránci se neměli jen uzavřít do pevnosti a pasivně čekat útok. Projekt Terezína i Josefova počítá s několikasícovým sborem schopným operovat kolem pevnosti. Ten měl aktivně napadat

---

²¹⁷ Srov. J. SLAVÍK, *Královéhradecká pevnost*.

²¹⁸ GD Terezín, Carl Pellegrini: *Memoireüber Vertheidigung der Festung Theresienstadt*, s. 82.

²¹⁹ Tamtéž, s. 45 a 103.

²²⁰ AT-OeStA/KA KPS LB K VII c, 74-3 F, *Memoires der Festung Josephstadt von Generalmajor Querlonde*, s. 45.

nepřítele (zejména jeho zásobovací kolony a v případě ohrožení se zase stáhnout zpět do bezpečí opevnění. Terezín díky své rozlehlosti nabízel takové bezpečné ležení na svých retranchementech mezi Hlavní a Malou pevností (Fortem). „*Terén mezi pevností, Fortem a retranchementy slouží jako opevněný tábor pro 6000 až 8000 mužů, které spolu s obránci tvoří Corps d'Arme v nejvlastnějším slova smyslu.*“²²¹ To samé platilo třeba i pro Josefov. Se svým velmi omezeným prostorem uvnitř pevnosti řešil Querlonde tento problém trochu sofistikovaněji. Po zaplavení inundací se z nedaleké Jaroměře stal ostrov, který měl Josefovou sloužit jako svým způsobem provizorní dělostřelecký fort. Návrší mezi městem a pevností (dnes Pražské předměstí) bylo určeno pro bezpečný tábor sboru operujícího kolem Josefova. „*Pokud by nepřítel postoupil tak hluboko, že by se naše armáda musela stáhnout, je pro bránění dalšímu postupu nepřítel do země nebo pro účely diverzních akcí potřeba ponechat u Josefova sbor 8 nebo 10 tisíc mužů, který má obsadit malé návrší mezi Korunní hradbou a Jaroměří. Je třeba uznat, že tato pozice je nenapadnutelná, pokud je pravé křídlo opřené o město Jaroměř zcela obklopené inundací a tedy nedostupné a pravé křídlo o pevnost. Tyl je zabezpečen inundací a čelo je možné posílit vybudováním retranchementu.*“²²² Pomocí takto bezpečně umístěné sbory měly pevnostní posádce umožnit aktivně ovládat rozsáhlé oblasti v řádech až desítek kilometrů kolem samotných hradeb. A takto silný a aktivní hráč měl být pro útočníka takovou překážkou, že ji prostě nemohl jen tak obejít.²²³

5.4. Hradby

Podívejme se nyní na samotné opevnění Terezína. Netřeba jej zde detailně popisovat. Jednak je z větší části dochované dodnes (na rozdíl od Olomouce, Hradce a do značné míry také Josefova) a zadruhé je popis stavební hmoty pevnosti základním tématem všech existujících publikací.²²⁴ My se zda proto zaměříme spíše na obecné dobové pozadí tohoto opevnění než na konkrétní pasáže hradeb.

Základním obranným prvkem pevnosti jsou jeho hradby, respektive jeho pevnostní systém. V Terezíně projektanti pevnosti uplatnili širokou paletu tehdy uznávaných pevnostních objektů.

---

²²¹ GD Terezín, Carl Pellegrini: Memoireüber Vertheidigung der Festung Theresienstadt, s. 27.

²²² AT-OeStA/KA KPS LB K VII c, 74-3 F, Memoires der Festung Josephstadt von Generalmajor Querlonde, s. 3.

²²³ Srov. J. HOFMAN, *Děšť, napětí a ticho – pevnost Terezín ve válce 1866*, s. 173-181.

²²⁴ I. FUKSA, *Pevnost Terezín – proti pruské rozpínavosti.*; V. KUPKA, *Pevnost Terezín.*; A. ROMANĚK, *Pevnost Terezín a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství.*

Vnitřní obranné pásmo je tvořeno věncem kurtinami propojených bastionů, často posílených kavalíry nebo retranchementy, které umožňovaly další obranu i v případě ztráty samotného bastionu. Střední obranné pásmo se kromě kleští v příkopu skládá z ravelinů s reduity či retranchementy a dále kontragard. První obranná linie kryté cesty, o kterou se předpokládal nejtěžší boj, je zesílena snad všemi tehdy moderními prvky – tambory neboli čepci (bonet) na vybíhajících úhlech, řadou traverzů, shromaždišti často posílenými lunetami opatřenými kasematy. A našli bychom zde ještě mnoho dalšího.

Klasická vojenská historiografie věnující se pevnostem mívá ve zvyku rozdělovat jednotlivé pevnosti do různých škol podle jednotlivých vojenských inženýrů či míst: I.-III. Vaubanův systém, novoholandská škola, Cormontaigne, Mézières a mnoho a podobně. Tato informace pak bývá často kopírována do dalších prací, aniž by bylo často blíže specifikováno, co to vlastně znamená.²²⁵

Toto členění má své kořeny v raně novověkých příručkách pevnostního stavitelství, které vycházely přinejmenším od 16. století, respektive v praktických stavebních realizacích takových slavných jmen, jako Dahlbergh, Coerhorn, Vauban a další. V druhé polovině 18. století a počátkem 19. století navíc vznikla potřeba systematizace různých forem pevnostního stavitelství pro potřeby výuky nových ženijních a důstojnických akademií, kde se pevnosti neučilo ani tak stavět, jako spíše dobývat. A různé způsoby opevnění vyžadují různé způsoby útoku.²²⁶ Rakouské příručky přelomu 18. a 19. století rozlišovaly pro výuku mladých důstojnických kádrů opevnění před Vaubanem (Freitag, Dillich, Pagan, Coehorn a další), zvláště každý ze tří Vaubanových systémů a pak ještě fortifikace dle Cormontaigne a Mézières.²²⁷ Jejich hlavním cílem bylo optimalizovat obranu respektive útok na dané opevnění.

Pokud si otevřete příručky pevnostního stavitelství z 2. poloviny 18. století, zjistíte, že jsou plné různých tvarů pevnostních prvků, které se od sebe liší často jen minimálně. Jednotlivé pevnostní systémy sami sebe často kopírují a přebírají i prvky mnohem starších fortifikací, mnohdy víc jak sto let starých. Pro laika je téměř nemožné bez popisku od sebe odlišit vzorové opevnění třeba podle Vaubana, Cormontaigne nebo školy v Mézières. Navíc jednotlivé „školy“ často používají jednotlivé navzájem se prolínající variace. Na mysli tane myšlenka, zda toto členění vlastně není spíše zavádějící.

---

²²⁵ Viz první kapitola o dosavadní literatuře

²²⁶ Srov. Ch. DUFFY, *Kámen a oheň*.

²²⁷ Srov. ANONYM, *Abhandlung über die Befestigungskunst.*; M. de TRAUX, *Die beständige Befestigungskunst*.

Téměř až do dob Vaubanových na přelomu 17. a 18. století bylo vojenské inženýrství spíše individuální záležitostí jednotlivých projektantů, často i mimo vojenský stav.²²⁸ Modernizace raně novověkých států a jejich armád však během 18. století vedla k postupné systematizaci a institucionalizaci vojenských inženýrů. Langins ve své práci *Conserving the Enlightenment* o francouzském ženijním sboru přímo dělí pevnostní stavitelství na dobu před a po vzniku ženijní školy v Mézières. Jeho členění však nespočívá ve tvarosloví fortifikací, ale ve způsobu sdílení odborných znalostí. Teprve založením školy v Mézières došlo k systémovému sbírání a šíření metod pevnostního stavitelství. Do té doby byly všechny práce spíše polooficiálními, často anonymně vydávanými tisky nebo dokonce kolovaly jen v různých rukopisných opisech. „*V předchozím období můžeme hovořit o „kultuře portfolia“, kdy znalosti a nové ideje o fortifikacích byly obsaženy v osobních spisech jednotlivých inženýrů – v jejich portfoliu návrhů, plánů, odhadů a memorandech o budoucích projektech a jejich teoretických rozvahách. Po smrti daného inženýra byly státem uspořádány a odeslány do archivu sboru v Paříži. Jen zřídka se našla cesta je vydat a jejich reputace byla budována jen idejemi jejich následovníků inženýrů izolovaných v jednotlivých provinciích, nebo těch co si našli cestu do kanceláří ministrů.*“²²⁹ Teprve Mézières začala všechny tyto teoretické i praktické poznatky centralizovat a zpracovávat.

Označení projektu nějaké pevnosti „dle zásad školy v Mézières“ tak lze chápat spíše tak, že vznikla na základě uceleného způsobu opevnování vzniklého syntézou předchozích stylů zejména Vauban a Cormontaigne, který se šířil Evropou právě díky teoretickým pracím této školy. Tak vznikl jakýsi celoevropsky uznávaný kánon pestré palety pevnostních prvků, ze kterých mohli budoucí projektanti vybírat. I z hlediska vojenských příruček pro inženýry se totiž Cormontaigne od Mézières liší jen v detailech rozměrů příkopů nebo valů. Naopak třeba typický prvek systému školy Mézières, předsunuté šípy (fleche nebo lunety) v kapitolách bastionů na žádné z tereziánských pevností obecně označovaných za systém Mézières nenajdeme.²³⁰

Situace se navíc dramaticky zkomplikuje, jakmile se zamýšlené ideální tvary fortifikačních příruček střetnou s realitou daného terénu. Za své vezmou ideální půdorysy i profily opevnění. Stačí například pohled na opevnění Hradce nebo Josefova. Oba mají kvůli nepravidelnému

---

²²⁸ Srov. P. WOHLMUTH, *Bastionové pevnosti a vojenská revoluce*.

²²⁹ J. LANGINS, *Conserving the Enlightenment*, s. 100.

²³⁰ Jižní šíp v Terezíně, tzv. flošny v Hradci Králové nebo reduta Brdce v Josefově jsou zcela něco jiného.

tvary návrší, na kterém stojí, nepravidelné tvary bastionů, které mají navíc různé velikosti. Pokud bychom se zaměřili na konkrétní fortifikační prvky všech tereziánských pevností, našli bychom jednoznačně kombinaci tvarů přisuzovaných tradičně Vaubanovi, Cormontaignemu i škole v Mézières. U některé více toho či onoho, ale vždy se jedná o kombinaci. Asi stěží lze v českomoravském prostoru hovořit o aplikaci nějaké čisté pevností školy.

A jak se na to dívali tehdejší projektanti a vojenští inženýři? Nevíme přesně, ale náznaky napovídají, že velmi podobně. Dosud se ani během diskuzí kolem opevňování české hranice, ani v konceptech jednotlivých autorů, ani projektech Pellegriniho Terezína nebo Querlondova Josefova nepodařilo najít ani jedinou zmínku, která by odkazovala na nějakou konkrétní školu nebo opevňovací systém. Ani Pellegrini ani Querlonde ve svých obširných spisech nikde nepiší, že by své pevnosti projektovali po tom či onom způsobu. Práce autorů jako byl Vauban či zmínky o jiných pevnostech se v jejich spisech objevují (např.: Turin, Lille, Svídnice) ale jen v tom smyslu, že se jimi má rozumný velitel vzdělávat o samotné obraně pevnosti.

Naopak zajímavá a zatím jediná známá zmínka z doby výstavby pochází z pera budoucího císaře Františka I., který roku 1787 ještě jako mladík navštívil staveniště všech tří českých pevností. Devatenáctiletý následník byl do budování pevností skutečně zapálený, jak svědčí celý jeho deník.²³¹ Jen stěží jej ale můžeme považovat za odborníka na pevnostní stavitelství. Je tak pravděpodobné, že při popisu jednotlivých pevností vycházel z diskuzí a hodnocení jiných, snad pověřenějších osob.²³² Jeho zápisy jsou prozatím jediným autentickým pramenem, který se snaží české pevnosti nějak charakterizovat.

O Hradci napsal: „*Pevnost se nezdá být postavena podle nějakého oblíbeného systému, nýbrž takovým způsobem, jakým to umožňoval terén a poloha místa.*“²³³ O několik stran svého deníku se vyjadřuje k Josefovi: „*Ples je postaven dle zcela zvláštního systému generála Querlonda. (...) Ples je osmiúhelník, jehož strany však nejsou ničemu podobné, protože se bylo třeba*

---

²³¹ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Habsburgisch-Lotringische Hausarchive, Hausarchiv, Handarchiv Kaiser Franz I., karton 14, Handarchiv Kaiser Franz Aufzeichnungen des Erzherzogs Franz von Toskana, des späteren Kaisers Franz.

²³² Z jeho deníku přinejmenším vyplývá, že mnoho času strávil v diskuzích o opevňování s velitelem stavby Terezína generálem Steinmetzem.

²³³ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Habsburgisch-Lotringische Hausarchive, Hausarchiv, Handarchiv Kaiser Franz I., karton 14, Handarchiv Kaiser Franz Aufzeichnungen des Erzherzogs Franz von Toskana, des späteren Kaisers Franz, kapitola o Hradci Králové.

*přizpůsobit návrší, na němž je pevnost postavena, a z něhož tak má co nejvýhodněji shlížet na krajinu v okolí.*²³⁴

Nejvzorovější a jedinou pevností, kterou je František schopen alespoň hrubě označit v rámci nějaké systematizace, je Terezín: „*Terezín je úplný osmiúhelník, jehož jedna polovina je totožná s tou druhou. Poloha by nemohla být pro zřízení pevnosti lepší. (...) Pokud by se systém této pevnosti měl k něčemu srovnat, pak je to ze všeho nejvíce systém Cormontaigne.*“²³⁵ Je-li tedy dle něj možné nějakou pevnost označit za ideální a přiřadit její opevnění k nějaké jasné koncepci, je to ze všech českých pevností právě Terezín. Přičemž je zajímavé, že o škole v Mézières není nikde zmínka.²³⁶

Je pravděpodobné, že o platnosti či naopak zbytečnosti charakterizace opevnění dle pevnostních škol by bylo možno dlouho diskutovat. Pro nás zde ale není vůbec důležité, zda je Terezín postaven dle systému Cormontaigne nebo Mézières. Chtěli jsme zde jen poukázat na skutečnost, že velmi časté nekonkrétní spojování tereziánských pevností s Vaubanem nebo školou v Mézières může být velmi zavádějící. Pro nás nyní stačí závěr, že konkrétní fortifikace bývají nejčastěji kombinací různých metod a přístupů. A pokud měli současníci potřebu některou z tereziánských pevností spojovat s konkrétní školou, byl to právě Terezín, jemuž krajina dovolila rozvinout „ideální“ tvar.

V porovnání s ostatními tereziánskými pevnostmi se terezínské opevnění vyznačuje skutečně výraznou pravidelností a jednoduchostí tvarů (v přímém kontrastu třeba s Josefovem). Ačkoliv bývají terezínská i josefovská pevnost často označovány za sesterské, má jejich opevnění společného jen velmi málo. Autoři projektů vycházeli ze zcela odlišných opevňovacích koncepcí. I když odhlédneme od atypických prvků daných terénem, jako je třeba josefovský Cornichon, liší se provedením bastionů, ravelinů i reduitů, kleští a konečně i samotnou krytou cestou.

O terezínských hradbách, záměrech, proč dostaly konkrétní části válu konkrétní tvar, o způsobu jejich využití při obraně pevnosti by se zde dalo hovořit dlouho. Podobně dlouho by se dalo popisovat samotné opevnění, jak to často činí dosavadní literatura. Pro správné pochopení

---

²³⁴ Tamtéž, kapitola Ples.

²³⁵ Tamtéž, kapitola Terezín.

²³⁶ Například v dosud prozkoumané Pellegriniho korespondenci se škola v Mézières objevuje, ale jen jako vzor ve smyslu způsobu výuky budoucích vojenských inženýrů.

funkce opevnění ale není lepšího zdroje, než samotný Pelegriniho pamětní spis. My se však od mohutných hliněných valů posuneme dále.

5.5. Voda

Hradby nebyly jediným obranným prvkem raně novověkých pevností. Pokud to bylo jen trochu možné, využívaly ke své ochraně vody okolních řek. Nebyla to žádná novinka. Vodní hrady známe již od středověku a zejména Holanďané dokázali již v 16. století s vodou opravdové divy.²³⁷ Pro naše účely, abychom se dostali do myšlenek rakouských inženýrů, citujme Spalarta: „*Jen stěží můžeme neargumentovat velkým přínosem záplav, když jsou dobře zajištěny a když je pohyb vody na daném místě za všech okolností pod kontrolou. (...) Nikdy bychom neměli váhat upřednostnit takovouto úpravu terénu, která pak již nebude vyžadovat další finance na svou údržbu.*“²³⁸ Ostatně záplavové oblasti kolem pevnosti by pro útočníka znamenaly výrazné komplikace, i kdyby se mu podařilo vodu z nich odvést jinam. „*A věřím tomu, že když ho přimějeme jít přes terén, který bude neustále navlhlý a podmáčený a kde nebude moci střílet víc, než jen aby se kryl, a sotva se udrží na suchých nohou a bude se muset zabírat poměrně zdoluhavým a strastiplným úkolem. A to je požadováno po všech dobrých opevněních, aby na dlouho a s málo muži dokázaly zastavit či zdržet nepřítele.*“²³⁹

Využití vody mělo jednu obrovskou výhodu. Snižovalo náklady na nutné opevnění, protože správně provedená a využitá inundace měla být sama o sobě obrovskou komplikací v postupu útočníka.²⁴⁰ To umožňovalo projektantům upustit od složitých návrhů komplikovaných a hlavně velmi nákladných několikanásobných pevnostních prvků.

„*Je to příroda, kterou budeme pouze kopírovat a následovat v jejích nejjednodušších postupech. Jednoduché opevnění přiměřené přírodě bude silnější a lépe zajištěné než sebelepší nejnovější a nejsložitější umělé systémy budovaných hradeb.*“²⁴¹

---

²³⁷ Srov. Ch. DUFFY, *Kámen a oheň*.

²³⁸ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Böhmen Nr. 3 Memoire über Befestigung Böhmen, s. 3.

²³⁹ Tamtéž, s. 4.

²⁴⁰ Tehdejší vojenství již znalo postupy, jak zaútočit proti pevnosti skrze zaplavené území (zejména v Holandsku). To však nic nemění na tom, že se v takovém případě jednalo o technologicky a materiálně velmi náročné operace, které neúměrně prodlužovaly dobu obléhání.

²⁴¹ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Königgrätz Nr. 1, Idee einer Festung auf einem Terrain wie das bei Königgrätz, s. 4.

Přesně toto měli na paměti projektanti Terezína. Pevnost je naprojektována tak, aby se její okolí dalo téměř ze všech stran zaplavit vodou až na hladinu cca 3 m. Jen východní směr od Malé pevnosti a západní směr Hlavní pevnosti nelze zaplavit. Důvody byly ekonomické i taktické. Ale o těch až později.

Inundační kotliny kolem pevnosti nebyly určeny k zaplavení před začátkem obléhání, jak dokládá Pellegriniho spis.²⁴² Obrovské kotliny se měli zaplnit vodou až v případě, že by je útočník ignoroval a započal svůj útok přímo přes ně. Teprve pak se měla otevřít stavidla a nepřátelské sapy a paralely by postupně pomalu pohltila voda. Obléhatelé by pak museli začít od začátku a všechny jejich dosavadní ztráty by přišly vniveč. Svým způsobem se jednalo o propracovaný způsob aktivní obrany pevnosti vůči nepříteli.

Je však jen těžko předpokladatelné, že by si obrovských uměle vykopaných pánví nepřítel nevšiml a pustil se do útoku právě přes ně. Viditelné nebezpečí zaplavení jeho zákopů ho mělo naopak nasměrovat na jediný „správný“ (dle názoru projektantů) směr útoku na Terezín od západu. A to byl cíl. Základním prvkem správné obrany pevnosti bylo to, nechat nepřítele zaútočit přesně na tom místě, kde chce obránce. Zpravidla je to místo, které je nejlépe opevněné a naopak útočníkovi skýtá mnoho obtíží. A pokud možno takové místo, kde je nepřítel směřován do zúženého prostoru, kde nemůže rozvinout svoji početní převahu a kam se naopak maximálně koncentruje palba obránců. Tím „správných“ směrem útoku byl v Terezíně směr od západu na bastiony 3, respektive 5, vytyčený po obou stranách a severu i na jihu záplavovými kotlinami (dnes zvané Litoměřická a Bohušovická).²⁴³ Podobně jako v Querlondově projektu Josefova je za „ideální“ směr útoku od jihovýchodu na detašované bastiony 5 a 6, kam musí útočníka (dle slov Querlonda) nasměrovat nejmírnější svah a záplavové kotliny, nacházející se nejen severovýchodně v krajině nad pevností, ale dokonce i jihozápadně pod pevností.²⁴⁴

V případě Terezína nebylo možno zaplavit ještě také krajinu vytyčenou Starou a Novou Ohří, Labem a opevnění Dolního Retranchementu. To však bylo z toho důvodu, že díky okolním řekám a krycí palbě Hlavní i Malé pevnosti nepřišel projektantům tento směr útoku příliš reálný. A v neposlední řadě to byl projektovaný tranzitní prostor od pevnosti k budoucímu novému předmostí přes Labe, které zde bylo plánováno.

---

²⁴² GD Terezín, Carl Pellegrini: Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt, s. 33.

²⁴³ Tamtéž, s. 82.

²⁴⁴ AT-OeStA/KA KPS LB K VII c, 74-3 F, Memoires der Festung Josephstadt von Generalmajor Querlonda, s. 12.

Zaplavením okolí pevnosti však obrana vodou nekončila. V pozdějších fázích obléhání, když by se k nim útočník přiblížil, mohly být zaplaveny i příkopy. Důležité na tom je to, že díky propracované možnosti obrany vodou nebylo třeba budovat tak rozsáhlé a důmyslné opevnění v příkopech samotných. V tom je patrný velký rozdíl oproti opevnění Josefova a Querlondově projektu. Můžeme se jen odůvodněně domnívat, že důvodem, proč je josefovské opevnění mnohem složitější a propracovanější, byla právě skutečnost, že nebyl schopen útoku přes své příkopy bránit vodou jako Terezín. Naopak možnost zaplavit tereziánské příkopy až na hladinu více jak 3 m umožnila projektantům výrazně zjednodušit opevnění.

5.6. Podzemní minové chodby

Mimo valů a vody byl pro stavitele pevností v 18. století k dispozici ještě sofistikovanější obranný postup – tzv. permanentní minový systém. Jak ukázal vývoj v předchozích staletích pevnostních válek, byl útok pomocí podkopů a následných explozí minových náloží často rychlejší a méně krvavý způsob získání opevněného místa než přímý útok na povrchu vstříc mohutným valům.

To, co se v dobové terminologii nazývalo podzemní válka (*Unterirdische Krieg / La guerre souterraine*), bylo známo v přinejmenším již ve středověku a s masovým rozšířením střelného prachu ve vojenství nabylo na účinnosti. V 18. století bychom jej našli během válek o španělské dědictví, i během válek o dědictví rakouské.²⁴⁵

Pro střední Evropu, a rakouskou armádu zejména, silně rezonovaly události obléhání Svídnice 1762, kde zuřivá minová válka probíhala po několik týdnů. Mimo jiné i díky tomu se podařilo prodloužit rakouskou obranu této pevnosti výrazně déle, než se očekávalo.²⁴⁶ I proto byly všechny velké tereziánské pevnosti (s výjimkou Hradce Králového s kompletní inundací kolem pevnosti) postupně opatřeny permanentním minovým systémem, případně jim byl vybudován během dalších přestaveb (Olomouc, Petrovaradin atd.). Querlonde šel až tak daleko, že prohlásil, že opevnění bez minového systému se vlastně vůbec nedá bránit.²⁴⁷

---

²⁴⁵ Srov. P. WOHLMUTH, *Krev, čest a hrůza.*; M. de TRAU, *Die beständige Befestigungskunst.*; ANONYM, *Abhandlung über die Befestigungskunst.*

²⁴⁶ Srov. J. G. TIELKE, *Die drey Belagerungen und Loudonische Ersteigung der Festung Schweidnitz in den Feldzügen von 1757 bis 1762.*

²⁴⁷ AT-OeStA/KA KPS LB K VII c, 74-3 F, *Memoires der Festung Josephstadt von Generalmajor Querlonde*, s. 23.

Minový systém terezínské pevnosti se táhne podél téměř celého obvodu Hlavní i Malé pevnosti (kromě částí přiléhajících k řece) a nalezneme jej i v jednotlivých pevnostních prvcích (některé bastiony, raveliny, reduity, kontragardy). Jeho cílem bylo pomocí výbuchů podzemních min likvidovat nepřátelské pozice zejména na kryté cestě a případně hlouběji na jednotlivých obranných prvcích, pokud by je dobyl, a současně vést minovou válku proti podzemním chodbám obléhatele. Přesně ve shodě s myšlenkou navést nepřítele na nejsilněji opevněné místo se na západní frontě Hlavní pevnosti, respektive východní frontě Malé pevnosti, kde se čekal hlavní útok, nachází se zde nejkomplikovanější část systému o dvou patrech podzemních minových chodeb obsahující všechny tehdy preferované stavební prvky – hlavní galerie, komunikační galerie, minové větve, naslouchací galerie, shromaždiště (kufry), tambory (traverzy), prachárny atd.²⁴⁸

V porovnání s Josefem nebo Petrovaradinem je terezínské podzemí jednodušší a kratší. Je to však díky výhodné poloze v krajině, která pro podzemní válku skýtá nečekaného spojence – hladinu spodní vody. Obrana Svídnice pomocí minových chodeb se pro Rakušany stala noční můrou. Prusům se podařilo s jejich štolami dostat pod úroveň chodeb obránců. Exploze rakouských min tak většinou neměly dostatek síly zasáhnout Prusy pod nimi a neškodně vybuchovaly na povrchu.²⁴⁹

V případě Terezína projekt umísťuje minové chodby 1. úrovně (1. Lage) cca 3 m pod povrch a 2. úrovně (2. Lage) cca 6 m pod povrch. Pod nimi je o cca 1,5 – 2 metry níže již hladina spodní vody a tedy níže by se již útočník nebyl schopen podkopat. Nebylo tak třeba projektovat a budovat složitější nebo hlubší systém a terezínské minové chodby představují optimální pokrytí vzhledem k možnostem krajiny. Podkopat se zde pod obránce jako ve Svídnici nebylo možné.²⁵⁰

---

²⁴⁸ Terminologie pevnostního stavitelství má nejen v českém prostředí problém s často se měnícími názvy daných prvků. To platí dokonce i u typů valů (některé prvky bývají zvané někdy detašovanými bastiony, jindy kontragardami apod.). V případě podzemních prostor je to dokonce ještě výraznější (stačí srovnat názvosloví tradičně užívané dnes v Terezíně nebo Josefově). Proto zde uvádím termíny dle Pellegriniho spisu.

²⁴⁹ Srov. J. G. TIELKE, *Die drey Belagerungen und Loudonische Ersteigung der Festung Schweidnitz in den Feldzügen von 1757 bis 1762.*

²⁵⁰ Pro srovnání, Querlonde v projektu Josefova během obrany pevnosti proti minové válce zase počítal se skalnatým podložím návrší, na němž je pevnost vybudována. To sice možnost podkopání teoreticky umožňovala, ale byla by to práce nesmírně zdoluhavá a náročná (viz různé pasáže Querlondova pamětního spisu o obraně pevnosti).

5.7. Peníze, peníze a zase peníze

Tím se dostáváme poslednímu faktoru ovlivňujícímu projekt budoucí pevnosti. V neposlední řadě to byly hlavně finance, které zásadně ovlivnily projektovanou podobu budoucího Terezína a nejen jeho.

Už sám výběr místa byl posuzován z pohledu ekonomiky výstavby. Viděli jsme to v Hadikově poznámce o potenciálním opevnění u Hory sv. Šebestiána. Z hlediska generálů místo strategické, z hlediska inženýrů výhodně opevnitelné, ale znamenalo by to zlikvidovat celé osídlení a stovky domů. To by představovalo enormní zvýšení nákladů na výkup pozemků a ekonomicky zničilo fungující sídelní celek. Raději se tedy žádná pevnost nestavěla.

To naštěstí u Terezína i Josefova nebylo nutné. V prvním případě byly přestěhovány Německé Kopisty a Trávčice o několika desítkách domů, v druhém případě jen malá vesnice Ples.

Další ekonomickou úvahu jsme mohli vidět v již citovaném spise „*Gedanken über die befestigten Stätten*“. Hospodářská síla města, bohatství jeho i jeho obyvatel je s výstavbou pevnosti permanentně vystavena riziku zkázy skrze obléhání. Proto bylo lepší založit pevnosti „na zeleném drnu“. ²⁵¹Je zajímavé, že se tento argument neobjevil i během diskuzí zda pevnost postavit v Hradci Králové nebo na Plese. Ale zřejmě ještě nedozrála doba.

Snaha ušetřit peníze a přitom neomezit obranyschopnost pevnosti byla přítomná i během projektování. Tím se obloukem vracíme ke Spalartovým tezím citovaným již dříve. Inženýři jistě dokážou navrhnout propracované a velmi drahé fortifikace, ale mnohem levnější je správně využít okolní terén. „*Voda zredukuje útok na pevnost na pevné a vyhrazené body a zbytek bude v bezpečí. Navíc bude možné ušetřit náklady za raveliny, contragardy, couvre-face, reduity a mnoha dalších staveb, které mohou sice působit okázale, ale budou nepotřebné.*“²⁵²

V Terezíně je to jasně patrné. Západní strana Hlavní pevnosti je na útočné frontě kryta krytou cestou s lunetami, dále kontragardami, raveliny s reduity a plnými bastiony opatřenými ještě retranchementy a kavalíry. Ale severní a jižní fronta chráněná záplavovými kotlinami už byla naprojektována mnohem jednodušeji. Lunety na jihu zcela chybí, ušetřilo se za stavu kontragard i reduitů, bastiony jsou jen duté. Východní fronta podél Ohře je ještě jednodušší a chrání ji jen bastiony propojené kurtinami a jedna luneta jako předmostí. Dalo by se namítnout, že východní

---

²⁵¹ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1354 „Gedanken über die befestigten Stätten“.

²⁵² AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Königsgrätz Nr. 1, Idee einer Festung auf einem Terrain wie das bei Königsgrätz, s. 6.

směr je kryt především předsunutým fortem, tedy Malou pevností. Ale je to spíše prostor Horního a Dolního retranchementu, který lze řízeně zaplavit a tedy nepříteli zabránit v rozvinutí útoku od východu. Tím se ušetřily nemalé prostředky. Podobně můžeme uvažovat také o podzemních minových chodbách, které díky využití hladiny spodní vody stačilo vybudovat jen ve dvou patrech.

Stavba i tak spolykala obrovské množství stavebního materiálu. O mnohém budeme mluvit ještě později. Zastavme se zde jen u jedné komodity – hlíny. Základem každého projektu opevnění je správný poměr vytěžené a navršené zeminy. Soudobé ženijní příručky vycházející z frankofonního kulturního světa to označují za „*deblai - remblai*“.²⁵³ Každý projektant pevnosti si musel velmi dobře spočítat, kde potřebné miliony kubíků hlíny vezme. Řešení bylo pokaždé trochu jiné. V Hradci Králové byl doslova rozebrán a rozvezen nedaleký vrch Rožberk. Josefov získával zeminu ze samotného návrší Ples, na kterém stojí, a Terezín těžil potřebnou hlínu z nově budovaných záplavových kotlin.

Buď jak buď, byl vyrovnaný výsledek rovnice *deblai - remblai* limitující. V opačném případě hrozil nedostatek zeminy na jedné straně nebo naopak problém s přebývající zeminou na straně druhé. V každém případě by to znamenalo navýšení rozpočtu celé stavby.

V případě Terezína se to konkrétně projevilo přinejmenším na dvou místech. Na západě a východě nebyly inundační kotliny vytvořeny jednoduše z toho důvodu, že by to stálo moc peněz. Z hlediska obrany pevnosti by to bylo nejspíše lepší řešení, ale ekonomické ohledy rozhodly. Podobně snaha ušetřit peníze vedla k trochu atypickému řešení glacisu na severu a jihu Hlavní i Malé pevnosti. Ten zde má na většině míst příliš příkrý svah nedodržující jednotný sklon opevnění, takže do jisté míry vlastně vytváří slepý úhel pro případnou dělostřeleckou palbu vedenou z bastionů a ravelinů. „*Ze strany záplavových kotlin je glacis seříznutý, aby se co nejvíce přiblížil nejhlubšímu bodu kotliny a aby se oblehateli vzal terén, který by získal na běžném glacisu, kdyby se mu podařilo snížit dolní kotlinu o několik stop, jakož i ušetřit povážlivé náklady spojené s jeho nasypáním.*“²⁵⁴ Další části opevnění, které jsou neprojektovány s úmyslem ušetřit, obsahuje první Pellegriniho projekt ze srpna 1780.²⁵⁵

---

²⁵³ Srov. M. de TRAU, *Die beständige Befestigungskunst*.

²⁵⁴ GD Terezín, Carl Pellegrini: *Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt*, s. 23.

²⁵⁵ GD Josefov, definitivní plán pevnosti u Litoměřic z 28. 8. 1780.

Podobně asi můžeme spatřovat především ekonomické důvody za tím, že nebyl realizován projekt navrhovaného labského plavebního kanálu přímo podél pevnosti.

Naopak se ekonomika projevila zdánlivě zcela opačně rozsáhlejšími a nákladnějšími pracemi, které však měly snížit budoucí náklady spojené s údržbou pevnosti. Dnes považujeme pevnosti zcela správně za stavební památky a pomníky obrovských teoretických i praktických zkušeností našich předků. To sebou však nese riziko jejich nahlížení jako do jisté míry „trvanlivé“ památky přetrvávající staletí. Pro inženýry a vojáky 18. století to však byla technická stavba vojenského určení přirozené podléhající degradaci. Nemyslíme zde samotný proces obrany pevnosti, který často znamenal zásadní změnu stavební hmoty pevnosti ještě před vypálením první dělové koule.²⁵⁶

Mnoho konstrukcí bylo přímo určeno k destrukci během obranných prací. Příkladem mohou být například předprsně všech valů vyskládané v Terezíně z cihel kladených na sucho, které měly být dle potřeby rozebírány pro účely budování dočasných střílen dělostřeleckých postavení. Traverzy na kryté cestě jsou úmyslně budovány slabé, aby je mohli děla obránců v případě nutnosti sami snadno rozstřílet. Kaponiéry v příkopech jsou určeny k destrukci během manévrování vodou a tak by se dalo pokračovat. Mezi nejhroženější části pevnosti, které samovolně časem podléhaly přirozené zkáze, patřily podle Pellegriniho zejména příkopy a valy.²⁵⁷ Příkopy se často zanášely bahnem, padající hlínou či dokonce odpadky. Hliněné valy zase ztrácely své původní kontury, hlína si časem sesedala, až valy zcela ztratily svou výšku a sklony.

Mnoho konstrukcí tak bylo přidáno do projektu proto, aby přirozenou degradaci pevnosti zastavily či alespoň zpomalily, ačkoliv to na počátku znamenalo navýšení investic. Například už samotná obrovská investice do přeložení řeky Ohře a vybudování nového koryta, byla mimo jiné zdůvodňována tím, že vybudování opevnění, stavidel a mostu na suchu mimo stávající koryto Ohře bude mnohem snazší a tedy levnější a následná údržba takového koryta bude

---

²⁵⁶ Případné armování pevnosti před očekávaným obléháním se vyznačovalo výraznými terénními úpravami zejména povrchu valů či budováním nových, často provizorních, konstrukcí. Běžné bylo strhávání krovů budov a jejich adaptace proti bombardování a podobně. V případě Terezína je tato činnost nejlépe doložená během příprav na válku 1866. Používá však v podstatě stejné principy známé již v polovině 18. století. Srov. I. FUKSA, *Pevnost Terezín – proti pruské rozpínavosti.*; Louis de CORMONTAINGNE, *Mémorial pour la défense des places, faisant suite au Mémorial pour l'attaque, ouvrage posthume de Cormontaingne*, Paris 1806.

²⁵⁷ GD Terezín, Carl Pellegrini: *Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt*, s. 70.

mnohem jednodušší (a levnější).²⁵⁸ Podobně můžeme uvažovat o investici do cihel na předprsních zidkách, vyzdívání kynety v příkopech apod.²⁵⁹

Jak patrně, do úvah o vybudování pevnosti zasahovalo mnoho okolností. Jaké myšlenky byly rozvíjeny ohledně samotného umístění pevností u severní české hranice, jsme viděli již v kapitole o koncepcích obrany Čech po sedmileté válce. Velkou roli zde hrály otázky strategické (rozmístění i průtahy vojsk). Neméně pak se hrála problematika logistiky, tedy možnost zásobování po řekách, skladovací kapacity, funkce pevnosti jako zásobovacího bodu pro armádu při útočné válce. Do jisté míry to byla ale ekonomika, která rozhodla o způsobu výstavby nových českých pevností.

Ty samé veličiny, společně již také s konkrétní krajinou rozhodovaly o přesném umístění nové pevnosti. Josefov měl své návrší známé již delší dobu. Terezín stál ještě na konci roku 1779 před třemi možnými lokacemi (u Židovic, Trávčic anebo u Německých Kopist). Jak daleko bude pevnost od pochodových tras a hraničních průsmyků (respektive jejich vyústění do vnitrozemí), jak dokáže kontrolovat silnice a řeky, jak je naopak bude schopná využít pro zásobování sama sebe nebo celé armády v blízkém i dalekém okolí? Kolik skladovacích kapacit bude mít? Jak dokáže zajistit přechody přes řeky? A jak to udělat s co nejmenšími náklady, aby nebyly zasaženy daňové příjmy okolních měst a panství, respektive aby již jen vykupování nemovitostí a pozemků nedosáhlo astronomických sum?

Když už nakonec byla vybrána lokace nové pevnosti u Německých Kopist, přebrala na důležitosti ekonomika a příroda. Otázky strategie a logistiky byly vyřešeny, jakmile budoucí pevnost dostala místo a dostatečný objem pro logistické zajištění. Plánovaný dopravní uzel, vojenská základna, zásobovací a distribuční centrum však bylo nutné bezpečně opevnit. Ženíjní příručky školy v Mézières i další materiály, které se v druhé polovině 18. století šířily Evropou, nabízely pro Terezín dostatek variant způsobů opevnění, takže stačilo si jen vybrat. Svoji základní roli zde ale sehrály obě prvně zmíněné veličiny. Výhodná poloha budoucí pevnosti mohla počítat s pomocí vody. Možnost zaplavit nejen okolí pevnosti ale i příkopy dovolila projektantům výrazně snížit náklady na budované opevnění. Na zaplavitelných stranách pevnosti stačilo jednodušší a levnější opevnění, protože sama voda naváděla útočníka jen na

---

²⁵⁸ GD Josefov, definitivní plán pevnosti u Litoměřic z 28. 8. 1780, kapitola „*Ursachen des neuen Laufs do man der Eger giebrt*“.

²⁵⁹ V Terezíně se kynety hlavního příkopu začaly vyzdívát téměř okamžitě po dostavbě. Do té doby byly jen ve formě terénního zájezu.

předem vymezené menší sektory s nákladnými členitými hradbami a komplikovaným minovým systémem. Dalším limitujícím faktorem pak byla dostupnost materiálu v místě stavby, respektive náklady na jeho dovoz. O tom ale bude ještě řeč dále.

Tohle všechno byly okolnosti, které ovlivňovaly stavbu nových pevností i modernizaci těch starých. Jakmile si investor (v tomto případě stát) rozhodl, co by vlastně potřeboval, přišla řada na projektanty, aby mu připravili projekt. Kdo však vlastně byli ti projektanti a stavitelé pevností, o kterých zde neustále hovoříme?

6. Inženýři, projektanti a stavitelé

Jak jsme viděli, během jeden a půl desetiletí diskuzí na téma opevnění severní hranice Čech vykryštovala nakonec varianta postavit dvě nové velké pevnosti na „zelené louce“. V zimě roku 1779 psal císař Josef II. Lacimu, Laudonovi a Hadikovi: *„Jako nanejvýše potřebné vidím výstavbu pevnosti Ples a té u Černovsi nebo Trávčic, kde bude po náležitém prověření nejlépe vyhovovat terén. Bez těchto dvou pevností není vůbec možné uvažovat o dobré defenzivě a už vůbec ne o ofenzivě. Žádné vydání tedy není nutnější či naléhavější, ba dokonce lépe využité, nežli toto. Tento podnik musí být uskutečněn okamžitě, protože jedna bez druhé znamenají málo, ale obě dohromady mají velkou cenu.“*²⁶⁰

Ještě než se přiblížil konec téhož roku, bylo rozhodnuto. Josef II. ve svém dopise z 16. 12. 1779 informoval Hadika, že *„po usilovném zvažování se Její Majestát Císařovna rozhodla a posvětila mnou předkládaný návrh k opevnění Čech. Pověřila mě, abych vše co nejsnadněji a nejlépe zařídil.“* Stavět se bude u Kopist. Císař proto pověřil polního zbrojmistra Pellegriniho, jeho ženijní úřad a dvorskou válečnou radu, aby se začala intenzivně připravovat výstavba obou pevností – projektování, plán prací, dodávky materiálu, pracovní síla atd.²⁶¹ Přípravy na budování obou projektů se rozjely na plné obrátky. Pellegrini dostal příležitost projevit svůj organizační talent a civilní i vojenské soukolí se začalo roztáčet.

Počátkem února (9. 2. 1780) poslal Pellegrini dvorské válečné radě seznamy inženýrů určených pro jednotlivé stavby. Pro budoucí Terezín navrhl podplukovníka Lauera a dalších 17 důstojníků. Ten měl být ve spojení s nadřízeným oblastním ženijním ředitelstvím v Praze (v orig. *„Districts-Directeur“*) pod velením plukovníka Steinmetze. To podléhalo vrchnímu ženijnímu úřadu ve Vídni a ten zase Dvorské válečné radě. *„Toto rozdělení bylo provedeno s ohledem na to“*, pokračuje Pellegrini, *„aby byli vybráni ti nejlepší důstojníci.“* Naopak na obě stavby nemají být nasazováni čerstvě absolvovalší kadeti - podporučíci z ženijní školy. Ti mají být nejprve posláni na již hotové pevnosti, aby získali zkušenosti, a teprve nejméně po roce mohou být převeleni na stavbu těchto pevností.²⁶²

---

²⁶⁰ AT-OeStA/HHStA HausA Hofreisen, karton 10-2-3, Bemerkungen und Beobachtungen Kaiser Joseph II. über seine Reise durch Schlesien, Mähren und Böhmen insbesondere mit Betrachtungen über die militärischen Verhältnisse, Hauptbetrachtungen der Reise 1779.

²⁶¹ GD Josefov, spis č. 1779-28-82.

²⁶² Tamtéž, spis č. 1780-28-580.

V polovině března se sešla zvláštní přípravná komise vyvolaná poněkud nespravedlivým Josefovým nařčením, „že se přípravy na stavbu pevností v Čechách vyznačují pomalostí a nečinností“. Tato komise proběhla ve dnech 9. – 15. března 1780 a kromě Hadika se jí účastnili zejména Pellegrini a Querlonde. Dále v ní byli ještě za dvorskou válečnou radu přítomni polní podmaršálek Fabris a dvorní rada Ursini, za ženijní sbor plukovník polní zbrojmistr baron Bechard, podplukovník Lauer a dvorský válečný sekretář (Hof-Kriegs-Secretar) Roys. Cílem této komise bylo zhodnotit přípravy na stavbu a zajistit její co nejrychlejší a nejhladší průběh. V podstatě s ničím nebyl problém, všechna opatření se zdála být připravena – jak se bude získávat materiál, odkud budou vojáci pracující na stavbě apod.

Zásadní spor se ale rozhořel mezi Pellegrinim a Querlondem. Francouzský inženýr a projektant Josefova, kterého si Josef vybral za velitele této stavby, se odmítl podřídit Pellegrinimu coby vrchnímu veliteli ženijního sboru, a nesouhlasil s jeho výběrem inženýrů. Doslova hádku mezi oběma nedokázal urovnat ani Hadik a vše musel urovnávat sám císař.²⁶³

Prozradme pro úplnost, že svou si nakonec prosadil Querlonde a Pellegrini musel rozpisy inženýrů na obě stavby přepracovat, kdybychom ale v líčení tohoto jinak velmi zajímavého sporu pokračovali, byl by to již příběh Josefova. Proto o něm nyní pomlčme. Podstatné je prozatím to, že během diskuzí byl do pozice velitele tak důležité stavby dosazen Steinmetz. Proč byl ale výběr inženýrů tak důležitý?

Protože inženýrský sbor byl řídicím orgánem celé stavby. Pro správné pochopení význam vojenských inženýrů v této době (tj. habsburské země ve 2. polovině 18. století) je třeba udělat malou odbočku. To, co je v této práci nazýváno ženijním sborem a čemu jakožto „*gesamnten Geniewessen*“ velel Pellegrini, byl konglomerát několika malých, ale specializovaných technických jednotek s vysokou mírou profesionalizace. Spadali sem vojenští inženýři, sapéři (od r. 1760), pontonýři, minéři a další druhy vojska, které bychom dnes asi nazvali ženisty. S pevnostmi přitom bývají spojováni primárně inženýři a na ostatní se trochu nespravedlivě zapomíná. Jelikož je ale k inženýrům nejvíce pramenů a literatury, zaměříme se nyní na ně.

Inženýři měli velmi zjednodušeně tři hlavní úkoly. Prvním, dnes možná nejznámějším, bylo nasazení v pevnostní válce. Jako „*demiurgové minové války*“ či „*d'áblové obsluhující peklo*“²⁶⁴ řídili po technické stránce obranu i útok na opevněná místa. V této roli známe slavné inženýry

---

²⁶³ Tamtéž, spis č. 1780-28-162.

²⁶⁴ P. WOHLMUTH, *Krev, čest a hrůza*, s. 244.

za válek o španělské dědictví v západní a jižní Evropě.²⁶⁵ V našem středoevropském prostoru je to v 18. století zejména obrana Prahy (1757), Olomouce (1758) nebo Svídnice (1762). Zde všude je vojenský inženýr osobou, která vede útok proti pevnosti pomocí spleti sap, paralel a zákopů. Anebo naopak v dešti kulí a bomb a v ohlušujících výbuších podzemních min s ledovým klidem řídí obranu pevnostních valů.²⁶⁶ Takhle je vykreslován například Steinmetz při obraně Svídnice.²⁶⁷

Druhou jejich rolí, ke které se zde ještě dostaneme, byla role projektanta pevnosti. Jek již bylo zmíněno v předchozí kapitole, dosavadními publikacemi o pevnostním stavitelství se to jen hemží odkazy na jména jako Vauban, Coheroon a další, dle kterých jsou pojmenovány celé „pevnostní školy“. V českém prostředí asi nejsilněji rezonuje jméno Querlonde, který projektoval Josefov. Vojenský inženýr v této roli získává podobu zkušeného profesionála, architekta a projektanta, který nad rýsovacím prknem narovnává řeky a přenáší hory, aby na jejich místech s geometrickou dokonalostí navrhnul zcela nedobytné opevnění s nepřekonatelnými kombinacemi lunet, kontragard, ravelinů, bastionů a dalších jedinečných, vylepšených a neopakovatelných obranných prvků.²⁶⁸

Třetí podoba vojenského inženýra tak heroická ani vzletná není, byť byla asi nejčastější. Byli to především schopní technici, organizátoři, administrátoři a v důsledku osvíceneckých reforem také neuvěřitelní byrokrati. Opravy, údržba a zvláště výstavba pevností představovaly náročný ekonomický, organizační a logistický úkol mobilizující zdroje státu na maximum. A v důsledku toho bylo produkováno extrémní množství byrokracie, ke které se ještě dostaneme. Pro tuto chvíli si však definujme třetí roli inženýra jako státního úředníka zavaleného (dnešním jazykem) dokumentacemi k výběrovému řízení a stohy různých výkazů práce, hlášení a dalších spisů. Netráví službu císaři tváří v tvář nepříteli na valech pevnosti ale při kontrole fakturace dodavatelů a dohlížením na tisíce vojáků lopotících se v bahně stavenišť.²⁶⁹

Ještě než se blíže zaměříme na úkoly inženýrů na stavbě a na její organizaci, podívejme se ještě v rychlosti, kdo to vlastně byli.

---

²⁶⁵ Srov. J. LANGINS, *Conserving the Enlightenment*. J. OSTWALD, *Vauban under Siege*.

²⁶⁶ Srov. P. WOHLMUTH, *Krev, čest a hrůza*.

²⁶⁷ J. G. TIELKE, *Die drey Belagerungen und Loudonische Ersteigung der Festung Schweidnitz in den Feldzügen von 1757 bis 1762*.

²⁶⁸ Srov. Vladimír KUPKA, *Stavitelé, obránci a dobyvatelé pevností*, Praha 2005.

²⁶⁹ Srov. J. LANGINS, *Conserving the Enlightenment*.

Inženýrský sbor (Genie-Corps) rakouské armády se začal vyvíjet výrazně později než ten francouzský, přičemž ještě za války o španělské dědictví byla obecně kvalita inženýrů protifrancouzské koalice obecně slabší.²⁷⁰ To přetrvalo přinejmenším až do poloviny 18. století. Rakušané vlastní sbor měli, přesto ještě za sedmileté války rádi využili služeb francouzských inženýrů. Během slezských válek a zejména té sedmileté se tak tvořilo nové malé jádro inženýrů s bojovými zkušenostmi. K nim pak postupně přicházeli stále další a další, kteří již byli produktem reformovaného tereziánského vojenského školství vyvíjejícího se kontinuálně až do r. 1780.²⁷¹

V době výstavby Terezína se sbor skládal rámcově ze dvou skupin důstojníků. Menší skupina vyšších důstojníků byla tvořena staršími praktiky, jež své zkušenosti získali přímo na bojištích sedmileté války, v bojích o Olomouc, Kladsko, Svídnici apod. Druhá skupina byla zastoupena nižšími a mladšími důstojníky, kteří sice ještě neměli možnost vyniknout během války, ale zato měli za sebou již studium na některé z nově etablovaných tereziánských vojenských škol, zejména na ženíjní akademii.²⁷² Přitom obě skupiny se vyznačovaly velkou mobilitou a značnou dávkou kosmopolitnosti. Jednalo se o vzdělané důstojníky pocházející ze všech koutů monarchie, ba dokonce i mimo ni.

V roce 1782 působilo na stavbě Terezína celkem 29 inženýrů. Z nich většina pocházela ze střeoevropských habsburských držav (české a rakouské země, Uhry). Osm pocházelo z Rakouského Nizozemí a Itálie (Milán) a tři z jiných zemí (Neapolsko, Lotrinsko a Portugalsko).²⁷³

Jako prvního můžeme jmenovat osobu velitele stavby pevnosti Karla Nicolase svobodného pána von Steinmetz. V té době mu bylo po šedesátce. Narodil se v Lucembursku a poté jako mladík dočasně působil v rakouské armádě v Rakouském Nizozemí. V druhé polovině 40. let 18. století přešel do holandských služeb. Ale kolem počátku sedmileté války byl již ale zpět v rakouském ženíjním sboru, kde již setrval do své smrti. Počátkem roku 1780 byl ještě zemským ženíjním ředitelem v Praze, avšak vzápětí byl převelen na post velitele stavby Terezína. Později byl také jeho prvním velitelem.²⁷⁴ Jeho náhrobek na terezínském hřbitově dodnes zdobí nápis „*Lucemburk mu dal život, Paříž z něj učinila vzdělaného válečníka,*

---

²⁷⁰ Srov. J. OSTWALD, *Vauban under Siege*.

²⁷¹ Srov. H. BLASEK – F. RIEGER, *Beiträge zur Geschichte der k.u.k. Genie-Waffe*.

²⁷² Srov. Tamtéž.

²⁷³ GD Terezín, karton 377, konduitní listy 1782-1816.

²⁷⁴ H. BLASEK – F. RIEGER, *Beiträge zur Geschichte der k.u.k. Genie-Waffe*, s. 656.

Olomouc a Kladsko byly svědky jeho vítězného odporu proti nepříteli. Několikaměsíční obrana Svídnice mu přinesla nehynoucí slávu vynikajícího hrdiny Rakouska.“

Steinmetz nebyl jediným inženýrem, který po svém kariérním putování Evropou přišel na tereziánské staveniště. Zkusme jen zhruba zmapovat pohyb některých z mužů, kterým velel.²⁷⁵ Oba zástupci Steinmetze inženýři major Gelf a podplukovník de Traux přijeli na jaře 1780 z Antverp. První ještě na počátku roku 1779 pracoval na stavbě Hradce Králové, zatímco druhý byl v té době přidělen k české armádě bojující s Prusy. Museli se všichni znát, protože všichni tři byli v roce 1763 převeleni do Čech za úkolem mapování terénu pro nové české pevnosti.²⁷⁶

Pohlédneme-li na tabulku tereziánských inženýrů v r. 1782, najdeme tam (mimo jiné) následující jména. Major Johannes Till bojoval se Steinmetzem v Kladsku i při obraně Svídnice. Museli tedy spolu projít i následným pruským zajetím. Major Josef Emanuel Lagler sice tuto společnou zkušenost neměl, zato se podílel na stavbě pevností v Aradu a Temešváru v Rumunsku. Hejtman Josef Froon von Kirchrath měl kariéru spletitější. V letech 1758-1760 působil jako inženýr – dobrovolník u francouzské mise generála Marainville, pak sloužil 1760-1763 jako důstojník pěšího pluku Kaunitz. Bojoval u Hochkirchu, byl přítomen obléhání Drážďan a Wittenbergu i bloádě Torgau. K ženijnímu sboru přešel ale až po r. 1763. A poslední z pěti nejvyšších důstojníků na stavbě, hejtman Anton Hoffmann nastoupil k inženýrům coby dobrovolník r. 1758. Prošel boji o Olomouc, Kladsko i Svídnici. Po válce působil na stavbě pevností v Temešváru i Petrovaradinu. Všichni byli v té době přibližně čtyřicátníci.²⁷⁷

Vedle těchto vyšších důstojníků s válečnými zkušenostmi stála mladá generace – podporučíků a nadporučíků ve věku dvaceti či třiceti let, kteří na svou hrdinskou chvíli ještě čekali, protože poslední válka s Prusem (1778-79) jim příliš šancí k vyniknutí nedala. A tak jejich největší aprobací bylo často jen absolvování ženijní akademie. Ti ale tvořili v podstatě 2/3 celého inženýrského sboru na stavbě.²⁷⁸

---

²⁷⁵ Následující krátké medailonky vznikly porovnáním různých soupisů inženýrů obsažených v následující literatuře a pramenech: AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1283; AT-OeStA/HHStA HausA Hofreisen, karton 14, Handarchiv Kaiser Franz Aufzeichnungen des Erzherzogs Franz von Toskana, des späteren Kaisers Franz; GD Terezián, karton 377, konduktivní listy 1782-1816. H. BLASEK – F. RIEGER, *Beiträge zur Geschichte der k.u.k. Genie-Waffe*, s. 260-276.

²⁷⁶ Tamtéž, s. 260.

²⁷⁷ GD Terezián, karton 377, konduktivní listy 1782-1816.

²⁷⁸ Tamtéž.

Budování nové pevnosti jim nedalo možnost získat nové vavříny jako hrdinní obránci a dobyvatelé opevnění. Nabídlo však množství možností dosyta se realizovat coby projektanti, organizátoři a stavitelé.

6.1. Projektanti a projekty

V předchozích kapitolách jsme mnohokrát slyšeli o projektech a projektantech. Nyní je čas zaměřit se právě na ně.

Kdy, jak a kým byla tereziánská pevnost navržena, rozhodně nepatří k jednoduchým otázkám. Tereziánské vojenské reformy a vůbec osvěcenecké vojenské úřady produkovaly mnoho nařízení a předpisů regulujících chod armády. Výstavba nových pevností však byla natolik ojedinelým počinem, že jejich navrhování bylo zřejmě řešeno individuálně. Alespoň se dosud nepodařilo najít žádný předpis, který by stanovoval, kdo a jak navrhuje vojenské budovy (na rozdíl třeba od organizace samotné stavby). Ani dochovaný spisový materiál neposkytuje ucelenou informaci o celém procesu projektování pevnosti Terezín. Pokusme se nicméně tento příběh rekonstruovat na základě dílčích poznatků z korespondence tereziánského ženijního ředitelství, vídeňského vrchního ženijního ředitelství, dvorské válečné rady a také z dochovaných plánů.

Koncem roku 1779 byly na stole tři varianty nové pevnosti u Litoměřic. Můžeme předpokládat, že ke všem z nich byly vyhotoveny alespoň skici možných podob opevnění. Nám se bohužel nedochovaly. Existovat ale musely, protože již v polovině února 1780 kolovaly mezi Pellegrinim, Hadikem a Josefem II. první návrhy nové pevnosti.²⁷⁹ Po rozhodnutí pro lokaci u Německých Kopist začala horečná příprava nové stavby. Nepochybně však během této doby souběžně pokračovaly práce na projektu. Pro jeho finální podobu ale bylo třeba nejprve přesně zaměřit a zakreslit krajinu, kde měl budoucí Terezín vzniknout.

Tomu zpočátku bránilo nepříznivé zimní a předjarní počasí. Vyslat do terénu inženýry bylo možné až na jaře. Jako datum setkání na místě byl stanoven 20. duben 1780, dokdy se měl ke Kopistům dostavit nový ředitel stavby Steinmetz a jemu určení ženijní důstojníci. Teprve poté

---

²⁷⁹ GD Josefov, spis č. 1779-34-34.

bylo možné prolnout stávající terén s návrhem nové pevnosti, vypracovat textovou část projektu s popisem a dokončit to, co bychom mohli nazvat „hlavním projektem“ pevnosti Terežín.

První kompletní návrh hlavního projektu Terežína předložil za vrchní ženijní ředitelství hrabě Pellegrini dvorské válečné radě k odsouhlasení 28. srpna 1780. Roztočilo se schvalovací soukolí. O den později (29. 8.) byl celý spis zaslán k rukám císaře Josefa. Ten jej přesně v duchu, jaký jsme viděli u diskusí kolem koncepcí obrany Čech, dále k posouzení dalším osobám. Prokazatelně ji 31. srpna poslal Laudonovi. Můžeme jen předpokládat, že okruh „recenzentů“ byl širší. Hadik ji v rukou měl. Zda ji také četl Lacy nebo Querlonde či další osoby, nevíme. Dochoval se opis jediného komentáře k projektu, který však není ani datován ani podepsán. Nicméně konečné rozhodnutí bylo 4. září odloženo až po osobní návštěvě císaře na místě nové pevnosti, která se plánovala na podzim.²⁸⁰

Osobní návštěva se konala o měsíc později u příležitosti položení základního kamene dne 10. 10. 1780. Kromě samotného císaře se ho účastnili také Pellegrini, Laudon a Lacy.²⁸¹ Přítomným vůbec nevadilo, že pokládají základní kámen stavbě, která ještě nemá oficiálně odsouhlasený projekt. Můžeme předpokládat, že závěrečná hodnotící komise návrhu nové pevnosti sestávala kromě Pellegriniho, coby předkladatele, přinejmenším z výše uvedených osob.

Šetření na místě tedy proběhlo 10. října. Pak musela jistě následovat série diskuzí, návrhů, protinávrhů a vysvětlování. Jak vůbec probíhala Pellegriniho obhajoba projektu, bohužel netušíme. Nedochovaly se nám k tomu žádné prameny. Můžeme snad nanejvýše něco odhadovat z výsledného projektu.

Ten Pellegrini předložil 22. listopadu (tedy necelý měsíc a půl po návštěvě staveniště) dvorské válečné radě. Šlo o druhou verzi projektu upravenou podle připomínek přednesených na místě. Z první i druhé verze projektu se nám dochovala popisová část vysvětlující rozvržení pevnosti, podobu opevnění, minové chodby manipulaci s vodou řeky, civilní a vojenské budovy ve městě a dokonce i městskou zeleň.²⁸² Plán se bohužel dochoval jen k listopadové verzi. Porovnáním obou textů dojdeme jen ke dvěma rozdílům. Upravená verze zvětšuje kapacitu muničních skladů a u popisu kryté cesty obsahuje navíc vysvětlující pasáž, že předložený plán je jen rámcový a že ten podrobný (s traverzami apod.) bude ještě později dopracován. Některá z připomínek se zřejmě týkala detailního řešení opevnění. Jinak je srpnový a listopadový popis

---

²⁸⁰ Tamtéž, spis č. 1780-28-500.

²⁸¹ Jaroslav SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen*, 5. díl, Praha 1787, s. 59.

²⁸² GD Josefov, spis č. 1780-28-675.

projektu shodný. Zda došlo ke změnám opevnění či budov ve výkrese, nevíme. Srpnový plán se zatím nepodařilo najít.

Hadik coby prezident dvorské válečné rady zaslal upravený projekt o tři dny později císaři k odsouhlasení. Neměl vůči němu žádné námitky. Jediná jeho připomínka se týkala formy schválení. Jak bylo řečeno v úvodu, nové pevnosti se nezakládaly denně a v systému schvalování nebyl řád. Hlavní projekt pevnosti Arad a Hradec Králové odsouhlasoval prezident dvorské válečné rady (tehdy Daun) zatímco Olomouc, Petrovaradín a Temešvár přímo Marie Terezie. Josef se rozhodl ponechat tuto čest Hadikovi.²⁸³

A tak bylo dne 29. listopadu 1780 dvorskou válečnou radou Pellegrinimu a vrchnímu ženijnímu ředitelství oficiálně sděleno, že jeho projekt nové pevnosti byl definitivně schválen a že ponese nové jméno Kopisty (*Festung Kopist*).²⁸⁴ Toho dne, trochu paradoxně teprve necelé dva měsíce po položení základního kamene, tak získala nová pevnost svůj definitivní projekt a jméno. Toho dne také ve Vídni zemřela po 40 letech vlády Marie Terezie. Nová pevnost tak nesla jméno Kopisty jen dva týdny. Dne 15. prosince 1780 bylo po celé monarchii rozhlášeno, že byla přejmenována na Terezín.²⁸⁵

Jak vypadal odsouhlasený hlavní projekt? Jak bylo řečeno, měl výkresovou a popisnou část. Můžeme-li soudit dle dochovaných plánů, šlo v zásadě o zakreslení půdorysu pevnosti do krajiny, ovšem bez bližších detailů jednotlivých prvků, jakými jsou třeba zmiňované traverzy na kryté cestě, podzemní prostory apod.²⁸⁶ K tomu náležela série řezů napříč opevněním zachycující výškopis jednotlivých prvků, ze kterých se nám dochovaly jen ty vážící se k projektované rohové hradbě na místě dnešní Malé pevnosti.²⁸⁷ V žádném případě se tak nejednalo o projekt v dnešním slova smyslu, kde je již od počátku známo velké množství detailů. Jinými slovy, hlavní projekt definuje, že pevnost bude mít krytou cestu a kde se bude nacházet. Její přesná podoba s rozmístěním traverz, průchodů či tamborů však byla věcí až následného projektování. Další věc je, že schválený projekt došel během výstavby také

---

²⁸³ Tamtéž.

²⁸⁴ Tamtéž.

²⁸⁵ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 24, spis č. 1780-10-165.

²⁸⁶ Vojenský historický archiv, Sběrka plánů pevností Terezín a jiných vojenských objektů v Terezíně a okolí 1780-1943, Project der in der Gegend von Leutmeritz anzulegenden Haupt Festung.

²⁸⁷ Tamtéž, Haupt Profils der in der Gegend von Leutmeritz anzulegenden Haupt Festung und zwar bey dem Hornwerk.

značných změn – největší je asi doplnění Horního a dolního retranchementu a nahrazení rohové hradby fortem (Malou pevností).

Výkresy (půdorysy i řezy) jsou podepsány za předkladatele Pellegrinim a ve shodě s rozhodnutím císaře opatřeny pečeti a podpisem prezidenta dvorské válečné rady Hadika s přípisem, že „*předložený plán je s nejvyšším odsouhlasením předložen c. k. vrchnímu ženijnímu ředitelství, aby jej dbalo při stavbě kopistské pevnosti a bez vědomí dvorské válečné rady se od něj neodchylovalo*“. Plán nese datum 1. 12. 1780.²⁸⁸

Hlavní projekt bychom měli. Kdo však byl jeho autorem? V případě Terezína je tato otázka mnohem složitější než u Josefova, kde dochované plány i spisy dokládají, že autorem projektu byl přímo generál Querlonde – ostatně na to měl více jak 15 let.²⁸⁹ Jméno Pellegrini se v pramenech opakuje neustále. Je zde ale uváděn jako osoba zastupující jako hlava celý úřad vrchního ženijního ředitelství. Z hlediska své funkce měl ale mnoho jiných úkolů než do detailu navrhovat jedno konkrétní opevnění. Ostatně v jeho životopise není znám jediný případ, kdy by vystupoval jako „projektant“ pevností. Oficiální dějiny ženijního sboru označují za ideového autora tereziánského projektu podplukovníka Franze Lauera.²⁹⁰ Ovšem pohříchu bez jakékoliv konkretizace této informace.

Předpokládejme tak, že příprava projektu nové pevnosti probíhající během r. 1780 byla spíše kolektivní prací několika inženýrů v čele sboru. V dubnu dorazili na budoucí staveniště inženýři se Steinmetzem v čele, aby zakreslili terén. Nebyli však sami. Koncem dubna je z Vídně následoval sám Pellegrini s podplukovníkem Lauerem a hejtmanem Burgois. Oba byli v té době členy ženijního ředitelství ve Vídni. Neznáme přesně účel jejich cesty, můžeme se ale domýšlet, že měl co dělat právě s přípravou projektu, zatímco ostatní Steinmetzovi inženýři připravovali zakreslení terénu, vyměřování a vykupování pozemků.²⁹¹ Zcela v duchu Spalartových slov, že nejlepší opevnění vzniká společnou prací několika inženýrů, a vzhledem k tomu, jak probíhalo následné projektování konkrétních objektů, můžeme předpokládat, že do přípravy návrhu byl zapojen okruh vyšších inženýrů ze staveniště u Kopist i z Vídně. Přinejmenším musíme uvažovat o Lauerovi a Steinmetzovi.

---

²⁸⁸ Tamtéž.

²⁸⁹ AT-OeStA/KA KPS LB K VII c, Baupläne und Entwürfe der Festung Josephstadt von gen. Querlonde.

²⁹⁰ H. BLASEK – F. RIEGER, *Beiträge zur Geschichte der k.u.k. Genie-Waffe*, s. 738.

²⁹¹ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1283, spis č. 1780-28-192.

Podplukovník Franz Lauer také nebyl bez zkušeností. Pohyboval se v Pellegriniho okolí přinejmenším od r. 1771, kdy jej doprovázel na inspekční cestě po pevnostech na turecké hranici. A roku 1775 na vlastní náklady podnikl studijní cestu po italských pevnostech. Po uvolnění Querlonda r. 1783 byl jmenován velitelem výstavby Josefova, kterou přes všechny problémy dovedl ke zdárnému konci.²⁹²

Kolektivnímu autorství projektu Terezína odpovídá i následné projektování, ke kterému průběžně docházelo během výstavby.

Prvotní projekt celé pevnosti z r. 1780 zřejmě úmyslně vůbec neobsahoval podrobnější návrhy jednotlivých pevnostních prvků ani budov. Žádný se nám nedochoval a ani se o něm nehovoří nikde v pramenech. Nebyl na to čas. Jak dokládá zmínka v popisu projektu o doplnění detailů kryté cesty, s podrobným vyprojektováním konkrétních prvků se počítalo až v průběhu výstavby. V tom byl obrovský rozdíl od Josefova, kde byly Querlondovi plány před r. 1780 mnohem preciznější.

Souběžně s přípravou hlavního projektu tak začala paralelně probíhat i projekční činnost konkrétních budov a opevnění. Přinejmenším kavalír 4 a Dům inženýrů se začal stavět již r. 1780.²⁹³ To tedy znamená, že když 10. října téhož roku Josef II. poklepal na základní kámen pevnosti a promýšlel odsouhlasení hlavního projektu, stál zřejmě již mezi základovými jámami, kde se zdily základy obou těchto objektů.

Větší část konkrétních objektů nové pevnosti byla projektována přímo na staveništi. První dochované plány a korespondenci v tomto smyslu máme doloženou sice až na počátku roku 1781.²⁹⁴ Ale přinejmenším konec roku 1780 tak musel být ve znamení horečného kreslení.

Budování nové pevnosti bylo prioritní záležitostí, kam byli převeleni jen ti nejschopnější inženýři.²⁹⁵ Jen těžko by velení nechávalo navrhovat tak důležité zadání mladé a nezkušené inženýry v poručických hodnostech, které máme podepsané na desítkách až stovkách dochovaných plánů. Ti jen však kreslili či nanejvýše dopracovávali návrhy zkušenějších vyšších důstojníků. Autory a ideovými původci projektů jednotlivých budov tak byli spíše

---

²⁹² H. BLASEK – F. RIEGER, *Beiträge zur Geschichte der k.u.k. Genie-Waffe*, I. Teil, 1. Abschnitt, Wien 1898, s. 666.

²⁹³ Srov. Vojenský historický archiv, Sběrka plánů pevnosti Terezín a jiných vojenských objektů v Terezíně a okolí 1780-1943, plány bastionu a kavalíru 4.

²⁹⁴ GD Terezín, karton 2, dopis z 12. ledna 1781.

²⁹⁵ GD Josefov, spis č. 1780-28-580.

jejich nadřízení, vyšší důstojníci, v čele se Steinmetzem. Kolik toho však navrhoval přímo Steinmetz, nemůžeme ani odhadovat. Nicméně jako velitel stavby nesl zodpovědnost za všechny předkládané projekty a jejich finální podobu tak musel schvalovat on (na některých projektech je přímo jeho signatura).

Pracovní postup můžeme předpokládat následující. Vyšší důstojníci na stavbě navrhli nějaký objekt, nižší a mladší inženýři („kreslič“) jej zpracovali do propracovaného návrhového plánu a ten pak, potvrzený Steinmetzem, odešel do Vídně k rukám Pellegriniho. Tam byl nejspíše předložen kolegiu několika inženýrů z velení k oponentuře. Pokud byl projekt shledán v pořádku, informovalo vrchní ženíjní velitelství formálně stavbu, že plány byly odsouhlaseny a může dle nich být postupováno. Případně byl návrh odsouhlasen s nějakou drobnou úpravou (např. úprava dispozice topenišť). V případě, že výtek bylo více nebo Vídně naopak chyběly k posouzení nějaké informace, byla stavba vyzvána k přepracování a doplnění. Tímto postupem máme doložený a dodnes dochovaný projekt (výkresovou část) lunety 37 (zde ještě označená jako luneta 33)²⁹⁶ nebo kurtiny 1-2.²⁹⁷

Připomínky vrchního ženíjního velitelství však nebyly direktivní. Z dochované korespondence vyplývá, že se jednalo spíše o diskusi a tvůrčí proces. V argumentaci mezi Vídní a velením stavby byla zohledněna funkčnost objektu, jeho trvanlivost a velmi často také odpovídající cena díla. Cokoliv zbytečně drahé mělo být odstraněno.

„Pevnostní ředitelství v Terezíně musí mít neustále na paměti,“ píše Pellegrini, „jak obrovské náklady pevnostní prvky a vojenské budovy díky své rozmanitosti a nynější všeobecné drahotě vyžadují. Proto musí pevnostní ředitelství především dohlédnout, aby všechno, co je u stavebních objektů postradatelné a nemá vliv na jejich solidnost a odolnost, bylo odstraněno, aby byla zavedena co možná největší hospodárnost.“²⁹⁸

Řečeno moderními slovy, již tehdy bylo třeba dodržet základní pravidla dnešních dotačních programů – hospodárnost, účelnost, efektivnost.

Jiné objekty se naopak projektovaly přímo ve Vídně. Zatímco návrhy vzniklé na staveništi se týkaly opevnění i vojenských budov, přicházely z vrchního ženíjního ředitelství na stavbu

---

²⁹⁶ Vojenský historický archiv, Sbirka plánů pevností Terezín a jiných vojenských objektů v Terezíně a okolí 1780-1943, Souterrains Plan von der Lunette Nr. XXXIII.

²⁹⁷ Tamtéž, Plan, Profil und Ansicht einer in Mitl der Courtine zwischen Nr. 1-2 zu erbauen kommender Poterne 1781.

²⁹⁸ GD Terezín, karton 2, dopis Pellegriniho na stavbu z 10. 2. 1781.

projekty především objektů uvnitř pevnosti. Zde byla situace jednodušší, protože schvalovací proces proběhl již ve Vídni a Steinmetzovi na stůl se dostávaly již hotové projekty, dle kterých se rovnou stavělo. Nanejvýše se stavba dotazovala jen na provedení dílčích konstrukčních prvků.²⁹⁹ Kdo byl autorem těchto projektů, netušíme. Nejspíše někdo, kdo seděl ve Vídni na vrchním velitelství, tamějším lokálním ženijním ředitelství nebo možná na akademii. Do dnešních dnů se z vídeňských projektů dochoval návrh proviantního skladu.³⁰⁰ Ale z korespondence víme, že z Vídně přišel například také projekt budovy velitelství.³⁰¹

Někdy také docházelo ke společnému projektování. V lednu 1781 posílá Terezin do Vídně první návrh projektu zbrojnice (ten se dochoval a odpovídá skutečnosti).³⁰² V lednu 1783 jsou do Vídně zaslány další plány budovy (jejichž přesný obsah neznáme).³⁰³ Naopak z Vídně přišel projekt na fasádu celé budovy včetně dělostřeleckých kasáren. Protože byl projekt pouze v jednom pare, měli si na stavbě udělat kopii a poslat jej obratem zpět.³⁰⁴ Tento originál se ve Vídni nepodařilo najít. V Praze ale dodnes leží zřejmě ona kopie – datovaná k r. 1783 a podepsaná nadporučíkem Cornerotem, který jej tehdy v Terezíně obkresloval. Zdá se tedy, že zbrojnice byla (s trochou nadsázky) společným dílem celého rakouského ženijního sboru. Autorem budovy jako takové byl někdo z terezínských inženýrů, zatímco vnější podobu jí skrze fasádu vetknul někdo z Vídně.

V jiných případech naopak můžeme doplnit i konkrétní jména. Někdy koncem roku 1781 posílá Pellegrini na stavbu projektové plány Litoměřické brány, podle kterých se bude stavět.³⁰⁵ Autora ale bohužel neznáme. V roce 1784 výstavba pokročila tak, že bylo na místě připravit projekt její fasády. Jejím autorem byl Thiery de Vaux, který jako vyšší ženijní důstojník na stavbě působil již od počátku (r. 1780 byl kapitán poručík, r. 1786 již hejtmanem). Samotným skreslením de Vauxova návrhu byl ale pověřen poručík Casarotti. Po vyhotovení byl jako obvykle poslán do Vídně k odsouhlasení.³⁰⁶ Litoměřická brána je tak také společným dílem projektování Vídně a Terezína. Vídeňský projekt brány z r. 1781 se nedochoval, plán de

---

²⁹⁹ GD Terezin, karton 8, dopis vedení stavby Pellegrinimu z 25. 5. 1787.

³⁰⁰ Vojenský historický archiv, Sběrka plánů pevnosti Terezin a jiných vojenských objektů v Terezíně a okolí 1780-194, plány proviantního skladu.

³⁰¹ GD Terezin, karton 8, dopis Pellegriniho na stavbu z 15. 6. 1787.

³⁰² Tamtéž, karton 2, dopis Pellegriniho na stavbu z 10. 2. 1781.

³⁰³ Tamtéž, karton 4, dopis vedení stavby Pellegrinimu z 10. 1. 1783.

³⁰⁴ Tamtéž, dopis Pellegriniho na stavbu z 21. 3. 1783.

³⁰⁵ Tamtéž, karton 2, dopis Pellegriniho na stavbu ze 7. 7. 1781.

³⁰⁶ Tamtéž, karton 5, dopis Pellegriniho na stavbu nedatováno (ve francouzštině).

Vauxova návrhu fasády ale ano. Díky dochovaným pramenům však dnes víme, že Casarotti je na něm podepsán pouze jako „kreslič“, nikoliv jako autor projektu.

Pellegrini a inženýři z vrchního ženijního ředitelství ale nebyli jediní, kdo projekty připomínkoval. Celá pevnost je v podstatě technickou stavbou, kde prim hrála funkčnost. Projektovat hradby a kasárna byla jedna věc, ale jiné objekty vyžadovaly součinnost dalších vojenských složek habsburské armády. Haupt-Zeugamt (hlavní zbrojní úřad), který měl v dikci dělostřelecký materiál či munici, připomínkoval r. 1781 třeba projekt kavalíru 6, který byl určen jako dělostřelecké sklady a dílny.³⁰⁷ Podobně se vyjadřoval r. 1788 k muničnímu skladu.³⁰⁸ A za minérský sbor se k projektovaným podzemním částem opevnění měl vyjadřovat také jeho šéf Mikovini. Ten měl v té době za sebou již budování podzemních minových chodeb v Petrovaradině a platil v rakouské armádě v tomto oboru ke kapacitě. Když r. 1787 v obou nových pevnostech probíhaly zkušební výbuchy minových chodeb, byl u toho.³⁰⁹ A později jej dokonce Pellegrini pověřil kontrolou obranyschopnosti obou míst.³¹⁰

Armáda kupodivu nebyla jediným projektantem v pevnosti. Když bylo r. 1782 v nově budované pevnosti založeno svobodné královské město, mělo být opatřeno všemi budovami nezbytnými pro řádné fungování vzorové obce konce 18. století. Mezi ně patřil kostel, fara, škola a pivovar. Tyto budovy však spadaly již do civilní správy města, kterou zatím dočasně prováděl litoměřický magistrát prostřednictvím dvou pevnostních komisařů (Augustina Krause a Martina Hennevogela). Bylo tedy úkolem civilní správy města a nikoliv armády, aby připravila projekt. Potíže však nastaly již u prvního – pivovaru.

První projekt nechal vyhotovit úřad podkomořího, pod něhož královská města spadala. Tak mu to ukládalo císařské nařízení z r. 1783 (společně právě s projekty kostela, fary a školy). Z dochovaného spisu není patrné, zda úřad podkomořího nechal vypracovat jeden projekt, který byl následně oceněn dvěma staviteli, nebo zda oba stavitelé kromě cenové nabídky předložili také vlastní projekty. Prvním byl tereziánský pevnostní stavitel Zobel, který pivovar navrhoval postavit za cca 145.000 zlatých, a tím druhým jeden z bratrů Paliardi z Prahy, který totéž nabízel za cca 92.000 zlatých. Diskuse k podobě a ceně projektu se táhla přinejmenším polovinu roku 1784 a přel se v ní především úřad podkomořího s pevnostními komisaři. Roli hrála

---

³⁰⁷ Tamtéž, karton 2, příloha k Pellegriniho dopisu na stavbu z 26. 5. 1781.

³⁰⁸ Tamtéž, karton 8, dopis gen. Pentzensteina na stavbu z 27. 3. 1786.

³⁰⁹ H. BLASEK – F. RIEGER, *Beiträge zur Geschichte der k.u.k. Genie-Waffe*, s. 674.

³¹⁰ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1844, spis č. 1790-28-176.

ekonomická výtěžnost pivovaru vůči jeho ceně, potřeba dostatečných skladovacích prostor a v neposlední řadě také odolnost objektu, který mohl být během obléhání vystaven dělostřeleckému ostřelování. Tereziánské ženijní ředitelství se jej účastnilo jen jako dohled. Předložený definitivní projekt musel projít jeho schválením.³¹¹

Jak přesně to s pivovarem dopadlo, nevíme. Věc se zřejmě táhla dosti dlouho. Ještě v červnu 1787 seznamoval Pellegrini stavbu se svými připomínkami k projektu předloženému pevnostními komisaři.³¹² A pivovar se začal stavět až r. 1788. Tato zkušenost, a zejména asi zdlouhavý proces schvalování v civilním sektoru, vedl k tomu, že projekci ostatních veřejných budov převzala armáda. Pevnostní komisaři ani úřad podkomořího již zřejmě žádné další projekty školy, fary ani kostela nepřipravovali. Návrhy všech tří budov přišli nejpozději r. 1787 z vrchního ženijního ředitelství z Vídně.³¹³ Snaha vynechat civilní sektor, který se neosvědčil, vedla i k tomu, že Vídeň nechávala nově ženijní důstojníky provádět i cenovou kalkulaci nákladů.³¹⁴

Zevrubný pohled do systému projektování pevnosti (opevnění i budov) tak nabízí představu kolektivní tereziánsko-vídeňské projekční kanceláře. Terezín je proto možné s trochou nadsázky považovat za společné dílo celého rakouského ženijního sboru. A protože v jeho čele stál Pellegrini, můžeme v tomto duchu mluvit o Pellegriniho projektu.

To je v přímém kontrastu s procesem projektování v Josefově. Tam byl autorem všech návrhů sám generál Querlonde a v kreslení plánů pokračoval i po svém odvolání z vedení staveniště r. 1783.³¹⁵ Tento rozdíl byl výsledkem sporu Pellegriniho s Querlondem z března 1780. A je to také jeden z důvodů, proč jsou obě pevnosti tak odlišné.

Co nás může naopak překvapit, je harmonogram projekčních prací. Že se některé části budovy jako například fasáda projektují až během samotné výstavby, asi tolik nepřekvapí. Ostatně i první celkový projekt z podzimu 1780 neobsahoval ještě detailní plány jednotlivých vojenských budov. Co je zajímavější, je to, že stavební projekt kavalíru 4 a Domu inženýrů musel být Pellegrinim odsouhlasen ještě dříve, než Josef II. schválil návrh pevnosti. Pellegrini si tak musel být jistý, že přinejmenším proti návrhu těchto dvou objektů nebude námitek. Toto

---

³¹¹ GD Terezín, karton 5, dopis komisařů na stavbu z 13. 5. 1784.

³¹² GD Terezín, karton 8, dopis Pellegriniho na stavbu z 9. 6. 1787.

³¹³ Tamtéž, dopis Pellegriniho na stavbu z 15. 6. 1787.

³¹⁴ Tamtéž, karton 7, dopis hejtmana Ceriniho na stavbu ze 7. 4. 1786.

³¹⁵ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1385, spis č. 1783-28-259.

„předběhnutí“ ostatně muselo proběhnout za císařova souhlasu. Že při pokládání základního kamene stojí mezi základovými jámami s prvním založeným zdivem, si císař jistě všiml. Ale jeho hlavním cílem bylo postavit novou pevnost co nejrychleji, takže byl spíše ještě rád, že se v r. 1780 ještě vůbec něco děje.

Toto stavění bez kompletní projektové dokumentace se ale také mohlo rychle vymstít, jak ukázal hned následující rok 1781. Stavební práce toho roku pokračovaly již od jara, ale teprve v květnu z Vídně dorazily návrhy profilace hlavního eskarpového zdiva pevnosti.³¹⁶ Komise složená z přítomných inženýrů pak z předložených návrhů vybrala tu dle nich pro Terezín nejvhodnější variantu. Jenže to bylo až 29. května, uprostřed již druhé stavební sezóny. To sebou neslo řadu komplikací. Zprv, výběrové řízení na zednické práce (řečeno dnešním jazykem) již bylo ukončeno a smlouvy včetně smluvních cen již byly podepsány. Stavbě tak vznikly první vícepráce. Navíc tam, kde již zdění postoupilo nad základy, musela být konstrukce upravena podle nové zvolené profilace.³¹⁷

Ačkoliv bylo projektování Terezína mnohaletým kontinuálním procesem, probíhalo poměrně rychle. Z dochované korespondence vyplývá, že projekty byly (přinejmenším na staveništi v Terezíně) připravovány a upravovány v řádech týdnů. Pokud nebylo námitek, mohlo velmi rychle probíhat také odsouhlasení. Návrh fasády Jezdeckých kasáren, jehož autorem byl plukovník Bernard, byl do Vídně zaslán 30. 1. 1784.³¹⁸ Jen o pět dní později (4. února) byl Pellegrinim schválen a 8. února, za deset dní, již schválení leželo na stole před Steinmetzem.³¹⁹

Je však třeba si uvědomit, že projektování „usnadňovalo“ mnoho vzorů, ze kterých bylo možno vycházet. Nešlo jen o rakouské pevnosti budované v předchozích desetiletích. Evropský knižní trh byl v 18. století dostatečně zásobován produkcí knih o pevnostech včetně různých cestopisů zachycujících veduty jiných evropských pevností. V případě Terezína nešlo ani tak o práce Vaubana, ale spíše Cormontaigne a produkci vázanou právě na školu v Mézières.³²⁰ S trochou nadsázky lze říci, že stačilo jen otevřít pár knih a vybrat si nejvhodnější vzor. To se týkalo zejména opevnění. Stačí jen prolistovat dílo Cormontaigneho a shoda jeho ideálního tvaru opevnění se skutečně vybudovaným opevněním Terezína je téměř dokonalá. Dokonce i některé

---

³¹⁶ Příručky pevnostního stavitelství 18. století nabízely hned několik způsobů provedení eskarpového zdiva opevnění. Lišily se od sebe provedení pilířů a kleneb.

³¹⁷ GD Terezín, karton 2, dopis vedení stavby Pellegrinimu z 29. 5. 1781.

³¹⁸ Tamtéž, karton 5, dopis Pellegrinimu z 30. 1. 1784.

³¹⁹ Tamtéž, dopis Pellegriniho na stavbu z 8. 2. 1784.

³²⁰ Srov. L. de CORMONTAINGNE, *Mémorial pour la defense des places, faisant suite au Mémorial pour l'attaque, ouvrage posthume de Cormontaigne*. M. de TRAUUX, *Die beständige Befestigungskunst*.

details, ve kterých se dnešní podoba Terezína odlišuje, např. provedení ramp z příkopů před lunetami, byly prokazatelně nejprve navrženy dle příruček a teprve později pozměněny.³²¹ Podobně až totožné je provedení strážnic nebo kaponiér.

To „plagiátorství“ nikterak neubírá na zásluhách rakouských inženýrů. Zkrátka nebylo třeba vymýšlet nové návrhy, když bylo možno si z tolika dostupných vybírat ten neoptimálnější. Nepřekvapí tedy ani to, že i v nerealizovaném projektu rozšíření královéhradecké pevnosti severním směrem z r. 1780 najdeme zcela totožné provedení ravelinu a reduitu, jako v Terezíně.³²² Rakouští inženýři, ale stejně tak třeba i Querlonde, se při projektování svých pevností prostě jen napojili na celoevropské myšlenkové proudy pevnostního stavitelství a vybrali si z nich ty nejvhodnější.

Když roku 1782 zemřel Steinmetzův zástupce podplukovník de Traux, zbyla po něm knihovna přibližně 35 svazků. Tvořily ji knihy historické, náboženské a dokonce i dvě knihy o zahradničení. Přibližně třetina sestávala ze spisů o architektuře, matematice, pevnostním stavitelství a pevnostní válce. Čist seznam osob, které následně tyto knihy odkoupily, připomíná čtení tabulkových seznamů terezínských inženýrů – Gelf, Vacquant, de Vayo, Chasteler, Weehs, de Traux,³²³ de Vaux, Szereday. Informace a zkušenosti tak v rámci sboru plynuly dále.³²⁴

6.2. Organizátoři a vedoucí stavby

Projektování opevnění a kasáren nebylo ani zdaleka největším úkolem ženijního sboru. Tím možná nejnáročnějším bylo řízení celého procesu výstavby pevnosti. Rekonstruovat strukturu řízení stavby a její organizaci není snadné. Literatura není žádná, prameny i přes svou početnost velmi fragmentované a přitom šlo o velmi spletitou hierarchii. Pokusme se tedy proniknout do tohoto byrokraticky-administrativního klubíčka.

Již dříve jsme viděli, jak dlouho stát coby „investor“ hledal finální koncepci toho, co chce vlastně u Litoměřic postavit. Bylo-li jasné zadání, vybudovat pevnost prvního řádu, přišla řada

---

³²¹ Srov. Vojenský historický archiv, Sbirka plánů pevnosti Terezína a jiných vojenských objektů v Terezíně a okolí 1780-1943, Project der in der Gegend von Leutmeritz anzulegenden Haupt Festung.

³²² AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Königgrätz Nr. 6, Übersichtsplan der Festung (...) Königgrätz.

³²³ V Terezíně a Josefově se na stavbě pohybovali hned tři osoby tohoto příjmení, zesnulý podplukovník, jeden kapitán a jeden podporučík. Jejich vzájemný příbuzenský vztah ale není znám.

³²⁴ GD Terezín, karton 3, licitační protokol z 13. 4. 1782.

na zpracování projektu. Tedy jak konkrétně bude tato pevnost vypadat. Dále už nezbývalo než stavbu samotnou zorganizovat. Pohříchu nemáme tuto problematiku zpracovanou u starších rakouských pevností (Olomouc, Hradec Králové a další), takže nemůžeme srovnávat ani hledat nějaké stopy vývoje. To co zde nastíníme tak bude vlastně jen samostatná sonda do konkrétního času a místa, do systému řízení stavby Terezína v letech 1780-1790. Můžeme jen předpokládat, že podobnou organizaci bychom našli také na jiných tereziánských pevnostech. A začněme hned od hlavy.

Jelikož budování vojenské pevnosti byla výsostně státním podnikem, byl hlavním „stavbyvedoucím“ sám císař Josef II. V tomto směru se nejedná ani tak o nadsázku. Jak dokládají dochované spisy, císař se o průběh výstavby živě zajímal a výstavba všech tří českých pevností pro něj byla naprostou prioritou.³²⁵

„Brzké dokončení výstavby pevností v Čechách je pro dobro státu natolik důležitou věcí,“ psal Josef II. na podzim 1780 Hadikovi, *„že je zcela nevyhnutelnou nutností vynaložit na ni všechny prostředky.“*³²⁶

K jeho rukám putovalo skutečně velké množství zpráv a hlášení, ke kterým se vyjadřoval. Od stěžejních problémů, jako například kdo bude řídit stavbu na místě³²⁷ až po relativní marginálie typu zda a jak vysokou dostane nový osadník hypotéku.³²⁸ Na druhou stranu je třeba říci, že Josef rozhodoval téměř vždy na podkladě návrhů, které mu předkládaly nižší instance. V našem případě nejčastěji Hadik coby prezident dvorské válečné rady nebo Pellegrini jako vrchní velitel ženijního sboru.

Dvorská válečná rada, ke které se ještě vrátíme, nebyla jediným státním orgánem, který byl do procesu zapojen. Na prvním místě uveďme finanční sektor státní správy zastoupený dvorskou komorou. Jejím hlavním úkolem bylo na základě požadavků dvorské válečné rady připravit dostatek finančních prostředků na další stavební rok.³²⁹ A že to nebyly právě malé částky.

---

³²⁵ Velké množství císařových přípisů napsaných nahusto přímo na okraji jednotlivých spisů uchovávají zejména tyto fondy dvorské válečné rady a karton 7 GD Josefov, kde jsou uloženy spisy pocházející původně také z archivu z dvorské válečné rady.

³²⁶ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1283, spis č. 1780-28-519.

³²⁷ GD Josefov, spis č. 1780-28-92 a 1780-28-162.

³²⁸ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Josephstadt, Josephstadt Nr. 1-11e.

³²⁹ GD Josefov, spis č. 1780-28-162.

Stanovit celkové náklady na výstavbu tereziánských pevností není snadné. Starší autoři konkrétní částky uvádějí: Terezín 12 milionů, Josefov 10 milionů,³³⁰ Hradec Králové 6 milionů zlatých.³³¹ Ovšem chybí bližší určení toho, jak se k nim dospělo. Tedy co bylo do této částky započítáno. Jedna věc jsou stavební náklady samotné. Za ty se vybudovaly všechny ty bastiony, raveliny a další valy kolem. Ty však bylo ještě třeba osadit přinejmenším kanóny. A těch bylo v pevnosti v řádech stovek kusů. Slovy čísel, jen předpoklad nákladů na vybavení potřebným dělostřeleckým arzenálem pro Josefov a Terezín se v r. 1780 počítal na skoro 600.000 zlatých.³³² Kolik byly nakonec skutečné náklady, nevíme. Stejně tak nevíme, zda tato částka byla nebo nebyla započtena do výše uváděných nákladů. Další otázka je vybavení například kasáren. Až anekdoticky vyznívá situace, kdy se měla v Terezíně do nově postavených kasáren stěhovat pěchota a zjistila, že jsou v nich jen holé stěny. Vybavení nábytkem totiž tehdy nebylo součástí stavby.³³³

Budeme-li hovořit jen o tom, co je v pramenech označováno jako stavební náklady v letech 1780-1789, dostaneme se k následujícím číslům:

Náklady na české pevnosti 1780-1789 (cena ve zlatých)³³⁴

Terezín									
1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788	1789
300.000	1.241.360	1.347.457	1.200.000	1.285.000	1.280.000	1.250.000	?	619.782	170.000
Josefov									
?	610.690	1.200.000	1.350.000	1.800.000	1.800.000	1.300.000	?	700.000	750.000
Hradec Králové									
1.123.999*	200.000	159.495	156.952	348.000	348.000	590.000	?	800.000	434.000

* Náklady pro Hradec Králové v r. 1780 jsou součtem nákladů za r. 1766-1776.

Pokud tedy sečteme tato čísla a odhadneme náklady v letech, pro které se zatím nepodařilo nelézt data, dostaneme se k trochu nižším celkovým nákladům než starší autoři: Terezín cca 10 milionů zlatých, Josefov cca 11 milionu zlatých, Hradec Králové cca 5 milionů zlatých.

330 Andrej ROMAŇÁK, *Pevnost Terezín*, Dvůr Králové nad Labem, s. 31.

331 Theodor PETERS, *Die österreichischen Befestigungen an der oberen Elbe*, in: Mittheilungen des K. und K. Kriegs-Archivs, Wien 1902, s. 305, poznámka č.1.

332 AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1269, spis č. 1780-6-73, příloha č. 8.

333 GD Terezín, karton 5, dopis plukovníka Langeta na stavbu z 26. 5. 1784.

334 Tabulka byla vytvořena na základě kompilace údajů obsažených v archivních fondech GD Terezín a dvorské válečné rady. Údaje k Hradci Králové viz AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Königgrätz Nr. 4.

Celkově za deset let všechny tři pevnosti spolykaly asi 25,5 milionů zlatých. Bylo úkolem právě dvorské komory tyto peníze sehnat.

Zůstaneme-li ještě u finanční stránky věci, je třeba se zmínit ještě o jednom úřadu – *Hofkriegsbuchhaltere*. Dvorská válečná účtárna, jak by se dal její název přeložit do češtiny, byl orgán, který nepodléhal dvorské válečné radě, ale jakožto civilní spadal pod dvorskou komoru. Jeho úkolem, přinejmenším v případě pevností, byla kontrola ekonomiky stavby. Ve spisech ze stavby tato instituce alespoň takto vystupuje.

Jakožto správný dozorující a kontrolní finanční úřad jej nalezneme v množství přípisů k různým záležitostem, ve kterých rozporuje podklady a zprávy zaslané ze stavby. Komentuje předkládané návrhy dodavatelských smluv,³³⁵ žádosti o vyplácení náhrad za škody (například po povodni)³³⁶ nebo proplácené dodávky práce a materiálu.³³⁷ S trochou nadsázky lze říci, že to byl přesně ten „šťouravý cifršpión“, který neváhá zapátrat ve vídeňských archivech jen proto, aby zpracoval porovnání dosavadních dodavatelských smluv za posledních 30 let výstavby pevností a dokázal, že stávající smlouvy jsou vlastně od začátku postaveny špatně.³³⁸

Závěry *Hofkriegsbuchhaltere* však byly jen poradní. Rozhodnutí samotné bylo vždy až na dalších úřadech, pro které své dobrozdání vypracovávala. A to byl nejčastěji Pellegrini, Hadik a na nejvyšším stupni císař. V některých případech tak došlo k proplacení požadovaných částek i přes vysloveně zamítavé stanovisko *Hofkriegsbuchhaltere*, i když to mohlo znamenat i několikaleté byrokratické tahanice.³³⁹

Ekonomická stránka věci by byla nesmírně zajímavá a dala by nám nahlédnout do skutečných detailů stavby pevností – struktura řízení, materiály, stavební postupy atd. Bohužel se ale fond *Hofkriegsbuchhaltere* pro roky 1780-1790 nepodařilo ve Vídni najít. Zatím se podařilo najít z ekonomiky stavby jen naprosté torzo. Dle ústního vyjádření pracovníků *Staatsarchivu* bylo nejspíše vše již dávno skartováno. To málo, s čím můžeme zatím pracovat, se dochovalo jen jako přílohy různých jiných spisů.

Kromě dvorské komory zde byla také česko-rakouská dvorská kancelář (od r. 1782 *Vereinigte Hofstellen*). Ta, jakožto orgán státní správy měla za úkol mobilizovat pro potřeby výstavby

---

³³⁵ GD Terezín, karton 8, dopis *Hofkriegsbuchhaltere* pro Pellegriniho z 6. 4. 1788.

³³⁶ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1551, spis č. 1787-28-78.

³³⁷ GD Terezín, karton 2, dopis Pellegriniho na stavbu z 25. 11. 1781.

³³⁸ Srov. AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1933, spis č. 1791-28-274.

³³⁹ Žádost odškodnění K. Wiesera za povodně r. 1786 byla vyřešena až r. 1791 – tamtéž, spis č. 1791-28-307.

nových pevností všechny úrovně státní správy, které rakouský stát v té době měl. V případě českých pevností se to týkalo českého gubernia, krajských úřadů a v neposlední řadě komorních statků.

Také v jejich případě byla vyžadována maximální součinnost s armádou, ale obecně ve všech směrech, co se potřeb výstavby týče. Až se budeme dostávat k jednotlivým aspektům stavby, budeme na orgány zemské správy znovu a znovu narážet. Nyní jen pro přehled.

Na různých úrovních se řešily dodávky stavebního materiálu, potahů i pracovní síly. Velkým úkolem bylo vykupování pozemků pro pevnost a přesídlování vesnic, jejichž katastr do perimetru opevnění zasahoval (Trávčice a Německé Kopisty). Samostatným problémem bylo vlastní založení a osídlení nového svobodného královského města Terezín po r. 1782.³⁴⁰ Ale v neposlední řadě to bylo zajištění každodenního servisu stavbě samotné – ubytování vojska, údržba okolní infrastruktury (zejména opravy silnic), zásobování, kázeňská opatření apod. Zde všude musela civilní správa jednoznačně poskytnout plnou podporu armádě.³⁴¹

Hlavní úřadem, který koordinoval výstavbu Terezína a obecně všech tří českých pevností budovaných v této době, byla dvorská válečná rada. Ta byla zodpovědná za realizaci celého projektu. K ní se sbíhaly informace a požadavky ze stavenišť a ona také úkolovala v tomto směru jí podřízené instituce – jak česko-rakouskou kancelář, dvorskou komoru a zejména vrchní ženíjní velitelství.

„Tímto způsobem,“ píše Josef II., *„bude dvorská válečná rada řídit výstavu obou pevností. V tomto smyslu bude rada vést vše potřebné bez vytáček a s uspišením obvyklé zdlouhavosti.“*³⁴²

To ale neznamená, že by řízení stavby spočívalo ve Vídni, nebo že by se odsud detailně organizovalo to, co se děje v Terezíně (nebo Josefově). V její agendě se řešily jen ty nejdůležitější otázky jako přípravy na stavbu (personál, stavební materiál, finance apod.). Fungovala jako hlavní koordinátor mezi všemi dalšími státními institucemi, které bylo potřeba do procesu výstavby zapojit.

Samotnou výstavbu a její průběh budování všech tří českých pevností pro dvorskou válečnou radu zajišťovala specializovaná organizace – vrchní ženíjní velitelství v čele s Pellegrinim. To bylo zodpovědné za samotnou výstavbu pevností. K rukám Pellegriniho se sbíhaly jednak

---

³⁴⁰ Srov. AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Josephstadt, Josephstadt Nr. 1-11e.

³⁴¹ Tamtéž.

³⁴² GD Josefov, spis č. 1780-28-162.

pokyny nadřízených institucí, které jsme zmiňovali výše, jednak sem putovaly všechny zprávy, hlášení a dotazy z Terezína, Josefova i Hradce Králové (a samozřejmě desítek jiných pevností). A tím jsme zpět u inženýrů.

Ve srovnání s Josefem, který se stavěl díky problematické postavě velitele stavby generála Querlonda, trochu v jiném režimu, je možné Terezín označit za „dítě rakouského ženijního sboru“. Díky zřejmě dlouholetým sporům mezi rakouskými inženýry zastoupenými Pellegrinim a osobou Querlonda probíhala výstavba Josefova přinejmenším v letech 1780-1783, kdy byl Querlonde odvolán, v trochu atypickém módu. Na příkaz císaře, který tak rozhodl, aby minimalizoval neustále konflikty mezi Querlondem a Pellegrinim, nespadlo vedení stavby Josefova pod vrchní ženijní velitelství, ale rovnou pod dvorskou válečnou radu. Zprávy a hlášení z Josefova měly jít k rukám Pellegriniho jen pro informaci, aby měl o výstavbě přehled a mohl staveniště převzít, pokud by Querlonde onemocněl nebo zemřel.³⁴³

Tak jako bývá Josefův označován za Querlondovu pevnost, je proto možné Terezín vnímat jako Pellegriniho dílo. Již jsme viděli, jak pod jeho velením inženýři na terezínském staveništi i ti ve Vídni společně pracovali na projektování nové pevnosti. U Pellegriniho ve Vídni vznikala všechna konkrétní organizační opatření. Již na počátku roku 1780 vypracoval podrobné organizační a technologické postupy, jak se bude Terezín stavět, aby se tak stalo co nejefektivněji. Ty zahrnovaly režim stavby samotné, zajištění stavebního materiálu, potřebného personálu i pevnostní finanční kalkulace režijních nákladů.³⁴⁴ Obdobně v průběhu let během samotné stavby stále reorganizoval a zefektivňoval její řízení, přičemž operativně reagoval na situaci na staveništi.³⁴⁵ Dále Pellegrini vypracoval to, co bychom dnes nazvali zadávací podmínky výběrového řízení pro dodavatele stavebního materiálu i samotných prací. Ty přesně kodifikovaly používaný materiál, stavební technologické postupy, ale i způsob oceňování prací a jejich následného proplácení.³⁴⁶ V tomto směru to byl právě Pellegrini a jeho úřad, který byl hlavním organizátorem budování českých pevností.

Vrchnímu ženijnímu ředitelství se zodpovídalo ženijní ředitelství Terezín v čele se Steinmetzem, mající na starosti dohled nad stavbou přímo na místě. Definovat přesně náplň místního ženijního ředitelství není jednoduché, protože v sobě spojovala mnoho funkcí.

---

³⁴³ Tamtéž.

³⁴⁴ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1282, spis č. 1780-28-38.

³⁴⁵ Srov. GD Terezín, karton 4, dopis Pellegriniho na stavbu z. 3. 10. 1783.

³⁴⁶ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1283, spis č. 1780-28-733.

Zprvė to byla projekční úloha, o které jsme již mluvili. Na počátku sice vznikl hlavní projekt, detailní plány jednotlivých budov, pevnostních prvků a dalších objektů, byly projektovány teprve postupně. Kreslírnu (*Zeichenkammer*) měl na starosti zástupce velitele. V našem případě do r. 1782 prokazatelně major Gelf a po něm zřejmě major Till nebo Lagler.³⁴⁷ Jak jsme viděli, pracovali v ní zejména ty nejmladší inženýři v poručnických hodnostech.

Dále inženýři vytypovávali a hledali optimální zdroje stavebního materiálu, což byla zejména v počátku stavby klíčová věc. To zahrnovalo průzkum a zhodnocení kvality ložisek hlíny pro cihelny, lomového kamene do základů, pískovce pro armování, vápna do malty apod. Když byly vybrány lokality s kvalitním materiálem, začalo se zjišťovat, zda jsou tato místa také schopna dodávat potřebné množství. To se týkalo i stavebního a palivového dříví, uhlí a dalších komodit. Jen ta místa, která dokázala dodávat dostatečné objemy kvalitních surovin, byla inženýry doporučena, aby se s nimi uzavřely dodavatelské smlouvy. Na tento úkol už bylo třeba zkušenější muže, takže v těchto případech nalezneme spíše vyšší důstojníky včetně Steinmetze.³⁴⁸

Neméně důležitým zadáním bylo vyměřování samotné pevnosti. Bylo třeba vytyčit jednotlivé prvky, aby se mohlo začít s jejich výstavbou. Současně s tím bylo třeba určit, které pozemky pevnost pohltí navždy a které jen dočasně – jako cihelny, dělnické město, sklady materiálu, komunikace apod. Všechny tyto pozemky bylo třeba zaměřit, zakreslit, ocenit a vyplatit.

Asi hlavním úkolem inženýrů však byl stavební dozor. Když opadly počáteční úkoly jako vyměřování a hledání zdrojů materiálu bylo dohlížení na kvalitu prováděných prací nejdůležitějším úkolem.

Staveniště bylo rozděleno na několik částí, kde výstavba probíhala dle pokynů velitele stavby (Steinmetze) současně. Každý z těchto 4 - 6 sektorů výstavby měl na starosti jeden inženýr. Zpravidla to byli vyšší důstojníci v hodnostech kapitán poručík nebo hejtman. Ti dozorovali průběh a kvalitu práce zadanou pracovním skupinám. Obráceně pak přebírali a potvrzovali odvedené dílo, aby bylo možné jej účetně vykázat.

To však nedělali sami. Ani téměř tři desítky inženýrů nebyly schopny dohlížet na celou práci a současně projektovat a vést účetnictví. K tomu měli k ruce tzv. *Baubeamte*, stavební úředníky.

---

³⁴⁷ GD Terežín, karton 2, rozkaz sapérskému sboru z 20. 1. 1781.

³⁴⁸ Různé zprávy a hlášení k tomuto tématu GD Terežín, karton 1.

Ačkoliv máme jejich počty a jména zaznamenána až od r. 1786,³⁴⁹ víme, že se jich na stavbě nacházelo vždy 10-15. Naprostá většina z nich pracovala na pozici účetních nebo rozpočtářů (*Fortifications-Rechnungsführer, Fort. Rechnungsführer-Adjunkt, Fort. Fourir*). To oni byli ve skutečnosti těmi nejdůležitějšími lidmi v pozadí. Vyhotovali všechny kalkulace a výkazy, počítali výkazy výměry, kontrolovali „faktury“ a připravovali jednotlivé rozpočty i doklady k ročnímu vyúčtování stavebního roku pro Vídeň.

Kromě těchto „účetních“ spadaly do kategorie *Baubeamte* také další profese. Zpravidla to byly čtyři poddůstojníci od sapérů – dva *Unter-Schanz-Corporal* a dva *Ober-Schanz-Corporal*. Doloženy je máme jako kontrolu při přebírání stavebního materiálu, ale vzhledem k činnosti sapérského sboru obecně je můžeme předpokládat i jako nižší dozor na stavbě, při řízení stavebního dvora, kde se rozdával materiál a nářadí apod. O jejich náplni práce svědčí i slova přísahy, kterou šancovní kaprálové skládali: „*Se vsí pečlivostí budu následovat všechny povinnosti šancovního kaprála, jakékoliv by jen mohly být. Všech případných prací si budu hledět bez nejmenších nedbalostí a okolků a ku prospěchu nejjasnější služby. (...) Budu dle svých možností bránit všem škodám. Dle potřeb a okolností zachovávat mně svěřený císařsko-královský majetek, jakož zejména pevnostní stavební materiál, rekvizity a šancovní nářadí a podobné věci, nebudu jej zcizovat, pod rukou prodávat ani jinak směřovat a jej nejvyššímu eráru krátit, nýbrž chci a budu činit vše, jak se sluší a patří na věrného, čestného a upřímného pevnostního služebníka.*“³⁵⁰

To byl v krátkosti přehled řízení stavby. Nejlépe se ukáže na konkrétním příkladu. Ještě než se k němu ale dostaneme, je třeba se ještě zastavit u způsobu, jakým se vlastně samotná stavba realizovala.

V podstatě přicházely v úvahu tři způsoby, jak vybudovat pevnost. Stručně a jasně je zhodnotil Pellegrini již na počátku plánování výstavby Terezína. „*Výstavba pevností probíhá buď skrze dodavatele, rozpočtem, pomocí služby³⁵¹ nebo společnou kombinací všech předchozích. První způsob je ze všech nejsnazší, protože ze strany velení stavby vyžaduje nejméně stavebních úředníků. Je to také nejehospodárnější cesta. Je otázkou cti každé osoby sloužit Vašemu Majestátu. O to více, pokud se jedná o tak důležitou dodávku. Mohou ale nastat případy, kdy stavba tímto způsobem nemusí být nejvýhodnější. V našich zemích je těžké sehnat lidi*

---

³⁴⁹ GD Terezín, karton 377, konduitní listy 1782-1816.

³⁵⁰ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 34, spis č. 1789-38-3.

³⁵¹ V orig.: „*durch Entreprise, durch oeconomia, durch frohe dienste*“.

s dostatečnými znalostmi, prostředky a dobrými mravy, kterým by se dala svěřit takový úkol. A pokud se už najdou, bývají odstrašeni příklady těch, kteří se skrze své společníky a partnery zapletli do zhoubných pletich, které se pod záminkou znamenité horlivosti snaží nejjasnějšímu eráru způsobit jen překážky, prodlení a další nadbytečná vydání (...).

Stavba rozpočtem oproti tomu vyžaduje řídit mnohem více věcí a potřebuje větší počet úředníků a dohlížitelů a přináší sebou tolik těžkostí, jaké ani zkušený muž nemůže předvídat. Dodavatel, který není odpovědný nikomu než sám sobě, může v mnoha případech, které to vyžadují, rozhodnout na místě sám. Naopak ženijní důstojník, aby kryl svoji zodpovědnost, si musí nejprve vyžádat povolení, což může vést k ještě škodlivějšímu nebezpečí prodlení.

Prostá služba je nejnejistější a nejzdlouhavější způsob. Země je tím ničena a venkované beztak nejsou vybaveni odpovídajícími potahy a náradím. Ze strany dohledu dochází ke zneužívání a přitom není nikdo s to práci vymáhat.

Zůstává proto ke zvážení jen poslední způsob, totiž kombinace dodavatelské a rozpočtové stavby, která je dle mého názoru nejvýhodnější a zemi nejprospěšnější a která dovolí využít prostředky, které má velká monarchie ve svých rukou.“³⁵²

Kromě toho vstupovala na počátku roku 1780 do hry ještě neznalost samotného prostoru staveniště. Březnová komise konstatovala: „Ani vedení stavby samotné a už vůbec ne dodavatel nejsou schopni bez předchozích průzkumů a bez znalostí místní situace stanovit přiměřeně nízkou cenu. Proto je třeba stavbu nových pevností zařídit stejným způsobem, jako prve Hradec Králové a skoro všechna ostatní místa, tj. částečně rozpočtem a částečně separátními smlouvami.“³⁵³

Jinými slovy, v monarchii byl akutní nedostatek dostatečně schopných „firem“, které by mohly realizovat kompletní výstavbu Terezína nebo Josefova. Navíc u těch několika málo reálně hrozily průtahy, obstrukce a obrovské vícenáklady.³⁵⁴ Mimo to ale byly obě pevnosti zakládány v takovém spěchu, že ani armáda, ani potenciální civilní dodavatelé neměli dostatek času prozkoumat místo stavby a získat sofistikovanější podklady ke kalkulaci nákladů. Proto byl Terezín a také všechny ostatní české tereziánské pevnosti vybudovány kombinací

---

³⁵² AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1282, spis č. 1780-28-38.

³⁵³ GD Josefov, spis č. 1780-28-162.

³⁵⁴ Srov. M. VIKTOŘÍK, *Rok 1749 - klíčový rok ve výstavbě olomoucké bastionové pevnosti*, s. 297-308.

dodavatelských smluv (*par entrepreneur*) a částečně vlastními silami armády (*par oeconomia*). Že by je stavěli poddaní prostřednictvím robotní povinnosti, bylo rovnou zavrženo.

V praxi to znamenalo, že dodávky stavebního a dalšího materiálu jako kámen, cihly, dřevo, vápno, uhlí byly zajištěny smluvně s dodavatelem. Stejně tak byla smluvně řešena část práce – zedníci, kameníci, tesaři apod. Naopak práce spojená přesuny milionů kubíků zeminy, kopáním základových jam pro budovy i hradby nebo čerpáním vody byla úkolem armády. Neboli zjednodušeně, vojáci vyrovnali terén a vykopali jámu pro základy bastionu. Pak přišla „soukromá firma“ a postavila všechny jeho zdi. Nakonec přišli zase vojáci a všechny zděné konstrukce zavezli hlínou. A tak (velmi zjednodušeně) vznikl bastion, potažmo celá pevnost.

Zkombinováním systému *par entrepreneur* a *par oeconomia* se inženýrům práce zkomplikovala. Přesně jak popisoval Pellegrini. Zatímco ve vztahu k dodavatelům setrvala především jejich kontrolní funkce stavebního dozoru, v případě armádní práce (*par oeconomia*) se změnila na funkci stavbyvedoucího. Tedy přesněji stavbyvedoucího a zároveň stavebního dozoru, protože inženýr musel práci zadávat, řídit a současně kontrolovat.

Podívejme se nyní ale modelový příklad organizace stavby v praxi. Jelikož dodavatelům se budeme věnovat v další části, zvolme nyní příklad z kategorie „*par oeconomia*“.

Obvyklá stavební sezóna na pevnostech trvala cca od dubna do října.³⁵⁵ Na podzim se tak na staveništi připravovaly kalkulace a plány na další stavební rok. Inženýři a stavební úředníci (*Baubeamte*) zhodnotili, co se v daném roce podařilo vybudovat, a naplánovali stavební práce na další rok. Příkladem budiž rozvaha pro rok 1786. Na části opevnění mezi bastion 4 – 6 počítáno se následujícími pracemi:

„1mo Zaklenutím retranchementu a bastionu 5

2do Založení a vyzdění kleští, kaponiéry a kynety před bastiony 4 a 5

3^{tio} Založení a vyzdění reduitu včetně jeho hrdla v ravelinu 18

4to Vybudování kontragardy 22

5to Založení a vyzdění kleští, kaponiéry a kynety před bastiony 4 a 5

6to Vyzdění reduitu včetně jeho hrdla v ravelinu 19

7mo Vybudování minových galerií před shromaždištěm 33“

---

³⁵⁵ Srov. GD Terežín, karton 3, dopis vedení stavby Pellegrinimu z 12. 1. 1781.

Na tuto práci bylo vyčleněno 270 zedníků, 500 vojáků a 20 povozů. A takto byly rozčleněny jednotlivé části staveniště kolem dokola celé pevnosti. Celkem byl na stavební sezónu 1786 spočítán požadavek na 1.330 zedníků, 4.500 vojáků a 213 povozů.³⁵⁶

Tyto propočty společně s ekonomickou kalkulací na další rok byly odeslány z terezínského ženijního ředitelství do Vídně k rukám Pellegriniho. Jeho úřad shromáždil tyto zprávy ze všech tehdy probíhajících staveb (kromě Terezína také z Hradce Králové a Josefova). Ještě v říjnu (1785) pak zaslal obširnou zprávu dvorské válečné radě, ve které požaduje na další rok pro české pevnosti na práci celkem 16.000 vojáků, 3.750 zedníků a 3.140.000 zlatých.³⁵⁷

Dvorská válečná rada tuto informaci zpracovala a téměř obratem rozeslala na příslušné úřady. Na dvorskou komoru, respektive konkrétně na Kriegs-Zahlamt, odešel dopis, aby připravili požadované finanční prostředky rozprostřené do pravidelných měsíčních plateb. Protože však sledujeme výstavbu *par oeconomia*, budou nás zajímat vojáci. Na české a moravské vrchní zemské velitelství odešly pokyny, aby na další rok vyčlenili požadované útvary, které se s počátkem nové stavební sezóny dostaví na staveniště.³⁵⁸

Počty vojáků potřebných na stavbu českých pevností podle let³⁵⁹

Terezín									
1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788	1789
600 (návrh)	3600	4400	?	?	4000	5000	3000	1500	932
Josefov									
600 (návrh)	?	?	?	?	?	10000	11000	8000	10000
Hradec Králové									
?	?	?	?	?	?	1000	1550	2600	3000

Na jaře se přes zimu poloprázdné staveniště začalo plnit vojáky. Pro Steinmetze coby velitele stavby nebylo důležité, jakým způsobem zemské velitelství požadovanou normu rozdělilo. Důležité bylo, že požadované pracovní síly dorazily. Například pro rok 1787, kdy bylo

³⁵⁶ Tamtéž, karton 7, torzo rozpisu prací na rok 1786.

³⁵⁷ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1451, spis č. 1785-28-267.

³⁵⁸ Tamtéž.

³⁵⁹ Tabulka byla vytvořena na základě kompilace údajů obsažených v archivních fondech GD Terezín a dvorské válečné rady.

vyžadováno 3.000 vojáků, byl tento počet složen z osmi pěších pluků, které dorazily na přelomu dubna a května. Každý z nich ale poslal trochu jinak velký kontingent. Pěší pluk Hohenlohe poslal 447 mužů, IR Ulrich Kinský 423 mužů, IR Callenberg 492 mužů, IR Franz Kinský 325 mužů, IT Olivier Wallis 465 mužů, IR Mathesen 367 mužů, IR Brechainville 449 mužů a IR Wolffenbittel 32 muže (ti byly nakonec sloučeni s IR Brechainville).³⁶⁰

Z těchto jednotek se pak tvořily další pracovní skupiny. Například v návrhu prací na r. 1786 nalezneme různě velká pracovní komanda vojáků od 550 do 900 mužů. To znamená, že na jednom „pracovišti“ pracovali vojáci od nejméně dvou různých pluků.

Každé ráno se vojáci shromáždili a pod velením svých důstojníků se odebrali k tzv. stavebnímu dvoru. Stavební dvůr byl vlastně obrovský sklad materiálu a zejména pracovního nářadí. Velel mu zpravidla někdo z ženijních důstojníků. Ten měl kontrolovat práci na stavebním dvoře, všechny finanční příjmy a výdaje, řídit a zaznamenávat vydávání a navrácení pracovního nářadí, odepisovat to zničené. Současně dohlížel na kvalitu dováženého materiálu, ale také na to, aby se na dvoře nemotaly nepovolané osoby. Většinu jeho práce ale představovalo výkaznictví, soupisové tabulky, inventury. Současně musel být každé ráno přítomen právě při rozdávání nářadí vojákům.³⁶¹

Než si vojáci vyzvedli nářadí, probíhala souběžně porada ženijního sboru, kde Steinmetz coby velitel stavby rozdělil úkoly svým inženýrům, kteří dohlíželi na dané stavební úseky. Tito velící inženýři (*Dirigierende Ingenieure*) si pak převzali svůj pracovní oddíl a odvedli jej na patřičný úsek. Zde jim prostřednictvím velících důstojníků pěchoty zadali konkrétní úkoly. Inženýři totiž neměli nad vojáky pěchoty vůbec žádnou pravomoc. Úkolovat, kontrolovat, případně kárat a trestat prosté vojáky mohli jen jejich nadřízení od pluku.³⁶² Jak ale asi taková kontrola mohla vypadat, dokládají vzpomínky Jana Jeníka z Bratřic, odveleného jako důstojníka právě s takovým pracovním komandem do Terezína: „Každý důstojník byl se svým mužstvem přidělen k nějakému objektu a musel časně ráno, s prvním rozbřeskem dne, nastoupit do práce. (...) Přišel jsem se svými dělníky do blízkosti tak zvaného stavidlového mlýna (...). Časně zrána bylo silně chladno, a tak jsem řekl svému desátníkovi, že se zahřeji v mlýně, přišel-li by na stavbu ženijní důstojník, aby pro mě ihned někoho poslal.“ Tam Jeník potkal sličnou mlynářovu dceru a na stavbě se ten den bez uzardění už neukázal. „Pobyl jsem u ní až do odchodu z práce, když

---

³⁶⁰ GD Terezín, karton 7, kopie rozkazu vrchního velení (General-Commando) z 12. 12. 1786.

³⁶¹ GD Terezín, karton 3, nařízení pro správu stavebního dvora z 25. 3. 1782.

³⁶² AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1282, spis č. 1780-28-38.

*přišel můj desátník, aby mi ohlásil odchod (...).*³⁶³ Otázkou zůstává, zda kromě Jeníka neměl ten den absenci na stavbě i dozorující ženijní důstojník.

Samotnou práci na místě tak řídili hlavně poddůstojníci (kaprálové). Vydělíme-li počty vojáků z r. 1787 počtem kaprálů (nejnižší poddůstojnické hodnosti), dostaneme se na pracovní skupinky cca 20-25 vojáků. To zřejmě odpovídá nejmenší pracovní skupině.

To však neznamenalo, že by měli inženýři volno. Když už nic jiného, bylo vojákům (ale třeba i zedníkům) nutno práci vyměřit a vytýčit podle plánů. Geometrické zaměření jednotlivých prvků bylo vysoce odborným úkolem a občas také nebezpečným, jak dokládá případ kapitán poručíka de Vaux, který při vyměřování retranchementu 5 spadl ze zdi a rozbil si nivelační přístroj. Problém nebyl ani tak s potlučenou hlavou pana inženýra, jako se zničením zařízení, které „je dennodenně nepostradatelné“.³⁶⁴ Přítomnost inženýrů coby vedoucích stavby byla potřeba neustále. Kvůli utajení nebylo možné mezi vojáky rozdat kopie plánové dokumentace, i kdyby jí byli schopni porozumět. Alespoň co se týče opevnění, jediní inženýři mohli mít k dispozici plány.³⁶⁵ S trochou nadsázky, oni jediní věděli a chápali, co přesně a proč staví. Současně nesmíme zapomenout také na jejich funkci stavebního dozoru.

Když bylo vše hotovo, nastal čas převzít dílo. To se dělo zásadně v přítomnosti velícího inženýra, stavebního úředníka, velícího důstojníka daného pracovního komanda pěchoty a pro transparentnost dokonce i samotných vojáků, respektive jejich předáků (*Partieführers*). Jakmile bylo zkontrolováno a změřeno dílo, vyhotovil stavební úředník s inženýrem patřičnou kvitanci, na základě které mohla být práce zaplácena. Ta ale nebyla proplácena na místě, ale odváděla se do pokladny daného batalionu respektive kompanie. Ta si je potom následně rozdělovala mezi jednotlivé vojáky úplně stejným způsobem, jako se běžně v armádě distribuoval žold nebo potraviny.³⁶⁶

Samotné proplácení ale mělo také svá pravidla. Dle tehdejších zvyklostí měli klíče od pevnostní kasy tři osoby, které stavbu vedly. Byl to v první řadě Steinmetz jako velitel stavby. Druhou osobou byl jeho zástupce (podplukovník Karl de Traux, po r. 1782 major Till a později major Lagler). Třetím mužem byl nejvýše postavený stavební úředník (*Fort. Rechnungsführer*). Tato

---

³⁶³ Jan JENÍK Z BRATŘIC, *Z mých pamětí*, Praha 1947, s. 44.

³⁶⁴ GD Terezín, karton 4, dopis vedení stavby Pellegrinimu ze dne 8. 7. 1783.

³⁶⁵ Srov. AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1843, spis č. 1790-28-90.

³⁶⁶ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1282, spis č. 1780-28-38

trojice měla klíče od pokladny a jen po společném odsouhlasení mohla peníze vyplácet.³⁶⁷ S trochou nadsázky tedy lze říci, že těmto třem inženýrům na stavbě rukama prošly miliony zlatých.

Kontrolou díla a vyplácením však jejich úkol nekončil. Všechnu provedenou práci bylo třeba vykázat, zdokumentovat a nahlásit z jednotlivých úseků stavby na tereziánské ženijní ředitelství (Steinmetzovi) a z něj pak dále do Vídně na vrchní velitelství (Pellegrinimu). K tomu sloužilo několik způsobů.

Na prvním místě to byly pravidelné písemné zprávy, které se posílaly do Vídně každý měsíc.³⁶⁸ Jejich podoba a obsah se během let měnily a nám se bohužel nedochovaly téměř žádné. Těch málo dochovaných, ačkoliv nezachycují hlavní stavební období, však ukazují obraz skutečně ukázkového osvíceneckého výkaznictví.³⁶⁹

Zpráva o stavbě za červen 1780 je rozdělena na tři části. V té první se stručně popisují činnosti na staveništi. Dozvídáme se, že byl podrobně zakreslen terén budoucí pevnosti a zaneseny všechny hranice pozemků a jejich vlastníci. Byla zaměřena hlavní niveleta pro celé staveniště. Do všech vytypovaných kamenolomů v okolí byli vysláni minéři, aby komisionálně vyzkoušeli kvalitu kamene. Z těch již zasmluvněných začaly vojenské povozy (*Kais.Königl. Militar Furwessen*) přivážet kámen. Další povozy přivážely dřevo do stavebního dvora a vodu do cihelen, kde zatím nebyly vybudovány studny. Upravovaly se cesty a stavěly nové pontonové mosty na staveništi. Pro hašení dodávaného vápna bylo vykopáno několik velkých jam a po zaplnění byly zase zasypány pískem, další se teprve kopaly a plnily. Dále bylo pro ubytování pracovního komanda 600 mužů postaveno 15 dřevěných domů pro vojíny, 3 pro důstojníky a 2 kuchyně. V cihelnách byly provedeny první dva výpaly a na dalších se pracovalo. Na stavebním dvoře se shromažďovalo a opravovalo pracovní nářadí a taky se zde upravovaly vojenské povozy, aby byly schopné transportovat kámen. Z konkrétních stavebních prací se započalo se zarážení pilotů pro kamenný most přes nové koryto Ohře.³⁷⁰ V podstatě nám tento zápis podává konkrétní obraz o pracovní náplni ženijního sboru, protože všechny tyto činnosti buď přímo řídili, nebo alespoň kontrolovali.

---

³⁶⁷ GD Josefov, spis č. 1780-28-162

³⁶⁸ GD Terezín, karton 2, nařízení vrchního velitelství z 21. 7. 1781.

³⁶⁹ Srov. Pavel HIML, *Pozorovat, popsat, stvořit: Osvícenská policie a moderní stát 1770-1820*, Praha 2019.

³⁷⁰ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1283, spis č. 1780-28-477.

Další částí byl tabulkový výkaz náradí a stavebního materiálu dodávaného na stavenišťe ze všech možných stran. Abychom nezabíhali do podrobností, je zde do posledního detailu vykázáno vše, co se týče stavebního kamene, vápna, stavebního a palivového dřeva, železářského zboží, provazů a šňůr, pracovního náradí (těch byly desítky druhů).³⁷¹

Třetí částí této měsíční zprávy je tabulka příjmu a vydání stavení pokladny za červen. To byly na jedné straně příjmy na hotovosti připsané z Vídně prostřednictvím pražské válečné pokladny a litoměřického krajského úřadu (a také prodejem zbytkového dřeva ze stavby baráků). A na druhé straně jsou zde vydání na jednotlivé řemeslníky – kameníky, tesaře, příručí a přidavače, dále pro vojáky pracující na stavbě – minéry, sapéry, vozatajstvo, a samozřejmě za nákup stavebního materiálu a náradí. Oproti měsíčnímu příjmu ve výši cca 50.837 zlatých stály náklady 27.715 zlatých.³⁷²

Zatímco písemnou zprávu podepisoval jen Steinmetz. Měsíční účetní soupis podepisovali dva tehdy nejvyšší stavební úředníci – *Fort. Rechnungsführer* Josef Ignáz Aster a Josef Steinberger. Výkazy materiálu a náradí už všichni tři. Mimochodem, součástí výkazu byla i pokladní uzávěrka počtu a druhu mincí ve stavební pokladně. Ten je ve shodě s tím, co jsme o vyplácení z pokladny říkali výše, podepsán Steinmetzem, de Trauxem, Asterem a Steinbergerem. Podobné zprávy máme doloženy i z jiných pevností – z Josefova³⁷³ i Hradce Králové.³⁷⁴

Další vykazování bylo prováděno na konci každého stavebního roku. Tehdy bylo třeba vykázat všechnu práci uplynulé sezóny. A přesně k tomuto účelu byly vypracovány zvláštní druhy plánů v originále zvaných „*Rapports- und Ausmaas Plan*“.³⁷⁵ Z hlediska počtu jsou to asi nejčastěji dochované plány z doby výstavby. Ve vídeňském ženijním archivu je to dokonce zcela nejpočetnější druh plánů.³⁷⁶ Tyto plány vznikly za účelem vykázání a vyúčtování provedené práce. Nejedná se tak ani tolik o plány stavební, jako spíše ekonomické.³⁷⁷ Jejich nedílnou součástí byl i výkaz výměr, který se však zatím pro Terezín nepodařilo ani v jednom případě dohledat. Stejně plány zachycující stav rozpracování pevnosti ke konci každého roku se ale

---

³⁷¹ Tamtéž.

³⁷² Tamtéž.

³⁷³ Tamtéž.

³⁷⁴ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 21, spis č. 1778-20-25.

³⁷⁵ Srov. BAŽANT, Jan: *Pevnost Terezín na plánech Rakouského státního archivu ve Vídni (1780-1882)*.

³⁷⁶ AT-OeStA/KA KPS LB K VII c, Theresienstadt.

³⁷⁷ V tomto směru se na ně například při opravách památek lze spolehnout jen s velkou opatrností. A to jen do té míry, dokud prokazují jen odvedenou práci. Ta část plánu, která zachycuje to, co má být ještě dostavěno, se od skutečné reality často liší. A to zejména v detailech, které z hlediska účetního vykazování odvedené práce autor vůbec nepovažoval za nutné do plánu zakreslit (např. tvar koruny valu s předprsní).

dochovaly pro Hradec Králové³⁷⁸ a pro Josefov dokonce máme i dochované některé tabulkové výkazy.³⁷⁹ Právě proto, že šlo o „pouhé“ výkaznictví, nenalezneme na žádném z těchto rapports plánů jako autora nikoho z vyšších inženýrů pohybujících se na stavbě. Jen některé z nich jsou jimi verifikovány. Naopak jsou na nich podepisováni zpravidla nižší důstojníci v poručických hodnostech, kteří je pro účely výkaznictví malovali. Bylo tedy zcela mylné na základě rapports plánů určovat autorství jednotlivých objektů.

Na druhou stranu to byla práce velmi náročná a inženýři na ni sami nestačili. Proto některé plány kreslili schopní důstojníci, dokonce i poddůstojníci od jiných druhů vojska. Máme dochované rapports plány, jejichž autory byly například feldvébl od minérů (bastion 2), nadporučík od sapérů (bastion 5) nebo dělostřelec (kontragarda 21) a v jednom případě dokonce i civilní zedník (Malá pevnost).³⁸⁰

Ovšem ne všechno, co Pellegrini ve Vídni na jaře 1780 naplánoval, šlo jako po drátkách. Na každé stavbě jsou problémy. A Terezín nebyl žádnou výjimkou.

Mnoho problémů se jistě řešilo přímo na stavbě a my se o nich asi nikdy ani nedozvíme. Jiné ale řešil sám císař. Již po dvou letech se ukázalo, že původní složení vojenských pracovních oddílů nepracuje optimálně. Vojáků bylo mnoho a vážla jejich organizace. Roku 1782 tak císař na návrh Pellegriniho rozkázal upravit sestavu pracovních komand. V původním systému bylo příliš mnoho pro stavbu zbytečných důstojníků a naopak zoufalý nedostatek potřebných poddůstojníků reálně dohlížejících na práci. To se mělo nyní otočit. Také celková velikost oddílů od jednotlivých pluků byla upravena z 600 na 400 mužů, které bylo snazší řídit.³⁸¹

Mnohem větším problémem byl nedostatek inženýrů. Stavba Terezína, Hradce Králové a Josefova vyžadovala v r. 1780 účast celkem 53 důstojníků z celkového stavu 165 mužů. Téměř třetinu veškerého inženýrského sboru rakouské armády tak stavělo tři české pevnosti. Zbýlých 60 % sboru bylo rozptýleno na dalších 35 místech.³⁸² Jejich počet přitom v dalších letech narůstal a překročil 40 %.

---

³⁷⁸ AT-OeStA/KA KPS LB K VII c, 80-1 E, Rapports und Arbeitsplan von der neu erbauten Festung

³⁷⁹ GD Josefov, Summarischer Ausweis 1782.

³⁸⁰ Jedná se o různé plány uložené v Praze (Vojenský historický archiv, Sbírká plánů pevnosti Terezín a jiných vojenských objektů v Terezíně a okolí 1780-1943) i ve Vídni (AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Theresienstadt).

³⁸¹ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 1355, spis č. 1782-28-307.

³⁸² Tamtéž, karton 1283, spis č. 1780-28-724.

Počet inženýrů na stavbě českých pevností³⁸³

Terežín									
1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788	1789
20	?	29	?	?	?	27	21	11	11
Josefov									
20	?	23	?	?	?	?	23	?	14
Hradec Králové									
13	?	14	?	?	?	?	14	?	?

Nedostatek kvalifikovaných inženýrů se projevoval různým způsobem. Viděli jsme, že část rapports plánů museli kreslit členové jiných částí ženijního sboru nebo dělostřelců. Objevovaly se i případy, kdy byl například na bastionu 2 zanedbán dozor a kdy se část hlavní galerie zřítily.³⁸⁴ Pracovní vytížení ženijního sboru muselo být skutečně velké. I kdybychom předpokládali, že všech 40-50 inženýrů a stavebních úředníků nedělalo nic jiného, než kontrolovali stavbu, i to by bylo obrovským úkolem. V roce 1783 už se paralelně stavělo na všech osmi bastionech (včetně kavalírů a retranchementů), šesti ravelinech, minovém systému pod krytou cestou, novém korytu Ohře, několika rozlehlých vojenských budovách ve městě a samozřejmě na celé Malé pevnosti.³⁸⁵ To vše na staveništi o rozloze několika set hektarů, kde jen jediný z bastionů zabírá plochu jako celý hrad Karlštejn.

Již koncem r. 1780 musel Pellegrini omezit aktivity ženijního sboru. „*Za okolností, kdy výstavba obou pevností v Čechách vyžaduje 40 respektive 44 důstojníků, považují za nezbytné, aby se co nejvíce omezil ženijní personál na dalších pevnostech a další jejich vnější aktivity.*“ Odvolat se museli inženýři působící v Temešváru, z ekonomické komise v Jihlavě, ze stavby dělostřeleckých budov z Českých Budějovic, Branau na Innu a dalších míst.³⁸⁶

³⁸³ Tabulka byla vytvořena na základě kompilace údajů obsažených v archivních fondech GD Terežín a dvorské válečné rady.

³⁸⁴ GD Terežín, karton 4, dopis Pellegriniho na stavbu z 28. 3. 1783.

³⁸⁵ Vojenský historický archiv, Sbirka plánů pevností Terežín a jiných vojenských objektů v Terežíně a okolí 1780-1943, plán rozestavěné pevnosti z r. 1783.

³⁸⁶ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 1283, spis č. 1780-28-724.

V roce 1783 již nedostatek inženýrů v jiných částech monarchie začal omezovat běžný chod armády. Josef II. tak byl nucen vydat nařízení, kterým prolomil dosavadní monopol ženijního sboru a kterým dovolil vojenské stavby projektovat i civilním zedníkům a stavitelům.³⁸⁷

Také přísun pěchoty na stavbu nebyl bez komplikací. Měla-li rakouská armáda v 80. letech 18. století 39 pluků německé (řadové) pěchoty, a počítáme-li v průměru 2.000 vojáků (mírový stav)³⁸⁸ na každý (bez šarží), pak v roce 1786 vázala výstavba českých pevností více jak 20 % jejich bojeschopného mužstva.³⁸⁹ O rok později pak 15.550 vojáků na stavbě tvořilo více jak polovinu celkové síly všech 14 pěších pluků ležících v českých zemích.³⁹⁰ Ani to nestačilo. Na rok 1788 požadoval Pellegrini pro dostavbu všech tří českých pevností tolik mužů, že již nestačily pluky z Čech a Moravy a museli se povolat vojáci také od pluků ležících v Rakousku.³⁹¹ Kapacity vojenských zdrojů v tomto směru dosáhly limitu. Armáda však nebyla zdaleka jediná, která musela být pro dostavbu Terezína a dalších českých pevností mobilizována na maximum.

6.3. Podnikatelé a dodavatelé

Je těžké říci, zda byla větší část výstavby pevnosti realizována dodavatelsky (*par entrepreneur*) nebo rozpočtem (*par oeconomia*). Dodavatelé však rozhodně tvořili její významnou část. Jak již bylo řečeno, zatím se nepodařilo dohledat prameny k ekonomické stránce výstavby. Nalézt účty a smlouvy by vrhlo větší světlo na tuto skupinu. Prozatím nám tak musí stačit střípky informací rozptýlené po různých archivních fondech.³⁹²

Během deseti let výstavby Terezína lze identifikovat přibližně 120 různých subjektů, které na stavenišť dodávaly rozličné množství věcí. Od objemných dodávek stavebního a palivového dříví, cihel, vápna, uhlí, železa, kovářských a zámečnických výrobků, kamene, kamenických, tesařských a zednických prací, transportu materiálu a skla, až po někdy menší ale neméně důležité věci jako provazy, hodiny, rumpály a kancelářské potřeby. V neposlední řadě nesmíme zapomenout také na tisíce volů přitažených jako proviant pro dělníky.

---

³⁸⁷ GD Terezín, karton 4, dopis Pellegriniho na stavbu z 10. 10. 1783.

³⁸⁸ O. TEUBER, *Die österreichische Armee von 1700 bis 1867*, s. 188.

³⁸⁹ M. HOCHEDLINGER, *Austrian Wars of Emergence 1683-1797*, s. 301.

³⁹⁰ AT-OeStA/HHStA HausA Hofreisen, Handarchiv Kaiser Franz I., karton 14, Verschiedene Beylagen zur Böhmischen Reise 1787.

³⁹¹ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 1649, spis č. 1788-28-30.

³⁹² Především jde o prameny AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten a GD Terezín.

Mezi dodavateli nalezneme komorní i soukromá panství, jednotlivce, malé řemeslníky, obchodníky i ty, které bychom mohli s trochou nadsázky nazvat podnikateli. Někteří dodávali jen jednu komoditu, jiní se naopak snažili své podnikání rozšířit a obchodovat se vším možným. Jedni dostali zapláceno pár desítek zlatých, u druhých se protáčely obraty ve výši desítek tisíc ročně. Nesmíme ale zapomínat, že oněch 120 „firem“ je jen ta část, která prokazatelně objevila v pramenech. Skutečný počet byl nejspíše mnohem vyšší. Zcela nám pak unikají „subdodavatelé“ navázaní na velké pevnostní dodavatele.

Proces dodávek pro stát měl již v té době zavedený systém, který musíme předpokládat i u starších rakouských pevností přinejmenším v 18 století.³⁹³ A asi nepřekvapí, že v době výstavby tereziánských pevností byl i značně byrokratizován. V mnoha aspektech je pak podobný soudobým postupům při zadávání veřejných zakázek – se všemi klady i zápory. Zkusme nyní sledovat celý proces na příkladu jednoho z terezínských dodavatelů.

Strategickou surovinou při stavbě tereziánských pevností byly cihly. Jejich spotřeba byla na tehdejší dobu skutečně enormní. Ročně bylo zapotřebí desítky milionů cihel.³⁹⁴ Pro srovnání, litoměřická cihelna za běžného provozu dokázala v r. 1780 dodávat jen desítky tisíc.³⁹⁵ Zajistit dostatečný přísun cihel tak bylo klíčové.

Zkušenosti z předchozí stavby Hradce Králové ukázaly, že za současného stavu je téměř nemožné zajistit dostatečnou produkci v místě stavby. A transport z větších vzdáleností by byl naopak extrémně finančně nákladný, ne-li technicky nemožný. Proto již na počátku r. 1780 Pellegrini císaři a dvorské radě navrhl zajistit výrobu cihel přímo na místě pomocí zavedeného a prověřeného dodavatele právě dokončené pevnosti Arad – Kašpara Wiesera (1742-1797).³⁹⁶

O rodině Wieserů víme skutečně nemnoho. To málo ale naznačuje, že šlo o starou rakouskou rodinu, která velmi dlouho pohybovala v oblasti stavitelství – zejména pevnostního. Již otec Kašpara, Johann Georg (1703-1777), se pohyboval kolem pevností.³⁹⁷ Snad je to též Johann Georg Wieser, který se objevuje v literatuře jako „*Festungsbaumeister*“ prince Evžena Savojského.³⁹⁸ Tehdy šlo o pevnosti proti Osmanům. Koncem 40. let jej ale nalezneme spolu

---

³⁹³ Srov. M. VIKTORÍK, *Rok 1749 - klíčový rok ve výstavbě olomoucké bastionové pevnosti*, s. 297-308.

³⁹⁴ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1282, spis č. 1780-28-38.

³⁹⁵ SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice (1300 - 1945), k. účet skladů 1780-81, ič.496.

³⁹⁶ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1282, spis č. 1780-28-38.

³⁹⁷ Johann Georg Wieser (1703-1777), https://www.ancestry.com/genealogy/records/johann-wieser_159363512 (22.6.2019).

³⁹⁸ Heslo „Johann Karl Ritter Böhm von Bawerk“, <http://www.deutsche-biographie.de/sfz4997.html> (22.6.2019).

s vídeňským stavitelem Krausem a slavonským cihlářem Ruskou jako dodavatele stavebních prací pro nově modernizovanou Olomouc. Toto konsorcium také získalo zakázku na modernizaci Petrovaradinu.³⁹⁹ V 70. letech Johanna Georga Wiesera prokazatelně nejdeme jako „*Ziegel und Mauer Entrepreneur*“ na stavbě pevnosti Arad.⁴⁰⁰

A právě zde je r. 1776 Kašpar uváděn jako jeden z jeho společníků. Nebyl ale jediný, tím druhým byl jistý Anton Carrati di Orsatti.⁴⁰¹ Toto spojení nebylo jen obchodní. Když Kašpar o čtyři roky později přichází na stavbu Terezína, je už jeho manželkou Johanna rozená Carrati di Orsatti.⁴⁰²

Kašpar Wieser tedy byl počátkem roku 1780 vybrán, aby zajistil dodávky cihel pro Terezín a současně Josefov. Zcela se tím vyhnul tzv. licitaci, neboli dnešními slovy výběrovému řízení, které bylo jinak obvyklé. Jak uznala ve svém komentáři i *Hofkriegsbuchhaltere*, která se samozřejmě jako kontrolní orgán k přípravám výstavby vyjadřovala, toto bylo možné jen proto, že nebyl čas na řádnou licitaci a protože jinak by se roku 1780 prostě nic nestihlo.⁴⁰³ To jen dokládá, jak relativně nakvap a bez dlouhodobější přípravy bylo ke stavbě přikročeno (ostatně to jsme mohli vidět již u projektování pevnosti). Těžko říci, zda za tím spatřovat nějakou protekci. Sám Pellegrini, který musel Wiesera znát přinejmenším z Aradu, již v úvodu namítal, že jeho ceny bývají přemrštěné a že by bylo dobré zkusit se současně poohlédnout po jiném dodavateli.⁴⁰⁴ Nikdo se však nenašel, takže na jaře 1780 začal Wieser dodávat v Terezíně i Josefově.⁴⁰⁵ O rok později se už ale licitaci nevyhnul.

Licitace měla jasně daná pravidla a platila pro všechny. Základem byla podrobná pravidla pro výstavbu Terezína a Josefova vypracovaná Pellegriniho velitelstvím. Ta přesně definovala všechny aspekty výstavby – parametry materiálu, stavební a technologické postupy, způsoby vykazování i následné proplácení a mnoho dalšího.⁴⁰⁶

Následně bylo v dobovém tisku i ve velkých městech jako Praha, Vídeň, Brno či Prešpurk vyhlášeno, že se pro výstavbu nových českých pevností shání ty nebo ony profese. Zájemci se

---

³⁹⁹ M. VIKTOŘÍK, *Rok 1749 - klíčový rok ve výstavbě olomoucké bastionové pevnosti*, s. 297-308.

⁴⁰⁰ Řízení o pozůstalosti kauce po Johannu G. Wieserovi: AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1283, spis č. 1780-28-494.

⁴⁰¹ Wienerisches Diarium 45, 5. června 1776, s. 19.

⁴⁰² Srov. SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice (1300 - 1945), k. smluv a porovnání dědictví 1782-95, ič.226, poslední vůle Johany Wieserové.

⁴⁰³ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1282, spis č. 1780-28-61.

⁴⁰⁴ GD Josefov, spis č. 1780-28-162.

⁴⁰⁵ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1283, spis č. 1780-28-477.

⁴⁰⁶ Tamtéž, spis č. 1780-28-733.

měli hlásit buď na vojenských velitelstvích, nebo přímo na stavbě u Steinmetze.⁴⁰⁷ Dnešními slovy bychom řekli, že byly připraveny zadávací podmínky a vyhlášeno výběrové řízení.

Aby nebylo analogie s dnešní dobou málo. Byl vyhlášen i termín prohlídky místa plnění (řeceno dnešním jazykem). Zájemci se mohli ve stanovený termín dostavit na staveniště v Terezíně i Josefově a prohlédnout si přímo na místě, co se od nich požaduje, aby si následně nemohli stěžovat, že o něčem nevěděli.⁴⁰⁸

To se nyní týkalo i Wiesera a jeho cihel. Pellegriniho zadání určovalo rozměry cihel – 1 x 0,5 x 0,25 fortifikační stopy.⁴⁰⁹ Tento rozměr 32,5 x 16,2 x 8,1 cm, větší než dnešní cihly, byl zvolen čistě z ekonomických důvodů: „Čím jsou cihly menší, tím dražší je zednické dílo. Malé cihly mají víc spár a spotřebují víc malty a práce zedníka i přidavačů trvá déle a je tak na mzdě dražší.“⁴¹⁰ Bylo určeno, jakou mají mít kvalitu a jaké cihly jako nekvalitní už přebírány nebudou.⁴¹¹

Již koncem roku 1780 dostal Wieser na vědomí, že pokud chce ve výrobě pokračovat, musí jako všichni ostatní podat nabídku do výběrového řízení (licitace), jehož termín byl stanoven na konec roku 1781.⁴¹²

Jenže do výběrového řízení se do 7. prosince 1781 kromě Wiesera nikdo nepřihlásil a tak s ním bylo terezínské ženíjní ředitelství nuceno začít jednat o smlouvě. Toto vyjednávání, během kterého byly teprve sjednávány podmínky dodávky a cena za výrobky, proběhlo ještě v prosinci a trvalo několik dní. Výsledkem byla smlouva na výrobu cihel od r. 1782 mezi terezínským velením a Kašparem Wieserem s jeho společníkem Johannem Caratti di Orsatti. Jak vidno, společná firma rodin Wieser – Orsatti, zpečetěná sňatkem, pokračovala i smrti Kašpara otce.⁴¹³

Podílnictví a partnerství v obchodování nebyl na stavbě pevností nic neobvyklého. Viděli jsme to už v případě Wiesera a Olomouce. Podobně například zednické práce dodávalo konsorcium tří významných pražských stavitelů: Antona Hafeneckera, Josefa Jägera a Josefa Zobela.⁴¹⁴ A

---

⁴⁰⁷ Wiener Zeitung 100, 13. prosince 1780, s. 7.

⁴⁰⁸ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1283, spis č. 1780-28-733.

⁴⁰⁹ V pramenech je označována jako „Mauerziegel“ nebo „Escarpe-Ziegel“. Dnes bývá někdy označována jako „šancovka“.

⁴¹⁰ Anton LANG, *Österreichs Militär-, Bau- und Bequartierungswesen*, Wien 1845, s. 345.

⁴¹¹ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1283, spis č. 1780-28-733.

⁴¹² GD Terezín, karton 1, dopis Pellegriniho na stavbu z 22. 12. 1780.

⁴¹³ Tamtéž, karton 2, smlouva s Wieserem z 12. 12. 1781.

⁴¹⁴ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1489, spis č. 1786-28-151.

mohli bychom jmenovat množství dalších. Dodávky pro stát totiž často vyžadovaly poměrně značnou vstupní investici. Neudávala-li smlouva jinak, mohla být odvedená práce nebo dodávka proplacena až na konci stavebního roku a dodavatel tak byl nucen celý rok ekonomicky zajistit „za své“.⁴¹⁵ Mimo to bylo většinou třeba hned v úvodu složit kauci, jejíž výše odpovídala výši požadované dodávky. Pro rok 1782 byl Wieser nucen složit kauci 6.000 zlatých. Tyto kauce, vratné na konci dodávky, bývaly nejčastěji kryty dlužními úpisy, směnkami nebo zastavováním nemovitostí.⁴¹⁶

Takto vyhotovená smlouva ovšem musela ještě splnit všechny formální náležitosti, musela být patřičně okolkována a následně také ratifikována dvorskou válečnou radou. Dodavatelské smlouvy představují velmi zajímavý pramen. Umožňuje nám nahlédnout pod pokličku organizace stavby a současně, protože většina ujednání se týkala kvality, technologie práce apod. Nabízí jedinečný (a dosud opomíjený) pramen pro stavební historii objektů. Ne všechny dodávky ale bývaly zasmluvněny. Máme doloženy i případy, kdy byly dodávky realizovány zřejmě jen na objednávku.⁴¹⁷

Vyjednáním podmínek a podpisem smlouvy ale celý příběh teprve začal. A podobně jako dnes, byla i na konci 18. století realizace stavby plná větších i menších komplikací.

Prvním problémem byly samotné dodávky. U tak obrovského množství, jako byly desítky milionů cihel ročně, byl velký prostor ke stížnostem. Už jen počítání cihel bylo komplikované. Počítalo se při rozebírání pecí⁴¹⁸ a pak znovu když povozy s cihlami dorazily na staveniště a skládalo se dolů. Dodávku přebíral často jen jediný sapér nebo jiný stavební úředník, který měl zároveň kontrolovat počet i kvalitu. A to se celkem objektivně nedalo obojí zvládnout. V praxi se tak často počítalo podle velikosti polní pece – tj. kolik cihel o přesně stanovené velikosti se vejde do polní pece o konkrétních rozměrech, při odečtení prostoru pro topné kanály a smluvně dané zmetkovosti 1/20 objemu. Anebo lehčí počty, kolik cihel se vejde na jeden běžně velký povoz.⁴¹⁹

---

⁴¹⁵ Tamtéž, karton 1283, spis č. 1780-28-733.

⁴¹⁶ Tamtéž, karton 1844, spis č. 1790-28-286.

⁴¹⁷ Srov. AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1419, spis č. 1784-28-242.

⁴¹⁸ V Terezíně se používaly především tzv. polní pece. To znamená, že vysušené cihly byly skládány do velkých bloků omazaných hlinou přímo pod širým nebem, pod kterými se pánilo. Nešlo o klasické cihlářské pece, jako známe dnes.

⁴¹⁹ Srov. GD Terezín, karton 2, dopis Pellegriniho na stavbu z 10. 1. 1781.

Nejen počty ale i kvalita byla velmi diskutována. V květnu 1783 žádal Pellegrini Steinmetze, aby si předvolal cihláře a domluvil jim.⁴²⁰ Ještě téhož roku stavbu navštívil i sám císař Josef II. a s kvalitou cihel byl velmi nespokojen. Pellegrini, možná pod tlakem rozladěného mocnáře, psal na stavbu, aby bylo cihlářům sděleno, že „*jestli já, vrchní ženijní ředitel, najdu při nějaké mé další přítomnosti v Terezíně ještě nějakou špatnou cihlu, nebudu brát nejmenší ohledy a všechny špatné cihly, i kdyby to měla být celá pec, jim vrátím a ještě po nich budu chtít náhradu vynaložených erárních nákladů*“.⁴²¹ Možná svou roli hrála asi i skutečnost, že na jaře téhož roku byla provedena také rozsáhlá kontrola na josefovských cihelnách (ty už tou dobou ale Wieser neprovozoval), která zjistila zásadní pochybení ve výrobě.⁴²² Ústní napomenutí prostřednictvím terezínského velitele ale zřejmě nestačilo. A tak Pellegrini ještě koncem léta přistoupil k razantnějším opatřením.

„Ačkoliv cihly vyráběné od začátku stavby pevnosti Terezín vypadají rok od roku lepší, a za poslední dva roky bylo na vyzděných částech mrazem poškozeno jen málo cihel, a ačkoliv je mně známa kvalita zeminy kolem cihelen a současně berouce v potaz, že mnohé cihly by mohly být lépe formovány, vypalovány a vůbec zemina lépe opracována.“ Proto nařídil Steinmetzovi a jeho inženýrům provést okamžitou kontrolu kvality ve všech terezínských cihelnách.⁴²³ Ta proběhla ještě poslední srpnový den r. 1783. Jestli byl Pellegriniho rozkaz vydán 27. 8., a kontrola proběhla už 31. 8., tak s připočtením doby na cestu z Vídně muselo jít o skutečně přepadové šetření. Ale žádné větší pochybení shledáno nebylo. Jen obecně bylo konstatováno, že je stále prostor ke zlepšení.⁴²⁴

Problém ale přetrvával. Podobná a opět „přepadová“ kontrola na cihelnách byla Wieserovi ohlášena po mnoha stížnostech inženýrů vedoucích jednotlivé úseky stavby 22. 3. 1786 a měla proběhnout hned druhý den ráno v 9:00.⁴²⁵ Tentokrát již výsledky tak uspokojivé nebyly. Jedna třetina celé produkce byla označena za nedostatečnou a armáda ji odmítla převzít. Poznat nekvalitní cihly složené na hromadách se prý dalo poznat jednoduše. Přes zimu se prostě rozpadly.⁴²⁶

---

⁴²⁰ Tamtéž, karton 4, dopis Pellegriniho na stavbu z 27. 3. 1783.

⁴²¹ Tamtéž, dopis Pellegriniho na stavbu z 16. 7. 1783.

⁴²² Srov. AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1385, spis č. 1783-28-217.

⁴²³ GD Terezín, karton 4, dopis Pellegriniho na stavbu z 16. 7. 1783.

⁴²⁴ Tamtéž, zpráva komise z 1. 9. 1783.

⁴²⁵ Tamtéž, karton 7, dopis vedení stavby Wieserovi z 22. 3. 1786.

⁴²⁶ Tamtéž, dopis vedení stavby Pellegrinimu z 27. 3. 1786.

Na vině však nebyla ani tak odbytá práce, jako spíše setrvalé deště léta 1785. Několik týdnů trvající lijáky neustále ochlazovaly polní pece a cihly se tak nedokázaly řádně vypálit. Nicméně se vkrádá myšlenka, že úplně přímé jednání to nebylo. Dobře vypálenou cihlu bylo možno poznat pouhým poklepem, zda správně „zvoní“.⁴²⁷ Takže Wieser si byl asi dobře vědom, že neodevzdává úplně kvalitní zboží. A bylo by jistě zajímavé vědět i kdo a jak ty cihly na stavbě přebíral.

Jen krátká poznámka na závěr. Cihla je cihla a vystavená povětrnostním vlivům na pevnostních zdech nikdy nemůže vydržet věčně. Ale o kvalitě cihel obecně svědčí i fakt, že již pár desetiletí po dostavbě pevností bývalo zcela běžné, že se každý rok přezdívaly a vyměňovaly rozpadlé cihly v Terezíně i Josefově.⁴²⁸

Dalším problémem pro dodavatele byla konkurence. Zdá se, že zaktivovat soukromý sektor pro zásobování stavby nebylo v počátcích stavby jen tak. Již zde padlo, že problémem bylo už zajištění dodávek cihel. Obecně ale podobný nedostatek panoval i u jiných komodit jako kámen nebo vápno.⁴²⁹ Jak ale stavba pokračovala, začaly se objevovat další a další dodavatelé – obchodníci, podnikatelé a podnikavci, kteří se hlásili o svůj díl erárního koláče. Je otázkou, co bylo důvodem tohoto úvodního nedostatku. Zda to byla neschopnost rychle reagovat na aktuální náhlou poptávku. Nebo obava o jistotu a stálost státní zakázky. Či nakonec prostě jen nedostatek schopnosti a kapacity realizovat podobně rozsáhlý ekonomický podnik v českém prostředí. Nejspíše to byla kombinace všeho. Situace se ale brzy změnila a počet zájemců o státní dodávky začal růst.

Wieser získal dodávku cihel na roky 1780-1781 z důvodu nedostatku tuzemských dodavatelů bez licitace. I na rok 1782 do kromě něj do výběrového řízení také nikdo nepřihlásil. Pak se ale konkurent přeci objevil.

Již na počátku r. 1781 kontaktoval vedení stavby nadporučík Kessler sloužící u pražské ekonomické komise s nabídkou, že by dokázal zorganizovat výrobu cihel v režimu *par*

---

⁴²⁷ Maximilian de TRAU, *Kurzer Abriss der bürgerlichen Baukunst zum Gebrauche der Zöglinge der k. k. Militair-Akademie zu Wienerisch Neustadt*, Wiener Neustadt 1813, s. 42.

⁴²⁸ Srov. AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 313, sign. 15/18.

⁴²⁹ Srov. AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1386, spis č. 1783-28-451.

oeconomia (tedy vlastními silami armády) za cenu 2 zl. a 20 kr. za 1.000 kusů.⁴³⁰ To byla cena zajímavá, protože Wieser v téže době dodával za týž objem za více jak 3 zl.⁴³¹

Jednání byla započata, nicméně Pellegrini byl od počátku proti organizačně a personálně náročné produkci cihel *per oeconomia*, o které se prý nikdy ani neuvažovalo.⁴³² Nicméně Kessler se nedal a opáčil protinabídkou, když to tedy nejde jinak, bude výrobu cihel zajišťovat sám na sebe. V Praze si sehnal 100 cihlářů a navrhl provést pokusnou výrobu 1.000 cihel.⁴³³ Jednání a pokusná výroba se zřejmě protáhly, protože jsme viděli, že do licitace na konci r. 1781 se přihlásit nestihl. Ohlásil se ale se svým společníkem ale hned v lednu 1782 a to s nabídkou 2 zl. a 40 kr.⁴³⁴ To bylo výrazně levnější než Wieser. To také asi vysvětluje, proč nakonec začali r. 1782 cihly vyrábět oba. Wieser měl sice smlouvu již podepsanou, ale Kesslerova nabídka byla příliš lákavá. V případě Wiesera šlo ještě štěstí, protože jeho dodávky pro Josefov ukončila nejspíše právě levnější nabídka konsorcia Beda, Grosman, Mollner, dodávajícího jak cihly, tak zednické práce.⁴³⁵

A tak od r. 1782 vyráběli cihly pro Terezína dvě „firmy“. Wieser měl tři cihelny severozápadně od pevnosti, Kessler provozoval jednu u Českých Kopist a jednu u Trávčic.⁴³⁶ A rozhodně nelze říci, že by jeden produkoval kvalitnější cihly než druhý. Také na Kesslera padaly výtky na špatné cihly.⁴³⁷

Z pramenů můžeme jen tušit, že oba dodavatelé spolu vedli, když už ne přímo cenovou válku, tak alespoň skrytý konkurenční boj. Od obou se nám dochoval rozklad jejich nabídkové ceny a výrobní náklady obou byly velmi vyrovnané. Wieser byl dokonce levnější, ale u něj zase náklady zvyšovala vydání za transporty chorvatských cihlářů.⁴³⁸

Pak už ale bohužel narážíme na hradbu nedostatku pramenů. Na počátku r. 1783 Kessler žádal o navýšení ceny o deset krejcarů na 1000 cihel.⁴³⁹ A ještě v květnu 1784 máme zachyceno vyšetřování údajných nevyplacených mezd pro jeho cihláře. Pak nám z Terezína zcela mizí.

---

⁴³⁰ GD Terezín, karton 2, dopis vedení stavby Pellegrinimu ze 14. 3. 1781.

⁴³¹ Srov. Tamtéž, smlouva s Wieserem z 12. 12. 1781.

⁴³² Tamtéž, dopis vedení stavby Pellegrinimu ze 14. 3. 1781.

⁴³³ Tamtéž, dopis Kesslera na stavbu z 22. 3. 1781.

⁴³⁴ Tamtéž, karton 3, dopis Kesslera na stavbu z 25. 2. 1782.

⁴³⁵ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1385, spis č. 1783-28-217.

⁴³⁶ Srov. GD Terezín, karton 4, zpráva komise z 1. 9. 1783.

⁴³⁷ Tamtéž, dopis Pellegriniho na stavbu z 16. 7. 1783.

⁴³⁸ Tamtéž, karton 3, rozklad ceny výroby cihel u Wiesera z 28. 12. 1781.

⁴³⁹ GD Terezín, karton 4, dopis Pellegriniho na stavbu 14. 2. 1783.

V roce 1785 už Wieser vyráběl cihly na všech zdejších cihelnách včetně těch, kde před tím působil Kessler.⁴⁴⁰

Wieser nejspíše několikaletý souboj o dodávky vyhrál. V nové smlouvě uzavřené r. 1785 srazil ceny nízko a ještě se navíc zavázal platit i za palivo, které mu před tím dodávala armáda, a také zajistit kompletní transport na staveniště včetně nakládky a vykládky. Kessler mu v tomto zřejmě nemohl konkurovat a odešel. Nikdo jiný se po něm už neobjevil. Ostatně neměl by ani možnost. Nová smlouva Wieserovi zajišťovala monopol až do konce stavby Terezína.

Existuje ale ještě jedna možnost. Poté co na jaře r. 1784 přišla na staveniště velká povodeň, žádalo mnoho dodavatelů nějakým způsobem o odškodnění a různé úlevy. Jedním z nich byl i nadporučík Wimmer, dodavatel potahů na stavbu. K jeho žádosti ale císař připsal: „*Vůbec nechápu, jak je možné, že bylo důstojníkovi ze strany lokálního ředitelství a velení pluku dovoleno takové podnikání. Přitom to není vůbec jeho věc, aby se pouštěl do takových obchodů (...), které ho musí nutně odvádět od jeho řádné služby. Toto nemělo být sloužícímu důstojníkovi vůbec povoleno.*“⁴⁴¹ Je tedy možné, že Kessler, jakožto poručík u pražské ekonomické komise, musel stavbu opustit právě z tohoto důvodu.

Konkurence mezi Wieserem a Kesslerem však zdaleka nebyla ojedinělá. Paradoxně první objetí konkurenčního prostředí byl sám stát. Pellegrini původně zamýšlel zásobovat Terezín materiálem a surovinami (hlavně palivovým a stavebním dřevem) z komorních panství kolem Labe. Cílem bylo vyhnout se předraženým dodávkám soukromých obchodníků.⁴⁴² Na jaře 1780 proto Steinmetz a jeho inženýři vedly zdlouhavá jednání s panstvími Pardubice, Poděbrady, Brandýs nad Labem a dalšími.⁴⁴³ Pro stát to bylo na první pohled velmi výhodné. Ovšem záhy se narazilo na obtíže. Panství nevládala dodávat požadované objemy a hlavně rezolutně trvala na ceníku komodit z r. 1777, který ale v r. 1780/1781 nepatřil k neaktuálnějším. Nakonec Pellegrini v březnu 1781 nařídil, že pro přílišnou drahotu zboží z komorních panství může stavba nakupovat kdekoliv, kde to bude levnější – včetně obchodníků.⁴⁴⁴ Monopol padl a trh se otevřel.

---

⁴⁴⁰ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1844, spis č. 1790-28-286.

⁴⁴¹ Tamtéž, karton 1419, spis č. 1784-28-242.

⁴⁴² AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1282, spis č. 1780-28-38.

⁴⁴³ Tamtéž, karton 1283, spis č. 1780-28-178.

⁴⁴⁴ GD Terezín, karton 2, dopis Pellegriniho na stavbu z 30. 3. 1781.

V srpnu 1782 si stěžoval Johan Georg Beher na poškození svých práv, když si sjednal monopol na dodávky pískovce z děčínského panství pro terezínskou stavbu a nyní ve zdejších lomech začal za týmž účelem odebírat kámen litoměřický radní Martin Hennevogel.⁴⁴⁵

Vysloveně ostrý spor vypuknul mezi baronem Sterndahlem, který na stavbu dodával mimo jiné uhlí a vápno, a zemským inženýrem Herbingerem, který se také snažil se svým vápnem do Terezína dostat. Zde se konflikt nesl až v rovině pokusů o dehonestaci ze strany jedné i druhé. Herbinger se na stavbu nakonec po opakovaných dopisech císaři dostal. Ale ceny byly oběma soupeři sraženy velmi nízko.⁴⁴⁶

Získal na tom investor, tedy stát. Konkurenční prostředí, které se začalo kolem staveniště vytvářet, postupem let snižovalo náklady na stavbu. Ať už šlo o přímou cenu dodávaných komodit jako u zmiňovaného vápna a cihel, nebo o další služby. Martin Hennevogel na vlastní náklady prováděl pro Steinmetze průzkumy kvality kamene v okolních kamenolomech a dodávky nabízel rovnou i s transportem.⁴⁴⁷ Wieser s vidinou výdělku ale současně zkvalitnění svých služeb začal také cihly dovážet až na staveniště. Sterndahl jako první dovážel materiál nejen na labský břeh u Litoměřic jako všichni ostatní, ale přivážel ho na lodích proti proudu Ohře až k Terezínu.⁴⁴⁸

Na druhou stranu hrozilo, jako i dnes, že nepřiměřený důraz na nízkou cenu sebou přinese znatelný pokles kvality. V Terezíně pro to zatím příklad nemáme, ale v Josefově bylo několika kontrolami opakovaně zjištěno, že v cihelnách pracují nekvalifikovaní dělníci, kteří cihly nikdy před tím nevyráběli.⁴⁴⁹ Stížnosti byly i na kvalitu zedníků a dalších profesí.⁴⁵⁰

Ale asi největší komplikací, se kterou se museli dodavatelé potýkat, byl nedostatek lidí a obecně výrobních kapacit. Stát mohl na stavbu tří českých pevností přesunout tisíce vojáků. Dodavatelé jako cihlář Wieser nebo stavitel Zobel a další však byly v počátku odkázány jen na trh práce. A ten nestačil.

V případě Wiesera byla situace s nedostatkem pracovní síly předem známa. A důvodem jeho angažování bylo i to, že znal cestu, jak tento problém vyřešit. Požádal armádu, aby mu z oblasti

---

⁴⁴⁵ Tamtéž, karton 3, dopis Johana Georga Behera na stavbu z 10. 8. 1782.

⁴⁴⁶ Tamtéž, karton 4, dopis Pellegriniho na stavbu z 21. 5. 1783. AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1386, spis č. 1783-28-451.

⁴⁴⁷ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1386, spis č. 1783-28-451.

⁴⁴⁸ Tamtéž.

⁴⁴⁹ Tamtéž, karton 1385, spis č. 1783-28-217.

⁴⁵⁰ Tamtéž, karton 1320, spis č. 1781-28-504.

balkánské vojenské hranice zajistila několik stovek cihlářů.⁴⁵¹ Povolání a shromáždění těchto mužů bylo z pověření dvorské válečné rady úkolem vojenské správy.⁴⁵² Počet požadovaných cihlářů, kteří pak ze svého shromaždiště ve Varadinu táhli v kolonách po 100-200 mužích s vojenským doprovodem, byl poměrně vysoký. Pro rok 1780 jich postačovalo 300 pro tereziánské a 300 pro josefovské cihelny.⁴⁵³ Na rok 1781 už obě pevnosti vyžadovaly dohromady 800 mužů.⁴⁵⁴ Další rok už ale jen do samotného Tereziína (v Josefově vyráběl již někdo jiný) směřovalo na 1200 balkánských cihlářů.⁴⁵⁵

Vzhledem k tomu, že se do Tereziína plynule přesunul ze stavby rumunské pevnosti Arad, je velmi dobře možné, že Wieser zkrátka donutil stát, aby mu zorganizovat přesun významné části jeho předchozí produkce do Čech. Víme, že nábor cihlářů nenechával jen pasivně na úřadech vojenské hranice, ale sám tam z Tereziína na jaře pravidelně cestoval, aby se na něm podílel.⁴⁵⁶ Současně není nezajímavé ani to, že s doprovodem cihlářů mu pomáhal také Wieserův bratr, který byl tehdy hejtmanem u pěšího pluku Fabris.

Státem organizovaní cihláři ale nebyli naverbováni násilím, nýbrž se hlásili dobrovolně. Nalákat je měla vidina dobře placeného zaměstnání. Každý měl dostat 1 zlatku verbového, 6 krejcarů denně cestovného, v Tereziíně pak pravidelnou mzdu, měl mít nárok na erární chleba a v případě úrazu nebo nemoci i na ošetření ve vojenské nemocnici. To už ovšem musel Wieser hradit ze svého.⁴⁵⁷

To představovalo komplikaci. Cesty cihlářských kolon na jaře z Balkánu do Čech a na podzim zpět výrazně zvyšovaly Wieserovy náklady. Na r. 1782 je vyčíslil na téměř 9.000 zlatých. To ho znevýhodňovalo v konkurenci s Kesslerem. Ten se orientoval jen na tuzemské cihláře, ale zase jich nebyl schopen zajistit dostatek. Současně to kladlo nároky i na struktury státu, které musel zápis cihlářů ve Varadinu zorganizovat. Zda balkánští cihláři na tereziánské stavbě působili i přes ekonomickou a organizační náročnost tohoto opatření po celou dobu a kolik jich bylo, nevíme. Spolehlivě je ale máme doloženy ještě v r. 1786.⁴⁵⁸

---

⁴⁵¹ V pramenech jsou označováni jako Chorvaté, ale v duchu tehdejšího názvosloví můžeme jejich původ doložit z území dnešního Maďarska, Chorvatska, Srbska či Rumunska.

⁴⁵² AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1282, spis č. 1780-28-61.

⁴⁵³ Tamtéž, karton 1283, spis č. 1780-28-192.

⁴⁵⁴ Tamtéž, spis č. 1780-28-724.

⁴⁵⁵ GD Tereziín, karton 2, smlouva s Wieserem z 12. 12. 1781.

⁴⁵⁶ Tamtéž, karton 1, Wieserův dopis na pražské velitelství z 16. 4. 1780.

⁴⁵⁷ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1282, spis č. 1780-28-61. GD Tereziín, karton 2, smlouva s Wieserem z 12. 12. 1781.

⁴⁵⁸ GD Tereziín, karton 7, dopis Wiesera na stavbu z 9. 3. 1786.

Presuny stovek lidí z Balkánu ale nebyl jediný způsob, jak stát, potažmo armáda, zajišťovala pro Wiesera nedostatkovou pracovní sílu. Druhou významnou kategorií byli tzv. „*Beurlaubte*“

Tento výraz lze přeložit jako „uvolnění vojáci“ nebo „vojáci na dovolené“. Toto opatření, které se objevilo v rámci reformy rakouské armády v druhé polovině 18. století, znamenalo, že část naverbovaných či konskribovaných vojáků mohla být posléze poslána „do civilu“ a byla povolávána jen na cvičení, v době války, nebo v případě jiné potřeby. Neustále početnější armáda tím snižovala náklady na vydržování vojáků a ekonomika monarchie tak měla přísun levné pracovní síly zejména pro sezónní práce.⁴⁵⁹ Pro představu, v roce 1787 byl ze 14 českých pluků v režimu *Beurlaubte* přes 13.500 vojáků.⁴⁶⁰

Armáda při nedostatku civilní pracovní síly sáhla právě po nich. Podle Duffyho bylo po polovině 18. století u pěších pluků cca 28 % mužů, kteří si z civilu přinesli nějaké stavební či výrobní řemeslo.⁴⁶¹ Ti byli nyní přednostně vyzváni, aby se přihlásili na stavbu českých pevností. Jakmile byli vojáci se znalostmi cihlářského řemesla převeleni k Wieserovi, stali se z nich právě tzv. *Beurlaubte* a podobně jako jiní civilní cihláři či Chorvaté pobírali místo vojenského žoldu mzdu od zaměstnavatele – Wiesera. Kromě toho měli nárok na zaopatření chlebem, zdravotní péčí a dalšími požitky, jako ostatní cihláři.⁴⁶² Na rok 1782 smlouva Wieserovi zaručovala 400 *Beurlaubte*.⁴⁶³ Roku 1787 už to bylo 600 mužů.⁴⁶⁴ Pro srovnání, zatímco u Wiesera pracovaly přibližně ¾ balkánských cihlářů a jen ¼ vojáků, Kessler od počátku cílil primárně na *Beurlaubte*. Proto v jeho ceně za cihly nefigurovaly náklady na Chorvaty.

Lidi ale nebylo to jediné, co stát pro Wiesera nebo Kesslera zajišťoval. Je až s podivem, jak málo toho obě „firmy“ v Terezíně vlastnily. Kromě pracovníků, jim stát vykoupil a připravil pozemky pro všech pět terezínských cihelen. Nakoupil a pronajal jim veškeré nářadí, které by pro stovky cihlářů najednou asi těžko sháněli. Na cihelnách postavil přístřešky na sušení, pece na tašky, kůlny na dřevo a uhlí, vykopal studny (dokud nebyly hotové studny, vozil jim na

---

⁴⁵⁹ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 24, spis č. 1781-10-60.

⁴⁶⁰ AT-OeStA/HHStA HausA Hofreisen, karton 14, Verschiedene Beylagen zur Böhmischen Reise 1787.

⁴⁶¹ Ch. DUFFY, *Sieben Jahre Krieg*, s. 218.

⁴⁶² AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1283, spis č. 1780-28-724. GD Terezín, karton 2, smlouva s Wieserem z 12. 12. 1781.

⁴⁶³ GD Terezín, karton 2, smlouva s Wieserem z 12. 12. 1781.

⁴⁶⁴ GD Terezín, karton 7, kopie rozkazu vrchního velení (General-Commando) z 12. 12. 1786.

vlastní náklady vodu na povozech). A současně jim zajišťoval palivo za předem garantovanou cenu.⁴⁶⁵ Oba tak do podnikání s cihlami investovali vlastně jen kapitál a své znalosti.

Cihláři však nebyli ani zdaleka tím nejnedostatkovějším zbožím. Ještě horší situace byla se zedníky. Praxe záhy po začátku stavby ukázala, že tohle bude nejpálčivější problém. Zednické práce pro Terezín zajišťovalo po celou dobu konsorcium třech společníků Antona Hafeneckera, Josefa Jägera a Josefa Zobela.⁴⁶⁶ Od roku 1786 pak samotný Zobel, který své společníky vyplatil.⁴⁶⁷ S trochou nadsázky tak lze říci, že Terezín stavěla renomovaná pražská firma, která se následně podílela na rekonstrukci významných pražských budov jako dům U Hybernů či Vrtbovský palác.

Zpočátku se zřejmě počítalo, že si Zobel a jeho společníci seženou zedníky sami. Již na konci r. 1780 ale bylo jasné, že to tak snadno nepůjde. A že bude muset zasáhnout opět stát. Lidi chyběli všude. Dělníci v kamenolomech ještě mohli být na rozkaz Pellegriniho nahrazeni oddíly minérů přesunutými do okolních lomů, ale zedníci, to byla jiná.⁴⁶⁸ V lednu 1781 vydal Josef II. nové nařízení organizující zedníky pro stavu českých pevností. Všechny zemské úřady měly být prostřednictvím česko-rakouské kanceláře vyzvány, aby vyhlásili nabídku práce pro zednické učně a tovaryše. Současně jim ale bylo zakázáno opustit hranice monarchie.⁴⁶⁹ Krajské úřady pak začali do Terezína posílat soupisy zedníků, kteří se nahlásili k práci na pevnosti.⁴⁷⁰ Stát jich takto pro Zobela povolal stovky z loketského, plzeňského, žateckého a litoměřického kraje. Věc se zdála postupovat natolik dobře, že Pellegrini již v březnu téhož roku hlásil Steinmetzovi, že pro velký ohlas bude z rakouských zemí povoláno jen 200 zedníků.⁴⁷¹

O rok později se ale systém státem organizovaného dobrovolného náboru zedníků zasekl. V březnu 1782 psal Steinmetz Pellegrinimu, že Zobel se právě vrátil z náboru zedníků v Rakousích s nepořízenou. Podařilo se mu domluvit asi stovku rakouských zedníků a cca 260 z Bavor a Altgau. K tomu se přihlásilo necelých 400 z Čech a armáda poslal 71 *Beurlaubte*.

---

⁴⁶⁵ Srov. AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1844, spis č. 1790-28-286.

⁴⁶⁶ Srov. Richard BIEGEL, *Mezi barokem a klasicismem - Tendence a vlivy v české architektuře 1751-1790*, disertační práce Ústav pro dějiny umění Filosofické fakulty University Karlovy, Praha 2008.

⁴⁶⁷ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1489, spis č. 1786-28-151.

⁴⁶⁸ Tamtéž, karton 1283, spis č. 1780-28-724.

⁴⁶⁹ GD Terezín, karton 2, dopis Pellegriniho na stavbu z 10. 1. 1781. AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1319, spis č. 1781-28-28.

⁴⁷⁰ GD Terezín, karton 2, dopis vedení stavby Pellegrinimu z 15. 1. 1781.

⁴⁷¹ Tamtéž, dopis Pellegriniho na stavbu z 9. 3. 1781.

Nikdo prý netušil proč, jen se prý proslýchá, že rakouské vrchnosti své zedníky přeplácejí, aby zůstali doma.⁴⁷²

Situace se zřejmě nezlepšila ani během stavební sezóny 1782 a 1783. Na počátku října 1783 psal Pellegrini: „*V současnosti se stavba pevností nejen prodlužuje, ale zároveň je ohrožen i jejich další pokrok, když si dobrovolně naverbovaní zedníci přicházejí a odcházejí, kdy se jim zlíbí. Ukazuje se, jako posledně, že když se začne s dvanácti, třinácti nebo i čtrnácti sty zedníky, tak jich nakonec na staveništi zbude sotva 600.*“⁴⁷³

Ani kombinace aktivního vyhledávání zedníků staviteli v českých a rakouských zemích i zahraničí, svolání krajských a jiných zemských úřadů a přesuny *Beurlaubte* nebyly schopny dlouhodobě a stabilně pokrýt poptávku potřebnou pro Terezín, Josefov a Hradec Králové současně. Stát tak byl nucen přistoupit k drastičtějším opatřením.

Doposud spíše nabídka možnosti pro vojáky, aby jako *Beurlaubte* dobrovolně nastoupili na staveniště, se změnila na přímý rozkaz. Nově byli všichni povinně posláni do vznikajících pevností. Ještě tvrdší opatření se týkalo civilních zedníků. Kromě skupiny nahlášených dobrovolníků dostaly nově zemské úřady přes česko-rakouskou kancelář, gubernium, krajské úřady až na úroveň panství a měst příkaz vypracovat soupisy všech zednických učňů a tovaryšů a ve spolupráci se zemskými vojenskými velitelskými na staveniště je povolati tzv. konskripci. Tedy úplně stejným způsobem, jakým se povolávali muži do armády. A zcela stejně jako vojáky nově také je měly čekat těžké tresty za dezerci, pokud by se ze stavby vzdálili.⁴⁷⁴ V kombinaci s předchozím zákazem vycestovat ze země tak tato „povinná služba“ mobilizovala vojenským způsobem civilní zednické kapacity země.

Napříště měl Zobel prostřednictvím terezínského velitelství informovat Vídeň, kolik zedníků je schopen si sehnat sám a zbytek potřebných lidí zajistily krajské úřady.⁴⁷⁵ Jakmile ale zedníci dorazili na stavbu, mzdu už jim vyplácel Zobel.⁴⁷⁶

Bylo to třeba. Na počtu zedníků, spolu s počtem vojáků na jiné práce, záležela rychlost, kdy budou nové české pevnosti dokončeny. V roce 1781 pracovalo v Terezíně 577 zedníků. V roce

---

⁴⁷² Tamtéž, karton 3, dopis vedení stavby Pellegrinimu z 18. 3. 1782.

⁴⁷³ Tamtéž, karton 4, dopis Pellegriniho na stavbu z 3. 10. 1783.

⁴⁷⁴ Tamtéž.

⁴⁷⁵ Tamtéž, dopis Pellegriniho na stavbu z 21. 11. 1783.

⁴⁷⁶ Tamtéž, karton 5, dopis Pellegriniho na stavbu z 16. 4. 1784.

1786 už 1.300. Téhož roku potřeba zedníků na všechny tři české pevnosti dosáhla téměř 4.000 mužů.

Počty zedníků na stavbě českých pevností⁴⁷⁷

Terezín									
1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788	1789
?	577	812	?	1200	?	1300	550	200	?
Josefov									
?	?	?	?	2000*	?	2000	2000	1000	1000
Hradec Králové									
?	?	?	?	800*	450	400	800	600	?

* Odhad na základě údaje, že celkově bylo na stavbu českých pevností povoláno 4000 zedníků.⁴⁷⁸

Armáda i stát tak musely na stavbu českých pevností mobilizovat všechny dostupné zdroje země. Nejen, že na maximum využily možnosti vojenských struktur. Ať už to byly specializované technické jednotky inženýrů, sapérů či minérů, nebo prostá masa pěchoty či vojenských povozů. Ale současně musela povolát do „vojenské“ služby na stavbu pevností i civilní obyvatelstvo, které se muselo podřídit vojenské moci a zájmu státu.

---

⁴⁷⁷ Tabulka byla vytvořena na základě kompilace údajů obsažených v archivních fondech GD Terezín a dvorské válečné rady.

⁴⁷⁸ GD Terezín, karton 4, dopis Pellegriniho na stavbu z 3. 10. 1783.

7. Krajina stavby

7.1. Krajina přetvořená i nepřetvořená

V předchozích kapitolách jsme viděli, jakou roli hrála v plánování pevností okolní krajina. Jakou změnu ale znamenala stavba pevnosti pro krajinu?⁴⁷⁹ Terezín dodnes zabírá plochu dosahující s kotlinami kolem 400 ha. Ta byla od základu přeměněna na novou umělou krajinu. Svůj vliv na okolí pevnosti však měla i samotná stavba. Na prostoru několikanásobně větším než samotná pevnost se nacházelo zázemí staveniště – stovky řemeslníků, tisíce vojáků, obrovské cihelny, rozlehlé sklady kamene, dřeva, uhlí apod. Snaha vytvořit dokonalou pevnost vedla k rozsáhlému přetvoření starší krajiny. Můžeme-li v případě Terezína ještě hovořit o barokní krajině, pak lze tuto stavbu považována za v jistém smyslu její vyvrcholení. Užití transformace krajiny jednoznačně definovaná potřebami obrany měla značný vliv na širší okolí, a ne vždy jen pozitivní.

Pro budoucí Terezín vybral Pellegrini a jeho inženýři krajinu meandrující řeky Ohře. Voda je dodnes klíčový prvkem pevnosti. Řeka se zde líně kroutila krajinou a na své cestě od Bohušovic nad Ohří po soutok s Labem ve spleti slepých ramen protékala mezi dvěma nízkými vyvýšeninami s vesnicemi Německé Kopisty (na západě) a Trávčice (na východě).⁴⁸⁰

Dnes již regulovaná Ohře přitéká z přírodního parku Dolní Poohří, který má za úkol chránit právě ten druh lužní krajiny, který býval i v místech dnešního Terezína. Kolem Bohušovic je v zákrutách slepých ramen dobře patrné její starší koryto. Necelý kilometr před pevností se řeka dělí na dvě ramena. Současná Nová Ohře byla vybudována v letech 1780-1785. Protéká s mírným zakřivením středem Terezína a vlévá se do Labe. Většina lidí ji dnes považuje za jedinou Ohří. Před stavbou pevnosti ale řeka pokračovala tím druhým ramenem – Starou Ohří, která dnes připomíná spíše potůček. Ta pár desítek metrů před Malou pevností zahýbala prudce doprava a jakoby obloukem ji obtékala od východu. Stavitelé Terezína tento oblouk narovnali, takže dnes prochází hrdlem Malé pevnosti. Ze staršího řečiště zbylo jen slepé rameno jižně od tzv. Jižního šípu, v zatáčce silnice II/608, na jehož jižním břehu stávaly na vyvýšeném břehu staré Trávčice. Kolem obou stran starého koryta řeky, mezi oběma zaniklými vesnicemi, se většinou rozkládala

---

⁴⁷⁹ Srov. Jiří HOFMAN, *Stavba pevnosti Terezín*, Documenta Pragensia XXXVIII – Město a jeho hradby, 2020, s. 599-620.

⁴⁸⁰ GD Terezín, Carl Pellegrini: *Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt*, s. 3.

pestrá kombinace lužního lesa, pastvin, zahrad a luk. Pole se rozkládala většinou východně od starých Trávčic a západně od Německých Kopist.⁴⁸¹ To vše se mělo roku 1780 změnit.

Krajinu mezi oběma vesnicemi prořalo nové koryto Ohře mající dnešní tvar reflexního luku. Její trojitě zalomení u stavidlového mostu bylo nutné proto, aby se most dostal do zákrytu pevnostních hradeb. A samozřejmě narovnaná řeka je kratší a tudíž levnější na budování nábřeží apod.⁴⁸² Nechtěně tím také vznikl šterkopískový ostrov u levého břehu. Ačkoliv se jej armáda snažila odtěžit a pravidelně se zde bral písek a šterk na stavby, voda, nemající již starých meandrů, kde by naplaveniny zanechala, jej vždy vrátila zpět.

Nová řeka začala fungovat jako drenáž a pomáhala vysušovat okolní ramena, tůně a bažiny. Ne vše ale šlo hladce. Zatímco nechtěný vznik ostrova pod mostem mohl vzbudit jen pousmání, dole u soutoku s Labem u Litoměřic se objevil větší problém. Ústí Nové Ohře posunuté asi kilometr proti proudu nad zdejší most ústilo příliš kolmo do prostoru, kde bývala řada ostrůvků a poloprotržená hráz mlýnského náhonu. Nová narovnaná řeka přinášela do Labe mnoho materiálu a ten se usazoval v zúženém prostoru Labe a komplikoval dopravu.⁴⁸³

Nikdo není neomylný. Pellegriniho projektanti si sami nechtěně „vylili vaničku i s dítětem“. Jejich záměrem bylo ponechat provoz na Labi nezměněný, aby polorozbořený jez mlýnského náhonu nutil lodní dopravu proplouvat podél levého břehu Labe a tudíž blíž terezínským dělům.⁴⁸⁴ Nové ústí Ohře a komplikace s tím naopak posunulo dopravu od břehu dále.⁴⁸⁵

Na druhou stranu ani u Staré Ohře nebyla situace bez problémů. Narovnání oblouku do hrdla Malé pevnosti začalo u půlbastionu 1 také hromadit naplaveniny. Větším potíž ale byla s vodou. V dobách pevnosti nebyla Stará Ohře téměř vyschlá jako dnes a protékala v celé šířce pod mostem do fortu. Svědčí o tom mimo jiné malé „nábřeží“ pod mostem (i s oky na kotvení lodí) nacházející se dneska trochu podivně na suchu nad dnem vysušené řeky. Jenže starému korytu odebíralo většinu vody to nové. To zasáhlo lodní mlýn ležící po proudu pod Malou pevností (asi v místech, kde dnes vede mostek přes Starou Ohři směrem k Českým Kopistům). Mlýny,

---

⁴⁸¹ Vojenský historický archiv, Sběrka plánů pevnosti Terezín a jiných vojenských objektů v Terezíně a okolí 1780-1943, různé plány krajiny před stavbou pevnosti.

⁴⁸² GD Josefov, spis č. 1780-28-500.

⁴⁸³ GD Terezín, karton 7, zpráva kap.lt. ing. Breuninga z 29. 3. 1786 a zpráva Antona Swobody z 26. 4. 1811.

⁴⁸⁴ Tamtéž, Carl Pellegrini: Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt, s. 7.

⁴⁸⁵ Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Sonderbestände, Sammlungen und Selekte, Sammlungen und Selekte, Karten- und Plansammlung, F – Karten und Pläne von Wasserstraßen auf Flüssen und Kanälen, F-391 Elb-Stom an der Stadt Leitmeritz nebst dem vom löbl. Genie Directorium neu eingeleiteten Eger-Fluss.

jakožto životně důležité objekty, obyčejně při stavbě pevnosti bourány být nemusely, jak dokládá mlýn v Josefově. Jenomže jakmile mu pevnost vzala vodu, byl jeho osud zpečetěn. Samozřejmě až poté, co za něj armáda musela dolanskému panství zaplatit tučné odškodné.⁴⁸⁶

Zůstaneme-li ještě u funkce vody v krajině, musíme se ještě zastavit u jednoho tématu – povodní. Ty samozřejmě nebyly ničím novým a tuto oblast na soutoku sužovaly pravidelně.⁴⁸⁷ Se vznikem pevnosti se ale podmínky změnilly. Část Staré Ohře byla částečně napřímena, a Nová Ohře byla už vybudována rovná. Navíc byla zavezena a zasypána celá niva v jejím okolí. Slepá ramena a louky pod dnešními bastiony 7, 8 a 1 na východě Hlavní pevnosti zanikla. Stejně tak zanikly bažiny, podmáčené louky, zbytky lužního lesa a slepá ramena v oblasti dnešních Horního a Dolního retranchementu a Malé pevnosti. Krajina výrazně pozbyla schopnost zadržovat vodu a bránit povodním.

Pro období stavby jsou v Terezíně doložené dvoje velké povodně – roku 1784 a 1789. Obě přišly na konci zimy, kdy tály ledy, a obě přišly po Labi, které se začalo tlačit proti proudu Ohře. Ta první byla větší a je obecně známější, protože postihla mnoho míst v Čechách. Do Terezína dorazila na přelomu února a března 1784, kdy ještě nebylo v provozu nové koryto Ohře a většina krajiny ještě nebyla přetvořena. Její maximální výška dosáhla cca 86 cm pod vozovkou stavidlového mostu na Nové Ohři.⁴⁸⁸

Druhá povodeň již přišla v době, kdy byla pevnost v podstatě hotová. Nové koryto již bylo hlavním řečištěm a okolní ramena, mokřady, a záplavové louky byly zavezeny a zmizely. Ačkoliv jinde tato povodeň tolik škody nezpůsobila, v Terezíně naopak dosáhla hladina o půl metru výše než r. 1784.⁴⁸⁹

To byla daň za možnost regulovat Ohři a využívat ji k obraně pevnosti. Během projektování si tyto komplikace nikdo neuvědomoval. Alespoň o tom nemáme v pramenech jedinou zmínku. Potíže se ale objevily záhy. Ještě do konce 80. let 18. století máme doloženo jak řešení problému s ústím Nové Ohře,⁴⁹⁰ tak i stížnost Bohušovických, kteří se cítili ohroženi novými nebývale vysokými povodněmi.⁴⁹¹

---

⁴⁸⁶ GD Terezín, karton 4, ocenění lodního mlýna na Ohři z 16. 4. 1783.

⁴⁸⁷ Srov. Cyril František KANĚRA, *Farní osada sv. Vojtěcha v Počáplích*, Terezín 1900.

⁴⁸⁸ GD Terezín, karton 5, zpráva vedení stavby pro Pellegriniho z 5. 3. 1784.

⁴⁸⁹ Tamtéž, karton 9, zpráva vedení stavby pro Pellegriniho z 13. 2. 1789.

⁴⁹⁰ Tamtéž, karton 7, zpráva kap.lt. ing. Breuninga z 29. 3. 1786.

⁴⁹¹ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 33, spis č. 1788-38-76.

Zatímco u Ohře se jednalo spíše o přetváření divoké krajiny, zcela opačně tomu bylo u lidských sídel. Kvůli výstavbě pevnosti se musely přestěhovat celé dvě vesnice. Na západní vyvýšenině nad meandry Ohře stávala ves Německé Kopisty patřící doksanskému panství. Dnes na jejím místě stojí bastiony 5 a 6. Měla přibližně 35 domů a nebyla nijak velká.⁴⁹² Kromě obyčejných venkovských stavení zde byla jen rychta spojená s hospodou a kousek stranou jihozápadně (v hrdle dnešního ravelinu 18) panský ovčín. Sady a zahrady severně od vsi padly za obět' dolní záplavové kotlině, kde se těžila hlína na pevnostní valy. Pole jižně od vsi pro změnu zabralo nově vznikající město Terezín.

Přibližně stejné byly původní Trávčice spadající částečně pod panství Hrdly a částečně Záhořany. Stávaly na východním břehu staré Ohře v místě, kde je dodnes slepé rameno před Jižním šípem. Měly cca 38 čísel popisných.⁴⁹³ Býval tu panský dvůr a přívoz přes řeku. Na rozdíl od Kopist nemusely Trávčice ustoupit přímo stavbě, ale nacházely se příliš blízko opevnění. Spadaly tak do prostoru tzv. esplanády, která musela být srovnána do roviny, aby se v ní nepřítel neměl jak krýt.⁴⁹⁴ Vše na protějším břehu, severně od vesnice, kde bývala pestrá směsice lužního lesa, malých políček a luk, padlo za obět' výstavbě fortu (Malé pevnosti).

Obě vesnice byly zbořeny a přestěhovány na nové místo, kde stojí dodnes. Německé Kopisty našly pod názvem Nové Kopisty své místo v polích asi 2 km jihozápadně od pevnosti. „Nové“ Trávčice vyrostly také v polích asi kilometr jihovýchodně od své původní lokace. Obě byly založeny na předem navrženém půdorysu.⁴⁹⁵

Neméně zajímavé jako to, co pevnost pohltila, je to, co se naopak v krajině po stavbě vůbec nezměnilo, nebo jen minimálně. Celá jižní strana Terezína do vzdálenosti cca 400 metrů byla kryta uměle vykopanou záplavovou kotlinou. Hned za ní už ale pokračovala pole a i síť cest, jaké vidíme na plánech před výstavbou. Největší změna na jihu nastala v prostoru mezi Novou a Starou Ohří, který se najednou stal vlastně ostrovem, a kde staré cesty téměř zanikly. Se zánikem starých Trávčic zmizely také cesty v jejich bezprostředním okolí. Ostatní se ale napojily hned vedle na novou císařskou silnici od Doksan do Terezína (dnes silnice II/608).

Na východě mezi Pačaply a (dnešními) Trávčicemi se krajina od časů před pevností změnila jen minimálně. Dodnes je tvořena pestrou pletou menších políček a systém polních cest se

---

⁴⁹² GD Terezín, karton 398 - Pozemky pro opevnění 1778-1789.

⁴⁹³ Václav ROŽEC, *Trávčice po r. 1782*, <http://www.staretravcice.cz/p/travcice-po-r1780.html> (31.5.2020).

⁴⁹⁴ Srov. M. VIKTOŘÍK, *Hinter den Wällen der Festungsstadt*.

⁴⁹⁵ Srov. Jiří ŠKABRADA, *Lidové stavby – Architektura českého venkova*. Praha 2005.

s podivem vzhledem k historii 20. století dochval ve své „barokní“ podobě. Jen zde byly vybudovány nové Trávčice, mírové prachárny a hned vedle na Mrchovém kopci vyrostl les.

Asi nejméně se však krajina změnila severně od pevnosti. Opět přibližně 400 metrů od opevnění za hranicí dolní záplavové kotliny obepínající sever Terezína zůstal její ráz nezměněn. Původní pole, louky a zahrady protnulo nové koryto Ohře, ale prostor mezi ním a Českými Kopisty a zejména mezi starým a novým korytem zůstal zcela úmyslně v původní podobě. Projektanti Terezína počítali, že zdejší křoviny kolem řeky budou jednak skýtat dostatečný zdroj proutí pro fašiny, hatě a gabiony a jednak budou nabízet dostatečný úkryt vojákům střežícím Labe či zajišťující plánovaný pontonový most.⁴⁹⁶ Dokonce se stále využívaly i cesty kolem zaniklého lodního mlýna z Českých do zbořených Německých Kopist.

Podobně jako východ, také západní strana od pevnosti se příliš nezměnila. Pole jsou zde dodnes. Jen místo malých políček protkaných hustou sítí cest tu dnes vidíme širé lány. Stará cesta od Bohušovic, přes rozcestí u zaniklých Německých Kopist do Litoměřic slouží s drobnými úpravami dodnes. Přibyla k ní jen císařská silnice Terezín – Lovosice (dnes silnice I/15). Na východ od ní vše pohltit nový Terezín. Na západ v polích vyrostly Nové Kopisty. Severozápadně od Terezína ještě po výstavbě zůstala jedna nová věc, pozůstatky pevnostní cihelny. Ale to už se ve svém vyprávění posunujeme dále.

Srovnáme-li dochované plány krajiny před stavbou pevnosti a ty z první poloviny 19. století, je vidět, že výstavba Terezína zásadně proměnila zdejší krajinu. Vzniklo nové město, masivní opevnění s rozlehlými záplavovými kotlinami a přeloženo bylo i hlavní řečiště Ohře. Za hranicemi glacisu a kotlin nové pevnosti se ale mnoho nezměnilo a do 19. století vstupovala okolní krajina překvapivě málo poznamenaná. A v mnoha případech přežila ve své původní dispozici i období kolektivizace až dodnes.

7.2. Krajina staveniště

Plocha pevnosti, která byla nově stvořena v letech 1780-1790, dosahuje až dodnes cca 400 hektarů. Mnohanásobně větší plochu ale během budování zabíralo její staveniště. Jeho podoba, která se v průběhu deseti let měnila v závislosti na pokroku výstavby Terezína, se dá určit jen

---

⁴⁹⁶ GD Terezín, Carl Pellegrini: Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt, s. 73.

přibližně a to na základě dílčích zpráv, hlášení, stížností a suplik.⁴⁹⁷ Velkým zdrojem informací pak jsou soupisy odškodnění majitelům pozemků dočasně zabraných pro potřeby staveniště. Armáda nejen že pozemky pro novou pevnost vykupovala. Současně ale také vyplácela odškodné za dočasný zábor pozemků, které byly stavbou dotčeny ale později vráceny majitelům, a to včetně ušlého výdělku za zemědělské plodiny – obilí, ovoce apod.⁴⁹⁸ Díky tomu si můžeme udělat představu o dnes již dávno zaniklém a neznámém světě terezínského staveniště, které na deset let v okruhu cca 7 km okolo vznikající pevnosti zásadně formoval ráz krajiny.

Jak vypadalo, můžeme odvodit z výstavby jiných pevností, protože zavedené postupy se příliš neměnily.⁴⁹⁹ Všude hluk, shon a spousta lidí. Na kotlinách, na novém korytu Ohře i na obou retranchementech malá armáda vojáků těžila zeminu na pevnostní valy. Nevypadaly úplně jako vojáci, které známe z dobových vyobrazení. Namáhavé zemní práce nejsou ideálním prostředím pro uniformu složenou z vypasovaných kamaší, kalhot, vestiček a fráčků. Ty se hodí leda na přehlídky. Vojáci na stavbě pracovali většinou v košilích a vestičkách, jen s táborovou čapkou a fasovali volné plátěné kalhoty (tzv. *Matrosenhosen*).⁵⁰⁰

Ne všichni ale kopali. Jiné skupinky na nosítkách či v kolečcích nosily hlínu a házely je na desítky vojenských povozů. Ty měly na korbách připraveny zvláštní bedny o obsahu asi kubík, aby se dala transportované zemina dobře spočítat. Nakládané vozy stály trochu překvapivě bez potahů. Aby se uspíšila práce, měl každý zápřah na starosti dva povozy. Zatímco s jedním se jezdilo složit hlínu, druhý se nechal na místě, kde se plnil.⁵⁰¹

Hlína se vozila většinou do vznikající pevnosti na valy. Původní terén byl před stavbou přibližně v polovině výšky dnešních příkopů. Když se spotřebovala hlína vytěžená ze dna příkopu a základů zdí, musela se ta další vzít z většího okolí. Staveniště tak připomínalo mraveniště, kde zemina z nových záplavových kotlin putovala řadou povozů na hradby, kde již mezi hotovými zdmi stála další armáda vojáků, kteří hlínu odebírali, sypali a pomocí tlouků hutnili na místě. Vojákům bylo jedno, co je to za zeminu. Pevnostní valy pohltily štěrk, písek,

---

⁴⁹⁷ Největší množství takových zpráv je uloženo v GD Terezín.

⁴⁹⁸ GD Terezín, karton 396 - Pozemky pro opevnění 1790-1793 a karton 398 - Pozemky pro opevnění 1778-1789.

⁴⁹⁹ Srov. Paddy GRIFFITH, *The Vauban Fortifications of France*, Oxford 2006.

⁵⁰⁰ Srov. GD Terezín, karton 3, zpráva pro dvorskou válečnou radu 22. 3. 1782.

⁵⁰¹ Srov. GD Josefov, spis č. 1780-28-162.

spraš i bláto. Jen ta nejkvalitnější zemina se nechávala na vrch, aby se z ní dobře modelovaly předprsně.

Hned vedle se činili zedníci. Dílo jim rostlo pod rukama podle toho, jak dlouho na něm pracovali. Někde stihli teprve položit základy. Pokročilejší stavby hned vedle už měly obvodové zdi na úroveň prvního patra. Jiné již dostaly již zaklenuté kasematy a právě k nim začaly mířit transporty se zeminou. Po nedokončených zdech se pnula lešení. Kolem se byly naskládány obrovské hromady cihel. Všude se válel písek těžný a přivážený ze zanikajících koryt staré Ohře. O kus dál se ve vykopaných jamách hasilo vápno. Vedle toho ještě pracovali tesaři, kameníci a další civilní profese, vojáci čerpali zedníkům vodu ze základových jam a tak dále.

Staveništěm se nesly tisíce hlasů vojáků, řemeslníků, důstojníků, inženýrů, stavbyvedoucích, formanů. Zněly zde pracovní pokyny, rozkazy, družné rozhovory, ale i hádky mezi dodavateli, výtky na nekvalitní práci a nejspíš i spousta slov, nad kterými by se člověk dnes červenal. To vše v češtině, němčině, francouzštině, maďarštině, jihoslovanských a kdo ví jakých ještě jazycích.⁵⁰²

Mraveniště stavby však mělo systém. Budovalo se od vnitřních hradeb směrem ven, aby pevnost byly co nejdříve bojeschopná. Zatímco vnitřní bastiony a krutiny byly skoro hotové, střední pásmo se teprve zdilo a zasypávalo. A na první linii obrany, kde měla následně vzniknout tzv. krytá cesta, se zatím táhly dlouhé, spletité a hluboké výkopy. V nich se vyzdívaly a posléze zasypávaly podzemní minové chodby.

Všechno tak mělo svůj řád a na vše dohlíželi inženýři, kterým byl daný sektor svěřen. Ti řídili postup výstavby, aby si jednotlivé úseky navzájem nepřekážely a nekradly si materiál.⁵⁰³ Aby bylo přivážení hlíny, cihel a kamenů na stavbu co nejsnadnější, bylo opevnění paprskovitě protnuto příkými rampami a cestami, které procházely skrz nedostavěné hradby, vršily se nad příkopy, a které staveniště spojovaly s okolím.

---

⁵⁰² Srov. HOFMAN, Jiří: *Opevněný Babylon – pevnost jako místo kulturní výměny*, in: SALAVOVÁ, Mirka – SLÁMA, Lukáš (edd): *Pars Academia 2019 – Svoboda v kontextu střední Evropy*, Ústí nad Labem 2021, s. 47-60 (v tisku).

⁵⁰³ Srov. AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1385, spis č. 1783-28-217.

Bezprostředně na plochu samotného staveniště navazovalo jeho zázemí, která zabíralo mnohem větší část krajiny. Jen to nejtěsnější obsahovalo téměř celý obvod dnešní pevnosti do vzdálenosti cca 3 km.

Od Počapel až po dnes zaniklou ves Prosmky se podél celého levého břehu Labe táhla různá přístaviště a skladiště materiálu plaveného po řece – dřevo, opuka, čedič, pískovec, vápno, uhlí a další. Uprostřed toho čněla poničená ale stále rozlehlá mostecká šance („*Brücken-Schanz*“). Opevnění předmostí litoměřického mostu o rozloze jen o málo menší než je dnešní terezínská Malá pevnost. Ta byla stržena až r. 1790, ale již v březnu 1780 ji poničila povodeň a stavbě sloužila jako zázemí (pro stáje a sklady). Toto překladiště a skladiště muselo být vskutku působivě velké. Pokud Wieser ve svých cihelnách jen r. 1784 vyrobil 64,5 milionu cihel⁵⁰⁴ a pokud byla norma na vypálení 1000 cihel 0.75 sáhu dřeva,⁵⁰⁵ bylo jen palivového dřeva pro cihelny za jediný rok vyplaveno na zdejší labské břehy skoro půl milionu kubických metrů.

Na jih od této šance po obou stranách dnešní silnice Litoměřice – Terezín se rozkládaly tři velké cihelny, kde pálil Kašpar Wieser. Celkem všechny zabíraly rozlohu přes 64 hektarů.⁵⁰⁶ Cihelny, každá z nich velká asi jako Litoměřická kotlina, byly plné těžebních jam, studen, banketů na sušení, kůlen a skladů paliva a hlavně desítek neustále dýmajících pecí.⁵⁰⁷ S trochou nadsázky lze říci, že pohled z rezidence litoměřického biskupa na severním břehu Labe musel připomínat pohled na „ocelové město“. Na řece panoval čilý ruch směsice nákladních lodí, vorů se dřevem, pramic a armádních pontonových člunů. Břeh řeky, kam oko dohlédne, byl rozrytý a rozdupaný, zaskládaný dřevem a stavebním materiálem. A za ním pustina těžební krajiny cihelny zakusující se pomalu do okolních polí, dnem i nocí od jara do podzimu zahalená do hustého dýmu hořících pecí.

Kdybychom jeli po silnici z Litoměřic na Terezín a dostali bychom se za dnešní kruhový objezd, našli bychom po levé straně hned na kraji staveniště stavební dvůr pro hlavní pevnost. Mohli bychom říci hlavní sklad pracovního nářadí. Hlídaný areál, kde sídlila mimo jiné hlavní stráž, býval přeplněný hlavně ráno a navečer, když vojáci přebírali nebo odevzdávali nářadí.

---

⁵⁰⁴ Tamtéž, karton 1933, spis č. 1791-28-36.

⁵⁰⁵ Tamtéž, karton 1551, spis č. 1787-28-78.

⁵⁰⁶ Kronika města Terezína (Gedenkbuch für die k. Freye Stadt und Festung Theresienstadt), uložena na městském úřadě v Terezíně, s. 71.

⁵⁰⁷ Na stavbě Terezína se používaly tzv. polní pece sestávající pouze z vyskládaných cihel, mezi nimiž je ponechán prostor na topné kanály. Zděná je doložená pouze pec na střešní tašky.

Naproti přes silnici po celé její délce od dnešního kruhového objezdu až na začátek katastru Bohušovic se v polích rozkládalo něco mnohem zajímavějšího – dělnické městečko. Od počátku bylo jasné, že stavba zaměstná tisíce lidí a ty bude nutné někde ubytovat. Klasické kvartýry v okolních vesnicích a Litoměřicích nemohly stačit. Před stavenišťem tak již r. 1780 začaly vyrůstat dřevěné baráky pro vojáky a řemeslníky. Na 10 let stavby zde tak vzniklo velmi specifické „město“.

Architekturou jistě nebylo výstavní, ale rozmanitostí se vyznačovalo. Byly zde velké dřevěné baráky o délce až 12 metrů, ve kterých po desítkách bydleli vojáci. Menší baráky byly podstaveny pro důstojníky.⁵⁰⁸ Kromě armády ale v městečku stavěli také další lidé. Od těch bohatých, kteří si mohli dovolit postavit baráky podobné těm vojenským, jako byli dodavatelé Wieser, Wimmer a další, až po ty chudší, kteří žili jen v podzemnicích („*Erdhütten*“). Další baráky, boudy a přístřešky sloužily jako kuchyně, dílny, kovárny, pekárny, řeznické krámky. Nesměly samozřejmě chybět ani šenky, markytáni a nezměrná hromad latrín. Pokud bychom to měli k něčemu přirovnat, nabízí se srovnání s městečky zlatokopů během zlaté horečky v Americe.

Kolik těch baráků na polích kolem Terezína stálo, to přesně nevíme. Na konci roku 1787, kdy se stavba chýlila ke konci, prodávala armáda 60 svých dřevěných baráků.⁵⁰⁹ A dochovaný soupis obyvatel městečka uvádí v témže roce dokonce 66 obytných budov, kde ale žili téměř výlučně jen civilisté. To už ale bylo v době, kdy již stála některá kasárna v pevnosti a dělníci i vojáci mohli bydlet tam. V prvních letech stavby tak mohl počet „domů“ stavebního městečka dosahovat kolem 200.

Podobné je to s počtem zdejších obyvatel. Soupisy obsahují především civilní osoby. Vojáci se zde v podstatě neobjevují, protože spadali do zcela jiné evidence. Reálný počet obyvatel tak byl až několikanásobně vyšší.

Počet civilních obyvatel a baráků dělnického městečka⁵¹⁰

	1785	1786	1787	1788	1789	1790
Počet baráků	63	61	66	52	50	9
Počet obyvatel	237	442	412	301	177	32

⁵⁰⁸ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1283, spis č. 1780-28-477.

⁵⁰⁹ GD Terezín, karton 7, dopis vedení stavby pro litoměřický krajský úřad z 16. 11. 1787.

⁵¹⁰ SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Děkaný úřad Litoměřice, seznam duší v Litoměřicích v r. 1785-1790.

Rok 1785 je v tomto případě menší z důvodu povodně 1784, která městečko zaplavila a poničila část domů. Připočteme-li ještě část vojska, která nebydlela v kvartýrech v okolních vesnicích a Litoměřicích, pak můžeme odhadovat, že počet obyvatel zde v letech největší stavební aktivity v letech 1782-1787 dosahoval přinejmenším cca 1500-2000 osob. Pro srovnání, Litoměřice měly r. 1782 celkem 3092 duší.⁵¹¹ S dělnickým městečkem za řekou tak královskému městu vznikl vlastně přes noc silný konkurent.

Kdo v něm žil? První řadě vojáci, pro které bylo městečko především určeno. Spolu s nimi zde ale bydleli také civilisté, kteří přišli za prací na stavbu nebo prostě jen za armádou. Stačí jen letmý pohled do evidence zdejších obyvatel: šenkýř z Würzburgu, řezník ze Strašnic, „*beurlaubte*“ voják pěšího pluku Kallenberg, pekař ze Smečna, švec z Kolína nad Rýnem, nádeník z rakouského Kufsteinu, mlynář z Žatce, písař dodavatele Wimmera z Tyrol, propuštěný voják a nádeník, obchodnice s chlebem a solí z Bohutína, dřevař z Libochovic, cihlář ze Žerotína, zedník z Doksan, forman z Würtemberka, kominík, lovcí a dozorce u Wimmera, kovář, kolář.⁵¹² A tak aby se dalo pokračovat dlouho.

Žila zde tedy pestrá směsice řemeslníků a profesí z poměrně široké části střední Evropy.⁵¹³ Nejméně polovina zde pobývala s nejbližší rodinou (s manželkou a dětmi). Poměrně často zde ale nalezneme také vysloužilé vojáky, manželky vojáků s dětmi nebo vdovy s dětmi. To by mohlo naznačovat, že toto osídlení mělo spíše charakter chudinské čtvrti vyznačující se zřejmě jistou dávkou kriminality.

Velitel vojenských potahů si r. 1782 stěžoval, že jeho lidé „*nemají přidělené zvláštní baráky a bydlí v barácích s ostatními nádeníky a řemeslníky, kde se musí bát nejen kdejaké havěti, ale dokonce i krádeže*“. Proto v letních deštích den za dnem slouží v promočených uniformách, jelikož kdyby si je nechali přes den uschnout u kamen, zmizely by dříve, než by se vrátili z práce.⁵¹⁴

Režim byl v městečku ale vojenský. Hlavou byl tzv. „*Platz-Leutenant*“. Tato funkce (někdy se objevující též jako *Platz-Major*) byla přinejmenším v 18. století na pevnostech běžná. Plnil v podstatě velmi totožnou roli jako civilní policie o něco později.⁵¹⁵ Jeho úkolem bylo hlídat

---

⁵¹¹ Tamtéž, seznam duší v Litoměřicích za rok 1782.

⁵¹² Tamtéž, seznam duší v Litoměřicích za rok 1785.

⁵¹³ Srov. J. HOFMAN, *Opevněný Babylon*, s. 47-60 (v tisku).

⁵¹⁴ GD Terezín, karton 3, dopis velitele vojenských potahů na stavbu 6. 3. 1782.

⁵¹⁵ Srov. P. HIML, *Pozorovat, popsat, stvořit*.

dodržování pořádku obecně na celém staveništi. Kontroloval, aby se neztrácel materiál ani nářadí, aby se kolem nepotulovaly osoby bez propustky. Musel udržovat evidenci všech vlastníků baráků (i polozemnic), zejména hospodských a markytánů. Dohlížel měl na všechny nové příchozí do městečka i na podezřelé osoby v okolních vesnicích. Zároveň ale také kontroloval například míry a kvalitu prodávaných potravin. Fungoval zkrátka jako prostředník mezi lidmi pracujícími na stavbě a velitelem stavby Steinmetzem.⁵¹⁶ Všechny osoby v městečku a na stavbě – vojáci, řemeslníci, nádeníci, dodavatelé, obchodníci a markytáni tak žili ve vojenském režimu.⁵¹⁷

Přesuňme se ale dále. Nesmíme zapomínat, že dělnické městečko nebylo jediné, co se v polích západně od Terezína nacházelo. Navazovalo na ně další menší stavenišť. Budovala se zde vesnice Nové Kopisty, kam se přesunuli obyvatelé z Německých Kopist, které pohltily pevnostní valy.⁵¹⁸

V podmáčeném terénu jižně od pevnosti se toho mnoho dělat nedalo. Nadto se zde ve vznikajících rozlehlých umělých kotlinách především těžila zemina na valy. Za zmínku stojí jen jedno místo. Po levé straně cesty podél řeky z Bohušovic do Terezína, od hřbitova k Ohři (kudy dnes vede hranice Přírodního parku Dolní Poohří) bývalo malé návrší zvané místními „švédská šance“. Zda se skutečně jednalo o nějakou starší fortifikaci ze třicetileté války, lze říci jen těžko. Nevíme ani, jak vysoká byla, moc asi ne. Každopádně podobně jako kopec Rožberk v Hradci Králové musela být rozvezena, aby odsud nemohl nepřítel pevnost ohrozit. Těžil se zde písek pro stavbu. A když byly r. 1787 v přítomnosti budoucího císaře Františka I. konány pokusné výbuchy minových chodeb, byly provedeny právě zde.⁵¹⁹

Na východním okraji původního údolí meandrující staré Ohře už ale začínalo být zase živo. Na místě zanikajících starých Trávčic, pravděpodobně v bývalém panském dvoře na západním okraji vsi, byl druhý stavební dvůr zásobující stavbu Malé pevnosti.

---

⁵¹⁶ GD Terezín, karton 4, *Verhaltung für den in der Theresienstädter Festung angestellten Herrn Platz Lieutenant* z 14. 6. 1783.

⁵¹⁷ Srov. M. VIKTOŘÍK, *Hinter den Wällen der Festungsstadt*.

⁵¹⁸ Srov. SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv obce Nové Kopisty, inv. č. 13, zápisy rychtářské 1771-1850.

⁵¹⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Habsburgisch-Lotringsische Hausarchive, Hausarchiv, Handarchiv Kaiser Franz I., karton 14, Handarchiv Kaiser Franz Aufzeichnungen des Erzherzogs Franz von Toskana, des späteren Kaisers Franz, Journal meiner in Böhmen anno 1787 gemachten Reise, zápisy ze 7. a 8. . 1787.

Vedle něj, za dnešní silnicí II/608, vpravo do cesty na Nučnický a (nové) Trávčice se rozkládala cihelna č. 5. Původně v ní pracoval Kessler, ale protože zde byla špatná zemina, přestala se někdy po r. 1785 používat.⁵²⁰ I tak zabírala plochu přibližně 25 hektarů.⁵²¹

Jen o pár set metrů dále na jihovýchod začínalo několik menších stavenišť. Tím nejrozlehlejším bylo právě budování nových Trávčic na západním svahu Mrchového kopce. Podobně jako Kopisty, také zde vznikala nová „moderní“ vesnice podle předem stanoveného projektu – uliční síť, náves apod. V okolí pak započala výstavba tří mírových pracháren se strážnicemi, kde mělo být pro potřeby pevnosti uloženo až 1.426 tun střelného prachu.⁵²² Prachárna č. 1 se dodnes nachází u cesty do Nučnic. Prachárna č. 2 stávala u silnice Hrdly – Terezín, ale po druhé světové válce explodovala a doslova zmizela z povrchu zemského. Dnes je zde čistírna odpadních vod. Prachárna č. 3 ležela v polích rozprostírajících se původně na Mrchovém kopci. Je zde dodnes. Jen pole nahradil dávno les a v současnosti je zde areál armádního muničního skladu.

Východně od staveniště Malé pevnosti se nacházelo druhé dělnické městečko, o jehož velikosti ani počtu obyvatel nevíme vlastně vůbec nic. Muselo se ale podobat tomu na západě, ačkoliv bylo jistě menší. Výstavba fortu (Malé pevnosti) postupovala do značné míry odděleně od hlavní pevnosti a velel jí hejtman Georg Tomerlin, rodák z chorvatského Varadínu.⁵²³ Bylo praktičtější, aby toto staveniště za řekou mělo vlastní cihelny, stavební dvůr i dělnické městečko.

Abychom uzavřeli kruh kolem pevnosti, rozkládala se v polích mezi Českými Kopisty a Počaply poslední, pátá, terezínská cihelna. Její rozlohu můžeme odhadovat podle ostatních také na cca 20 hektarů. Původně v ní pracoval také Kessler, ale od r. 1785 patřila Wieserovi.

Mezi všemi těmi obrovskými skladišti stavebního materiálu, cihelnami, zástavbou dělnických městeček se proplétala síť cest, které bohužel nejsme schopni přesně rekonstruovat. Víme o nich ze soupisů dočasně pronajatých pozemků⁵²⁴ i z hlášení ze stavby, kde se uvádí, že byly budovány nové, vytyčené v polích tyčemi, anebo šterkem zpevňovány ty staré.⁵²⁵

---

⁵²⁰ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1551, spis č. 1787-28-78.

⁵²¹ Kronika města Terezín (Gedenkbuch für die k. Freye Stadt und Festung Theresienstadt), uložena na městském úřadě v Terezíně, s. 71.

⁵²² A. ROMAŇÁK, *Pevnost Terezín a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství*, s. 121.

⁵²³ GD Terezín, karton 377, konduiti listy 1782-1816.

⁵²⁴ Tamtéž, karton 396 - Pozemky pro opevnění 1790-1793 a karton 398 - Pozemky pro opevnění 1778-1789.

⁵²⁵ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1283, spis č. 1780-28-477.

K tomu patřily i přechody přes řeky. Doslova zahlceny prací byly všechny přívozy v okolí – Bohušovice, Počaply a dokonce i Dolánky.⁵²⁶ Do roku 1781 bylo spojení s Litoměřicemi zajištěno vojenským pontonovým mostem. Když pak byl konečně v létě 1781 dostavěn nový Litoměřický most, přesunuly se pontony k Píšťanům, aby zajistily transport kamene z žernoseckého lomu.⁵²⁷ Další dva pontonové mosty byly postaveny na Ohři. Kvůli transportu kamene z lomů kolem Martiněvsi, Přestavlk a z Roudnicka vznikl jeden u Bohušovic a druhý hned pod pevností – snad u onoho lodního mlýna, kudy vedla cesta přes Ohři.⁵²⁸

To ale zdaleka nebylo všechno. Krajina stavby zasahovala mnohem dále než je do bezprostředního okolí staveniště v prostoru vytyčeném obcemi Mlékojedy, Nové Kopisty, Bohušovice, Trávčice a Počaply. Vojáci, pěšáci, minéři, sapéři, vozatajstvo i civilní řemeslníci, kteří se nevešli do dělnického městečka či později pevnostních budov, byli rozptýleni po kvartýrech v širokém okolí, kam se jen vešli. Minéři měli své sídlo včetně špitálu v Lovosicích. Prosmyky a za Labem Malíč i Kamýk ubytovaly vojenské potahy. Vojáci ale byli nastěhováni obecně všude: Litoměřice, Píšťany, Bohušovice, Brňany, Dolánky, Hrdly, Rohatce, Libotenice, Oleško, Nučnický, Počaly, České Kopisty a tak dále.

Okruh míst ještě doplňovaly starší i nově otevřené kamenolomy. Kámen (pískovec, opuka nebo čedič) se nedovážel jen ze vzdálenějších lomů u Mšených Lázní či Děčína. Těžilo se taky (alespoň nějaký čas) pokud možno nedaleko stavby – Velké Žernoseky, Lhotka nad Labem, Vchýnec, Žitenice, Keblice, Dušníky, Židovice. Všude tam se rozšiřovaly lomy, budovaly a vyspravovaly cesty.

Nesmíme zapomenout ani na špitály. Kolem Terezína vyrostly postupně tři a měly poskytovat péči vojákům, cihlářům i řemeslníkům pracujícím na stavbě. Jeden se nacházel v Ploskovicích, druhý na zámku v Záhořanech a třetí v klášteře Doksany. Již v r. 1783 se ale ukázalo, že toto řešení je dosti nepraktické, protože jediný hlavní lékař, který měl všechna tři místa na starosti, trávil většinu času na cestách (částečně na zapůjčeném koni a částečně ve člunu přívozu Třeboutice - Počaply). Proto bylo rozhodnuto první dva špitály opustit a vše přesunout do doksanského kláštera.⁵²⁹

---

⁵²⁶ Tamtéž, karton 1386, spis č. 1783-28-451.

⁵²⁷ GD Terežín, karton 2, dopis Pellegriniho na stavbu z 20. 7. 1781.

⁵²⁸ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1283, spis č 1780-28-477.

⁵²⁹ GD Terežín, karton 4, dopis Pellegriniho na stavbu ze 17. 10. 1783.

Tento geografický exkurz po okrese Litoměřice měl především ukázat, že stavba pevnosti nezasáhla jen krajinu, na které bezprostředně vznikla a dvě vesnice, které jí musely ustoupit. Zasažené území, které bezprostředně ovlivnila výstavba Terezína, bylo mnohem rozsáhlejší. V podstatě zabíralo celou krajinu vytyčenou dnes řekou Labe na jedné straně a dálnicí D8 od Roudnice po Lovosice s tím, že severně od Labe zasahovala až na čáru Kamýk, Žitenice, Ploskovice. To představuje plochu cca 150 čtverečných kilometrů. To je ale jen bezprostřední okolí staveniště. Stavba Terezína měla svůj vliv jistě i na podobu krajiny v jiných částech Čech, které zasáhla těžba materiálu pro pevnost a o které vlastně nic nevíme – kácení lesů v Polabí, lámání pískovce na Děčínsku, těžba vápence v Posázaví a podobně. Mluvíme-li o výstavbě pevností, musíme tak brát v úvahu mnohem širší území, než jaké obepínají jeho valy. Staveniště tak nerostlo samo od sebe ze země, nýbrž vyžadovalo mnohem rozlehlejší zázemí.

7.3. Kontakt dvou sociálních světů

Takto rozsáhlé staveniště přivedlo k Litoměřicím velké množství lidí. Svého vrcholu dosáhl počet dělníků v r. 1786, kdy zde soupisy zaznamenávají 5.000 vojáků a 1.300 zedníků. To ale není kompletní číslo. I kdyby pouze 10 % z nich mělo manželky a děti (řekněme dvě), je to dalších téměř 2.000 osob.⁵³⁰ K tomu musíme připočítat také další druhy vojska – vojenské povozníky, sapéry, minéry, dělostřelce, pontonýry, inženýry. Zedníci také nebyli jedinými řemeslníky. Nesmíme zapomenout na tesaře, nádeníky, cihláře, kameníky, dlaždiče, ale třeba i dřevaře nebo voraře. Další skupina zajišťovala zázemí dělníků – šenkýři, markytáni, pekaři, ševci i krejčí, pacholci od koní, služebnictvo, úředníci dodavatelů na stavbu apod. Celkově můžeme odhadovat, že stavba Terezína mohla do kraje přivést přinejmenším 10.000, spíše však 15.000 osob.

Máme tak zde obrovskou vojenskou stavební zakázku s maximální státní podporou, která bezprostředně (dočasně i trvale) zasáhla do krajiny. A taky zde máme prudký nárůst počtu lidí, kdy se po dobu deseti let pravidelně od jara do podzimu na omezené území nahrne 15.000 „cizích“ lidí. Prostí vojáci, důstojníci, cihláři, zedníci, řemeslníci a vůbec všichni tito civilisti spadali pod vojenskou jurisdikci. Nikoho tedy asi nepřekvapí, že kombinace razantních zásahů do krajiny, vysoké koncentrace lidí různého společenského i geografického původu a

---

⁵³⁰ Srov. Ch. DUFFY, *Sieben Jahre Krieg*.

přítomnost vojenské i civilní jurisdikce byla přímo ideálními podmínkami pro vznik mnoha diskusí, sporů a problémů.

Sporů bylo skutečně tolik, že bychom zde mohli uvést několikastránkový výčet, ale větší smysl by to nemělo.⁵³¹ Mnohdy to byly skoro až úsměvné příběhy. Jako například v červnu 1782, kdy přišla stížnost, že se vojáci „zašívají“ v polích kolem baráků dělnického městečka, chodí tam hrát karty, čímž ničí úrodu.⁵³² Anebo když si píšťanský hostinský stěžoval, že minérům už na sekeru prostě nalévat nebude, dokud mu nezaplatí, co mu dluží.⁵³³

Vysoká koncentrace lidí na malém prostoru, hlavně tisíců vojáků, nádeníků, cihlářů, zednických tovaryšů a dalších spíše nižších sociálních vrstev sebou nesla také nutné mravní poklesky a kriminalitu. „*S dělnictvem různým vloudilo se také sem celé hejno neřestí a neplech. Cihelny byly pelechem nemravnosti a hnízdem mnoha nemanželských dětí.*“⁵³⁴ Drobná kriminalita byla dokonce tak vysoká, že si na ně stěžovali i důstojníci, jak jsme mohli vidět již dříve v případě velitele vojenských potahů.⁵³⁵ Docházelo ale i na fyzické potyčky mezi vojáky (včetně důstojníků) a samozřejmě mezi vojáky a zdejším civilním obyvatelstvem.⁵³⁶

Další okruh stížností se týkal přímých důsledků stavby. Hromadily se samozřejmě stížnosti, jako výše jmenovaná, tedy na poničení úrody.⁵³⁷ Ačkoliv všechny cesty byly trasovány tyčemi, sklady vyznačeny a cihelny měly přísný zákaz rozšiřovat se mimo zakoupené pozemky, stížnosti na škodu na úrodě skrze rozježděná pole anebo pošlapané obilí, když se dělníci vraceli z práce, byly celkem časté.⁵³⁸ Podobně časté byly i škody na cestách. Stovky plně naložených povozů zejména s kameny, často v deštivých dnech, vykonaly na tehdejších komunikacích své. „*Poté co těžce naložené císařsko-královské povozy s lomovým kamenem dennodenně jezdí*

---

⁵³¹ Většina sporů je zaznamenána v archivním fondu ženijního ředitelství Terezín a města Litoměřice.

⁵³² GD Terezín, karton 3, dopis z 1. 6. 1782 (adresát i pisatel nečitelný).

⁵³³ SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice (1300-1945), karton 207, dopis litoměřického magistrátu na velení minérů z 9. 3. 1782.

⁵³⁴ Cyril František KANĚRA, *Farní osada sv. Vojtěcha v Počáplích*, Terezín 1900, s. 165.

⁵³⁵ GD Terezín, karton 3, stížnost velitele vojenského vozatajstva na stavbu z 6. 3. 1782.

⁵³⁶ Např.: SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice (1300-1945), karton 207, dopis litoměřické městské rady velení sapérů z 9. 4. 1781. GD Terezín, karton 2, dopis vedení stavby na velení IR Hohenlohe 31. 10. 1781.

⁵³⁷ Např. SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice (1300-1945), karton 180, dopis Johana Maschnera na litoměřický magistrát z 14. 7. 1780.

⁵³⁸ GD Terezín, karton 3, dopis na stavbu z 1. 6. 1782 (pisatel nečitelný).

kolem, zničily cestu natolik, že je po ní nebezpečné jezdit na koni i s povozem, protože hrozí riziko zřícení do příkopu,“ stěžovali si Litoměřičtí.⁵³⁹ A to je jen jeden příklad za všechny.

Když si představíme vzhled okolí staveniště plného výkopů, hromad hlíny, cihel a kamení, polí a luk zbrázděných sítí rozbahněných cest, rozlehlých těžebních jam cihelen, dělnických městeček a tisíců lidí, tak asi nepřekvapí, že z kraje zmizela všechna zvěř. Kdysi poměrně nedotčené okolí meandrující Ohře, které skýtalo dostatek úkrytů pro lovnou zvěř, se nyní změnilo v podstatě na průmyslovou „měsíční“ krajinu. Na Litoměřické radnici se začaly množit stížnosti, že se zde už nedá ulovit ani myš. *„Kvůli probíhající stavbě císařsko-královské pevnosti na druhé straně Labe je celý zdejší lovecký revír částečně kvůli transportům materiálu a částečně kvůli dvojici cihelen zcela zbaven zvěře.*“⁵⁴⁰ V návaznosti na to nájemci honiteb na levém břehu Labe odmítli městu platit nájem a městský rozpočet zchudl.⁵⁴¹

To nebyly zdaleka jediné problémy zasahující do oblasti ekonomiky. Oněch 15.000 lidí na stavbě představovalo lákavý trh vyžadující rozličné komodity. A za armádou (nebo přímo s armádou) samozřejmě přišla celá řada podnikavců připravených toho využít. A snaha využít příležitost a vydělat byla patrná i na straně zdejších obyvatel. Hned jeden z prvních sporů vyvolali litoměřičtí řezníci, kteří chorvatským cihlářům, kteří měli nárok na nižší „vojenské“ ceny masa, odmítaly prodávat maso jinak než za plnou tržní cenu. Cihláři se bouřili a řešit to musel až krajský úřad.⁵⁴²

Objem masa dodávaného na stavbu armádou v podobě stád volů byl tak obrovský, že ročně dosahoval řádů tisíců kusů.⁵⁴³ Místní řezníci však nebyli schopni nasytit tisíce nových lidí.⁵⁴⁴ Poptávka však byla obrovská, takže „neviditelná ruka trhu“ problém vyřešila sama. Na stavenišťe se začali ze všech koutů země nekontrolovatelně stahovat různí prodejci hovězího dobytka. Velké množství a levná cena ale ohrožovala místní řezníky, kteří poukazovali na pochybnou kvalitu masa a lamentovali, že je současná situace zcela zruinuje.⁵⁴⁵ Situace se

---

⁵³⁹ SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice (1300-1945), karton 180, dopis hospodářského inspektora pro litoměřický magistrát z 18. srpna 1780.

⁵⁴⁰ Tamtéž, karton 207, dopis litoměřického magistrátu úřadu podkomořího z 12. 3. 1782.

⁵⁴¹ Tamtéž, karton 1290, dopis litoměřického magistrátu úřadu podkomořího z 26. 3. 1782.

⁵⁴² Tamtéž, karton 88, dopis litoměřického krajského úřadu litoměřickému magistrátu z 18. 5. 1780.

⁵⁴³ Srov. GD Terezín, karton 4, smlouva s Franzem Jelínkem na dodávky hovězího dobytka z 5. 4. 1783.

⁵⁴⁴ Tamtéž, karton 4, dopis litoměřického magistrátu na stavbu z 30. 1. 1783.

⁵⁴⁵ Tamtéž, karton 3, dopis vedení stavby na litoměřický krajský úřad z 25. 4. 1782.

poněkud uklidnila teprve, když stavba začala přisun hovězího dobytka řešit smluvně a byla předem stanovena cena i kvalita dodávaného masa.⁵⁴⁶

Další vlna stížností se zvedla ze strany právovárečných měšťanů. Mostecká šance, bránící jižní stranu zdejšího mostu, obecně ležela Litoměřickým v žaludku. Zabírala plochu odhadem téměř 10 hektarů a s ní i mnoho měšťanských pozemků. Komplikovala dopravu před mostem, ale ze stížností radnice spíše vyplývá, že pro město představovala hlavně cizí (vojenský) prvek.⁵⁴⁷

O to větší pozdvižení se zvedlo, když v ní začaly vznikat dřevěné boudy, jejichž majitelé nejen že neplatili do městského rozpočtu žádný nájem, ale ještě v nich začali šenkovat cizí pivo. A o tom, že takový „stánek s občerstvením“ hned u mostu, kudy proudí denně tisíce lidí, musel být nesmírně lukrativní, není asi pochyb.⁵⁴⁸

Nebyl to ojedinělý případ, ale ty další už nesou znaky raně novověkého rozdělení společenských skupin na vojáky a civilisty, případně důstojníky a civilisty. Ve spisech se nám objevují stížnosti, které jakoby kopírovaly ty ze 17. století.⁵⁴⁹

Vojenští povozníci, kteří měli v Prosmykách sklady sena a slámy, přetvořili svůj zdejší kvartýr na hospodu a jali se ji provozovat sami. „*Zde ubytovaný rytmistr pan von Moser si u sedláka Josefa Tlatla prostřednictvím svého kaprála otevřel pivní šenk a jal se točit pivo nejen personálu císařsko-královského vozatajstva nýbrž také ostatním cizím lidem. Toto šenkování piva*“, pokračuje stížnost Litoměřických, „*je nanejvýš škodlivá pro město jakož i pro zdejší hospodu v Prosmykách, která je dostatečně velká a prostorná, aby se v ní dali všichni obsloužit, a která nedostatkem piva netrpí.*“ Jádrem problému přitom byla opět ekonomika, protože konkurenční výčep snižoval příjmy do městské pokladny, kam peníze z oficiální prosmycké hospody putovaly.⁵⁵⁰

V ukazování jisté míry despektu, respektive prezentování nezávislosti na civilních pravidlech šli, zdá se, příkladem právě důstojníci. Mezi jejich oblíbené aktivity, kterými do jisté míry také

---

⁵⁴⁶ Srov. GD Terezín, karton 4, smlouva s Franzem Jelínkem na dodávky hovězího dobytka z 5. 4. 1783.

⁵⁴⁷ SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice (1300 - 1945), karton 1290, dopis litoměřického magistrátu na zemské gubernium z 20. 9. 1782.

⁵⁴⁸ Tamtéž.

⁵⁴⁹ Srov. Ch. R. FRIEDRICH, *Urban Society in an Age of War.*; H. T. GRÄF, *Söldnerleben am Vorabend des Dreißigjährigen Krieges.*; J. HOFMAN, „*Dali se potřebovat nepříteli a přitom ve městě nadále zůstávali.*“, s. 121-130. TYŽ, *Mezi mlýnskými kameny - městská rada jako prostředník mezi olomouckou obcí a švédskou armádou (1642-1650)*, s. 63-83. B. von KRUSENSTJERN (ed.), *Zwischen Alltag und Katastrophe.* J. KILIÁN, *Město ve válce, válka ve městě.*; B. ROECK, *Als wollt die Welt schier brechen.*

⁵⁵⁰ GD Terezín, karton 2, dopis litoměřického magistrátu na stavbu z 12. 7. 1781.

demonstrovali svůj sociální status, patřil lov. Důstojníci ze stavby lovili rádi a všude. Se psy se bezstarostně proháněli obilím na doksanském panství.⁵⁵¹ A stejně radostně spustili hon třeba i na litoměřických vinicích.⁵⁵²

Zajímavý spor vznikl o litoměřický most. Když začala stavba, byl litoměřický most, zničený za poslední války s Prusem, ještě ve výstavbě. Místo něj zatím armáda vybudovala most pontonový. To však zdejší městské radě nezabránilo, aby v duchu starých městských práv nevzneslo nárok na vybírání mýta. Most, sice vojenský a pontonový, ale přeci jen byl na území města. Tento záměr byl společným vyjádřením zemského velitelství, gubernia i dvorské válečné rady odmítnut jako „*vysloveně neslušný*“.⁵⁵³

Městští radní se ale nedali tak snadno. V létě 1781 byl nový most dostavěn a celé jednání začalo nanovo. V červenci toho roku musel Steinmetz znovu odmítat litoměřické požadavky na placení mýtného. Byl by snad ještě ochoten připustit, že by jej platili markytáni a další prodejci zásobující lidi na stavbě, ale v žádném případě ne vojáci, dělníci, dodavatelé a další pracovníci. „*Mýto je možné požadovat od markytánů a obchodníků, kteří zásobují stavbu zbožím jako mouka, maso či pivo. Nelze jej ale chtít po ženách vojáků převelených sem na práci, které do Litoměřic chodí pro jídlo pro své muže a kamarádšafty,⁵⁵⁴ pro které vaří. Za další do Litoměřic neustále pracovně jezdí stavební mistři, což nečiní z vlastní vůle ale pro dobro služby našemu nejvyššímu pánu. A protože prospět co nejvíce službě našemu nejvyššímu pánu je povinností také všech magistrátů, lze doufat, že také tento personál bude na mostě osvobozen od placení.*“ Ostatně neopomněl závěrem rýpnout do litoměřických radních, že armáda po nich za přechod předchozího pontonového mostu taky nic nevybírala.⁵⁵⁵ Zřejmě se nevzdali, protože korespondence v tomto duchu pokračovala mezi Steinmetzem a městem ještě na jaře 1782.⁵⁵⁶

Celá věc nakonec skončila u samotného císaře. Již v lednu 1783 se totiž původně spíše kalkul na snadný výdělek změnil pro město v reálnou zátěž. Fúry kamene z okolních lomů stihly za rok a půl poničit most natolik, že bylo třeba provést zásadní opravy, na které ale město nemělo

---

⁵⁵¹ Tamtéž, karton 3, dopis gubernia na stavbu z 26. 3. 1782.

⁵⁵² SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice (1300-1945), karton 207, dopis purkmistra a rady města Litoměřice Steinmetzovi z 22. 5. 1782.

⁵⁵³ Tamtéž, karton 89, dopis zemského velitelství Litoměřicím 27. 6. 1780.

⁵⁵⁴ Tzv. Kammeradschaft, ze kterého vzniklo oblíbené české slovo „kamarádšoft“, byla nejmenší správní a ekonomická jednotka pěchoty o počtu cca 7-8 mužů, kteří společně dostávali jídlo, vařili si nebo spali v jednom stanu.

⁵⁵⁵ Tamtéž, karton 90, dopis Steinmetze radě Litoměřic z 12. 7. 1781.

⁵⁵⁶ Tamtéž, karton 92, dopis Steinmetze Litoměřicím z 15. 4. 1782.

peníze. Po několika dalších marných žádostech nakonec Steinmetz v únoru 1783 odkázal městskou radu na císaře.⁵⁵⁷

Císař nakonec blahosklonně litoměřickou žádost o příspěvek na most dovolil. Ovšem nikoliv formou povolení mýtného, ale paušálního poplatku 100 zlatých vyplácených ročně (i zpětně) po celou dobu výstavby Terezína. Za ně byly Litoměřice povinny udržovat most v odpovídajícím stavu. Když jim Steinmetz v prosinci tuto novinu sděloval, neopomenul jim ale také vypočítat, že za r. 1781 jim pošle jen poloviční platbu, protože most byl v provozu až od poloviny roku.⁵⁵⁸ A tak se litoměřický záměr vydělat na přepravě přes most změnil v opravdu hubený výdělek.

Nejčastějším předmětem sporů ale byly kvartýry, tedy ubytování vojáků v civilních domech v okolních vesnicích a městech. Zmíněná dvě dělnická městečka na západ a na východ od Terezína, ani kasárenské budovy postupně rostoucí v pevnosti, nebyly schopny zcela pojmout všechny lidi, kteří sem přišli za prací. Celé okolí tak bylo doslova přeplněno vojáky a dělníky. Jestliže v Lovosicích ležely celé dvě kompanie minérů se štábem a špitálem, pak se muselo jednat o přinejmenším dvě stě lidí.⁵⁵⁹ To bylo víc lidí, než kolik byla udávaná běžná kapacita kvartýrů tohoto místa.⁵⁶⁰

Velmi podrobně to můžeme sledovat v Litoměřicích. Dle soupisu duší z r. 1782 bylo jen na městě a v předměstí celkem 503 domů. Z toho 132, tedy více jak čtvrtina, jich bylo nějakým způsobem využíváno jako kvartýry. V témže roce bydlelo ve městě a na předměstí 3.092 lidí. A dalších 309 jich prokazatelně přišlo za prací na stavbě.⁵⁶¹ Toto číslo ale nebylo ani zdaleka finální, protože neuvádí počet obyvatel v domech, které neměly svého civilního hospodáře, ale celé jsou v soupisech označovány jako „*kvartýry*“. A to byly malé měšťanské domy v bočních uličkách, jakož i celá jezuitská kolej. Počet nově příchozích do města (vojáků, řemeslníků, dodavatelů) tak mohl být celkově dvakrát až třikrát tak vysoký a dosahovat tak 20-30 % civilních obyvatel.

Kvartýrování mělo samozřejmě svá pravidla. V chudších domech na předměstí bychom našli především vojáky, „*beurlaubte*“, nádeníky, řemeslníky nebo manželky vojáků. Často bydleli

---

⁵⁵⁷ GD Terezín, karton 4, dopis Steinmetze Litoměřicím z 4. 2. 1783.

⁵⁵⁸ Tamtéž, dopis Steinmetze Litoměřicím z 19. 12. 1783.

⁵⁵⁹ Tamtéž, karton 2, dopis vedení stavby na litoměřický krajský úřad z 16. 5. 1781.

⁵⁶⁰ Srov. AT-OeStA/KA KPS LB K VII c, 13 E Summarium der in dem Königreiche Böhmen und in dessen Kreisen befindlichen Ortschaften 1766.

⁵⁶¹ SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Děkanský úřad Litoměřice, seznam duší v Litoměřicích r. 1782.

ve skupinách dohromady. Naopak seznam kvartýrů v samotném městě je plný důstojníků od ženijního sboru, pěchoty, zásobovacího úřadu, povoznictví či pontonýrů. Ti samozřejmě bydleli sami, nanejvýše s rodinnými příslušníky. Svůj byt zde měl dlouhodobě rezervovaný i sám Pellegrini.⁵⁶² Baron Sterndahl, hlavní dodavatel vápna a uhlí, bydlel v čp. 80 a velitele stavby Steinmetze bychom tehdy našli na dnešní adrese Mostecká 232.

Přeplněné Litoměřice tak zřejmě také dosahovaly maxima toho, kolik lidí jsou v kvartýrech schopni ubytovat. Soupisy z 60. let (tedy ještě před tím, než byly vyčleněny prostory zrušeného jezuitského řádu) přičkly městu kapacitu cca 500 míst, ovšem i s okolními vesnicemi.⁵⁶³ Stížnosti na přeplněné kvartýry tak byly velmi časté na obou stranách. Místní si stěžovali, že už se k nim nikdo nevejde.⁵⁶⁴ A vojáci si zase stěžovali, že jejich ubytování je nedostatečné a vůbec neodpovídá standardům bytu důstojníka.⁵⁶⁵

Důstojníci si to samozřejmě nechtěli nechat líbit. „*Obecně všechen personál povolany na stavbu je v Litoměřicích ubytován ve špatných kvartýrech.*“ Psal v srpnu 1781 kapitán poručík od sapérů hrabě Königsacker. „*Také já se musím tísnit v jedné místnosti s malou komorou. (...) Můj hospodář dostává peníze za kvartýr přiměřený hodnosti hejtmana, čemuž skutečnost neodpovídá ani z poloviny. (...) Kvůli stavbě pevnosti jsou Litoměřice přeplněny lidmi, takže ani nemohu najít jiný byt, který bych si za své pronajal. (...) Kromě toho jsem hned zpočátku, abych se mohl vůbec nastěhovat, musel zaplatit opravu kamen, výměnu oken a vyčištění místnosti. Pro ustájení mých koní jsem musel nechat postavit stáje, za které navíc musím ještě až dosud platit měsíční nájem.*“⁵⁶⁶

Služba kvartýru, tak zřejmě pro měšťany představovala již v 18. století zajímavý způsob ekonomického výdělků. Obrovská poptávka vedla k tomu, že i malé a nevyhovující prostory mohly být pronajímány za vysoké částky. Jak jsme viděli u stájí pro koně hraběte Königsackera, každá další služba byla patřičně zpoplatněna. Vlastnictví nemovitosti s možností pronajímat ji nebo nabízet jako kvartýr tak mohlo být poměrně lukrativní záležitostí.⁵⁶⁷

---

⁵⁶² GD Terežín, karton 2, dopis vedení stavby na litoměřický magistrát z 12. 7. 1781.

⁵⁶³ AT-OeStA/KA KPS LB K VII c, 13 E Summarium der in dem Königreiche Böhmen und in dessen Kreisen befindlichen Ortschaften 1766.

⁵⁶⁴ SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice (1300-1945), karton 207, dopis litoměřického magistrátu z 4. 5. 1781, dopis týchž plukovníku Duskau z 6. 2. 1782 a dopis týchž litoměřickému krajskému úřadu z 22. 5. 1782.

⁵⁶⁵ Tamtéž, karton 89, dopis litoměřického magistrátu z 17.9.1780.; tamtéž, karton 207, dopis týchž obrist wachtmeisteru Laglerovi z 9. 11. 1782.

⁵⁶⁶ Tamtéž, karton 90, stížnost kapitán poručíka Königsackera Steinmetzovi z 26.8.1781.

⁵⁶⁷ Srov. M. VIKTORÍK, *Hinter den Wällen der Festungsstadt*, s. 99 a dále.

Vysoká koncentrace lidí, omezené a nevyhovující prostory a blízké stýkání vojenského a měšťanského živlu byly ale jednou z příčin opakovaného eskalování konfliktů uvnitř litoměřických domů. Přitom je zajímavé, že svědectví postižených měšťanů téměř do písmene odpovídají líčení hrůz vojenských kvartýrů za třicetileté války.⁵⁶⁸

Měšťan Franz Stareck (František Stárek) si stěžoval na chování inženýra nadporučíka Karla Fuhrmanna, který si prý svévolně přivlastňoval vybavení domu a choval se zde, jako by mu vše patřilo. Neopatrně prý zacházel s otevřeným ohněm a na mírné domluvy pána domu reagoval výsměchem a nadávkami. Jednoho dne dokonce došlo k incidentu, kdy prý nadporučík běhal jako smyslu zbavený po domě a dopustil se na svém domácím slovního i fyzického násilí.⁵⁶⁹ Doloženy jsou ale i závažnější případy, kdy například v dubnu 1781 sapérský kaprál Anton Gewe prý bezdůvodně zaútočil tesákem na svého domácího a vážně jej poranil na hlavě a horní polovině těla.⁵⁷⁰

Mohli bychom říci, že spory vzniklé mezi zdejšími obyvateli a vojáky i dělníky přišedšími na stavbu, byly totožné, jako nelezeme po celý raný novověk. Současně je ale třeba konstatovat, že armáda, respektive stát, se snažil všechny problémy vyřešit ke spokojenosti všech. Podupané obilí bylo komisionálně prohlédnuto, oceněno a odškodněno.⁵⁷¹ Problematičtí důstojníci byli přesunuti do jiných kvartýrů.⁵⁷² Jak ale ukázal příklad mýta na litoměřickém mostě, ne vždy bylo možné zdejším vyhovět.

Tyto konflikty však v žádném případě neznamenal, že by stavba a okolní obyvatelé měli jen negativní vztahy. Jak dokazují dochované matriky, byly kontakty mezi oběma těmito světy velmi čilé. Pokud zcela pomineme vojenské matriky, které se týkaly přímo armády, a omezíme se jen na ty z okolních obcí a měst, nalezneme zde podle roku a místa 10 % až 50 % záznamů, které se přímo vztahují k lidem prokazatelně ze stavby – vojákům, nádeníkům, řemeslníkům a dalším profesím. Některé záznamy se týkají jen lidí ze stavby, jiné (křty a svatby) jsou smíšené s místním obyvatelstvem.⁵⁷³ Obecně tedy muselo docházet k čilým sociálním kontaktům.⁵⁷⁴

---

⁵⁶⁸ Srov. J. KILIÁN, *Město ve válce, válka ve městě*.

⁵⁶⁹ SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice (1300-1945), karton 91, stížnost Franze Starecka (nedatováno).

⁵⁷⁰ Tamtéž, karton 207, dopis litoměřického magistrátu hejtmanu Mayerovi z 9.4.1781.

⁵⁷¹ Srov. AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1386, spis č. 1783-28-472.

⁵⁷² Např. v případě ing. Fuhrmanna: SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice (1300 - 1945), karton 91, dopis Steinmetze litoměřickému magistrátu z 4. 10. 1781.

⁵⁷³ Matriky jsou dnes dostupné online na stránkách SOA Litoměřice: <http://www.soalitomeric.cz/matriky-a-kroniky/>.

⁵⁷⁴ Srov. J. HOFMAN, *Opevněný Babylon*, s. 47-60 (v tisku).

Ty se ale neomezovaly jen na nižší sociální vrstvy. U vyšších vrstev můžeme dokonce uvažovat i o úmyslně budovaných společenských vazbách. Dcera prvního tereziánského mlynáře Vernera, poté co odolávala námluvám Jeníka z Bratřic i inženýrského poručíka markýze Chastelera, se nakonec provdala za inženýrského hejtmána Josefa Breuninga.⁵⁷⁵ O kosmopolitnosti světa staveniště svědčí i to, že dívka původem z Litoměřic, vychovávaná pod dohledem knížete Lichtenštejna odmítla nejprve rodilého Čecha, pak Belgičana, aby si nakonec vzala Portugalce.⁵⁷⁶

Když se r. 1781 narodila dcera Norbertu Královi, bývalému rychtáři z Německých Kopist, hostinskému, jednomu z prvních osadníků Terezína a později také dodavateli hovězího dobytka na stavbu v jedné osobě, šel jí za kmotru major Gelf, zástupce velitele stavby.⁵⁷⁷

Jako zcela ukázkovou je pak možno označit svatbu generála Steinmetze, velitele stavby a později prvního velitele pevnosti, ke které došlo 7. dubna 1784. Přibližně pětadesátiletý veterán tereziánských válek si vzal asi dvacetiletou Herulu Hennevogelovou. Toto příjmení jsme již slyšeli mnohokrát. Nebyla to dcera nikoho jiného než kameníka a sochaře Martina Hennevogela, litoměřického radního, pevnostního komisaře pro Terezín a zároveň jednoho z největších dodavatelů kamene na stavbu. Aby byla společenská smetánka kompletní, šli jim za svědky inženýr plukovník Josef Bernhard, se kterým Steinmetz prošel legendárním bojem o Svídnici, dále jeho zástupce a později i nástupce major Josef Lagler a nakonec litoměřický krajský hejtmán Antonín Filip von Bienenberg.⁵⁷⁸ V tomto směru asi příliš nepřekvapí, že jeden z Hennevogelových synů, Adalbert, se záhy vrhnul na dráhu vojenského inženýra a byl r. 1789 jako čerstvý absolvent ženíjní akademie přidělen v hodnosti podporučíka právě do Terezína.⁵⁷⁹ Tedy vlastně pod velení svého švagra.

Ale nebyly to jen společenské kontakty. Prostředí stavby bylo obzvláště vhodné i pro uzavírání obchodních spojení. Tak kupříkladu r. 1781 nám známý Kašpar Wieser žádal spolu s výše jmenovaným Martinem Hennevogelem, aby jim byla „na klíč“ svěřena kompletně celá realizace výstavby fortu (Malé pevnosti).⁵⁸⁰ Realizace celé stavby včetně dodávek materiálu a všech

---

575 J. JENÍK Z BRATŘIC, *Z mých pamětí*, s. 46.

⁵⁷⁶ GD Terezín, karton 377, konduktivní listy 1782-1816.

⁵⁷⁷ SOA Litoměřice, inv. č. 365, sign. 11/2, matrika narozených Bohušovice nad Ohří, Brňany, Nové Kopisty 1746-1787, datum 7. 4. 1781, <http://vademecum.soalitomerice.cz> (31. 5. 2020).

⁵⁷⁸ SOA Litoměřice, inv. č. 4654, sign. 98/14, matrika narozených, oddaných a zemřelých 1784–1784, Babiny I., Dubina, Hlinná, Kamýk, Knobloška, Kundratice, Litoměřice, s. 59, <http://vademecum.soalitomerice.cz> (31. 5. 2020).

⁵⁷⁹ GD Terezín, karton 377, konduktivní listy 1782-1816.

⁵⁸⁰ Tamtéž, karton 2, dopis K. Wiesera a M. Hennevogela Pellegrinimu z 10. 12. 1781.

profesí by zvedla dosavadní podnikání obou pánů na zcela novu úroveň. Bohužel pro ně, byla jejich nabídka odmítnuta jako nevýhodná. Ale ani po dostavbě nebyly všechny vazby zpřetrhány. Ještě o tři roky později, roku 1793, složil Wieser v Litoměřicích spolu se zdejším měšťanem Franzem Fügnerem jistinu přes 8.000 zlatých za transport vojenské mědi do Hamburku.⁵⁸¹

Desetiletá výstavba tereziánské pevnosti tak představovala významný zásah do života ve zdejším kraji a do krajiny samotné. Nejen že byla zcela přetvořena krajina o ploše přibližně 400 hektarů, ale stavba zasáhla mnohem širší okolí zabírající cca 15.000 hektarů. A to bez ohledu na to, jak se na krajině podepsala těžba dřeva, kamene, vápna či uhlí ve vzdálenějších místech, odkud byla k Terezínu přivážena. Pole, louky i zahrady byly překopány, bažiny vysušeny, lužní lesy vykáceny, zcela přeloženo bylo celé koryto řeky a přestěhovány dvě vesnice. I když jen sezónně, přesto přítomnost tisíců vojáků a civilistů, kteří přišli za prací, představovala obrovský potenciál jak na straně možných sporů a konfliktů, tak ale také na straně ekonomického profitu, nových sociálních vazeb. Civilní svět místních obyvatel a do značné míry vojenský svět stavitelů pevnosti nebyly navzájem striktně odděleny, ale naopak navzájem propojeny. Ke kontaktům docházelo každý den. Jen někdy probíhaly na úrovni svatby či výhodného obchodování a jindy zase ve formě hospodské rvačky.

---

⁵⁸¹ SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice (1300-1945), kniha kvitancí 1788-94, pag. 118.

8. Nové město

8.1. Ideální vysněné město

Již od počátku příprav na stavbu nové pevnosti Terezín bylo jasné, že kromě opevnění a vojenských budov bude jeho nedílnou součástí také civilní městská zástavba. Již první Pellegriniho projekt s ní počítal.⁵⁸² Nebylo to nic neobvyklého. Většina velkých pevností té doby byla původně starší města teprve dodatečně opatřená bastionovým opevněním. V českých zemích to byla Olomouc, Hradec Králové i samotná Praha. Soudobé příručky pevnostního stavitelství však pravidla pro zakládání nových pevnostních měst uváděla zcela běžně.⁵⁸³ Není tedy s podivem, že také Terezín (i Josefov) byl plánován jako město.⁵⁸⁴

Cílem však nebylo vybudovat nějaké velkoměsto. Osídlení nového Terezína a Josefova mělo být spíše menší a na výsost utilitární. Zamýšlené město bylo definováno několika faktory. Zaprvé to byla vnitřní plocha pevnosti, která zbyla po postavení vojenských budov (kasáren, skladů, nemocnice a dalších). Za druhé to bylo naprosté podřízení potřebám armády, které se projevovalo mimo jiné skladbou předpokládaných osídlenců. Citujme nyní znovu ze spisku „ab imperátore“ uloženým v aktech dvorské válečné rady, který líčí výhody nových malých pevnostních „měst“ proti opevňování těch stávajících velkých:

„Skutečné pevnosti nemají mít ve svých zdech nic než kasárna a sklady, přibližně 30 až 40 prostých domů, hospodského, pekaře, krámy a řemeslníky, kteří jsou pro posádku nezbytní. (...) Při obléhání se velitel pevnosti nemusí obávat zničení celého města. Nemusí se neustále znepokojovali požáry a nemusí tak vyčleňovat část své posádky na pomoc při jejich hašení. Nemusí se zatěžovat neustálými nářky a prosbami měšťanů ani je nemusí hlídat, zda se zaopatřili dostatkem zásob na celé obléhání. (...) Nezbude mu jiný úkol než obrana pevnosti.“⁵⁸⁵

Terezín byl projektován trochu velkoryseji, nicméně základní myšlenka byla stejná. Nové město, nad kterým neustále visel pomyslný Damoklův meč naprostého zničení následkem

---

⁵⁸² GD Josefov, spis č. 1780-28-500.

⁵⁸³ Srov. L. de CORMONTAINGNE, *Architecture militaire, au l'art de fortifier.*; Sébastien le Prestre de VAUBAN, *Mémoire, pour servir d'instruction dans la conduite des sieges et dans la défense des places*, Leide 1740.

⁵⁸⁴ Srov. Horst de la CROIX, *Military Considerations in City Planning: Fortifications*. New York 1972.; Martha POLLACK, *Urban Design, Military Culture, and the Creation of the Absolutist Capital*, Chicago 1991.; Petr WOHLMUTH, *Heterotopická mimočasovost pevnostního města Josefov. Teoretické a výzkumné podněty*, *Historická sociologie* 2/2014. Praha 2014, s. 43-62.

⁵⁸⁵ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1354, spis č. 1782-28-61.

obléhání, mělo primárně doplňovat a podporovat armádu. To byl jediný jeho úkol. Terezín ani Josefov se nikdy neměl stát velkoměstem, obchodním nebo průmyslovým centrem. Zrod nového malého městečka však bylo třeba připravit.

Již koncem roku 1780 si začala dvorská válečná rada, vrchní ženijní ředitelství a císař vyměňovat dopisy s návrhy pravidel pro osídlení nových měst Terezín a Josefov. Již od počátku bylo projednáváno, že domy si budou moci osídlenci postavit zcela za své, nebo za státní peníze (na hypotéku). Nově příchozí pak museli svou profesí nějakým způsobem podporovat armádu. Zcela vyloučení byli ti živící se zemědělstvím. Současně se začala rodit první pravidla pro stavební podobu nových domů, u kterých byl kladen důraz zejména odolnost během obléhání (např. dostatečné klenby v přízemí), ale také třeba na potřeby obrany pevnosti a udržení státního tajemství. Nové civilní domy tak nesměly přiléhat přímo k hradbám a nesměly být budovány tak, aby se z nich dalo pozorovat opevnění.⁵⁸⁶

Následně byly do příprav na osídlení zapojeny také civilní úřady, zejména dvorská kancelář. Začaly diskuse nad výhodami, které měly nové osadníky do Terezína (a Josefova) nalákat. Dvorská válečná rada v nich hrála především roli prostředníka mezi vrchní ženijním ředitelstvím a dvorskou kanceláří. A sporných témat nebylo málo. Velmi zjednodušeně lze říci, že Pellegrini za vojáky preferoval co největší úlevy a pobídky pro budoucí měšťany. Naopak dvorská kancelář, zástupce civilní správy státu, prosazovala spíše velmi úsporná řešení.

Tak například první návrhy vrchního ženijního ředitelství počítaly se osvobozením od daní na dobu 10 let, dvorská kancelář namítala, že 8 let musí stačit.⁵⁸⁷ Zatímco v tomto případě lze mluvit o snaze střežit státní příjmy, jindy šlo spíše o nepochopení věci. Dvorská kancelář třeba navrhovala jako jedno z hlavních lákadel pro nové osídlence osvobození od povinností ubytovat vojáky (kvartýry). Na to Pellegrini celkem logicky namítal, že v pevnosti, která bude plná nových kasárenských budov tak rozlehlých, že je v mírových dobách nebudou vojáci ani schopni plně využít, ztrácí tato výhoda poněkud na významu. Místo toho preferoval daňové úlevy a státní hypotéky a zajištění stavebního materiálu.⁵⁸⁸

Významným jádrem sporu, na kterém lze doložit rozdílné náhledy vojenských a civilních institucí, byla samotná stavba domů. Vrchní ženijní ředitelství navrhovalo již koncem r. 1780, aby se s výstavbou civilních domů započalo okamžitě, a to za státní peníze. Vedla k tomu

---

⁵⁸⁶ Tamtéž, karton 1283, spis č. 1780-28-726.

⁵⁸⁷ Tamtéž, karton 1320, spis č. 1781-28-520.

⁵⁸⁸ Tamtéž, karton 1353, spis č. 1782-28-62.

pragmatická úvaha, že staveniště pevnosti je nyní beztak plně stavebního materiálu i potřebných dělníků, tak proč toho nevyužít. Domy by se pak daly posléze pronajmout nebo prodat.⁵⁸⁹

Proti tomu se ostře ohradila dvorská kancelář. V dopise císaři mu tlumočila vyjádření dvorské komory, že stavět civilní domy za státní peníze by státní pokladnu až příliš zatížilo. Mimo to uváděla, že každé řemeslo či profese klade jiné nároky na dispozici domu. Bylo by tedy těžké stavět „univerzální“ domy pro pekaře, kováře či barvíře.⁵⁹⁰

Takové a podobné diskuse mezi císařem, dvorskou kanceláří, komorou, vrchním ženíjním ředitelstvím a dvorskou válečnou radou se odehrávaly celé dva roky. Teprve 30. listopadu 1782 předložila dvorská kancelář císaři finální text osídlovacího patentu pro Terezín a Josefov. Ten představoval kompilát a kompromis stanovisek všech výše uvedených vojenských i civilních úřadů. Protože ale osídlování spadalo do civilní agendy, předkládala ho právě dvorská kancelář.⁵⁹¹ Josef II. jej bez připomínek potvrdil, a tak byly nakonec 9. prosince 1782 oficiálně založena nová města Terezín a Josefov (tehdy ještě Ples).⁵⁹²

Obě města byla povýšena do stavu svobodných královských měst, ačkoliv dvorská komora proti tomu dlouho brojila a navrhovala místo toho status ochranného poddanského města (*Municipal-Schutzstadt*).⁵⁹³ Císař tím vyšel vstříc požadavkům vojáků, kteří status královského města považovali za jedno z lákadel nových osadníků.⁵⁹⁴

Naopak dvorské kanceláři dal Josef za pravdu tím, že dokud se obě města dostatečně nerozrostou, budou dočasně podléhat magistrátu v Litoměřicích, respektive Jaroměři.⁵⁹⁵

Císařský patent hovoří primárně o umělcích, fabrikantech a řemeslnících, mistrech i tovaryších. Míňeny tím byly všechny profese, které se mohly armádě nějak hodit. Pellegrini ve svých návrzích z konce června 1781 píše, že „je především přáním, aby se v pevnosti (...) usídlily všechny druhy řemeslníků, obchodníků, pivovarníků, hostinských a vůbec měšťanstva.“⁵⁹⁶

---

⁵⁸⁹ Tamtéž, karton 1283, spis č. 1780-28-726.

⁵⁹⁰ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Josefstadt, Nr. 1-11, spis česko-rakouské dvorské kanceláře pro císaře z 23. 5. 1782.

⁵⁹¹ Tamtéž, spis česko-rakouské dvorské kanceláře pro císaře z 30. 11. 1782.

⁵⁹² Text patentu v češtině byl publikován viz: V. KUPKA, *Pevnost Terezín*, s. 100.

⁵⁹³ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Josefstadt, Nr. 1-11, spis česko-rakouské dvorské kanceláře pro císaře z 23. 5. 1782.

⁵⁹⁴ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1353, spis č. 1782-28-62.

⁵⁹⁵ Tamtéž, karton 1320, spis č. 1781-28-520.

⁵⁹⁶ Tamtéž, spis č. 1781-28-448.

Výstavbu civilních domů za státní peníze neuvádí, císař však milostivě umožnil zájemcům čerpat na stavbu domů hypotéku s úrokem 6 % ročně na dobu 28 let.

Velký prostor patent věnuje stavebním pravidlům, která vycházejí z požadavků vrchního ženíjního ředitelství.⁵⁹⁷ Nové domy měly mít řádné komíny, půdy zakryté topinkami⁵⁹⁸, protipožární zdi mezi střechami domů. Řešila se velikost oken, přízemí muselo být zaklenuté, každý dům musel mít sklep, studnu a definováno bylo mnoho dalšího. Naopak interiér domu nebo fasáda byla na každém novém majiteli.

Neopomnělo se samozřejmě ani na zmiňované pobídky. Těm, kteří si budou své nové domy stavět za státní hypotéku, sliboval patent nakonec hned 15 let osvobození od daní. Kdo by si dům postavil zcela za své, byl osvobozen dokonce na 30 let. V patentu se nakonec ale objevilo i osvobození od povinnosti kvartýrů (kromě stavu nouze). Mnohem zajímavější pobídkou však bylo, že noví usedlíci měli přednostně získávat vojenské zakázky.

Pomineme-li trochu nadbytečné osvobození od kvartýrů, vyhověl císař téměř návrhům vrchního ženíjního ředitelství.⁵⁹⁹

Mimoto patent myslel i na město jako celek. V Terezíně i Josefově měl být za státní peníze vybudován pivovar, jehož nájem měl jít po splacení stavebních nákladů do městského rozpočtu. Podobně se stát zavázal postavit a vést na své náklady také školu, faru a kostel.

Spolu s projektem samotné pevnosti představoval rakouský stát vizi nového moderního městečka. Všechny domy měly být zděné se střechami z pálených tašek s alespoň dvěma nadzemními podlažími. Ulice měly být široké, prostorné a dlážděné. Stanoveny byly na základě přesného urbanistického plánu. Podél nich, náměstí i dalších prostranství byly naplánovány aleje a stromořadí.⁶⁰⁰ Programově bylo město vybaveno tím, co bychom mohli nazvat občanskou vybaveností. Všem byla dostupná kanalizace. Každý dům musel mít vlastní studnu. Na státní výdaje byla provozována škola i duchovní správa. Kromě fiskálních a dalších pobídek byly novousedlíkům slíbeny vojenské zakázky a městské obci jako takové příjem z nájmu pivovaru. Při porovnání s jinými českými městečky to byly plány jistě přinejmenším velkorysé.

---

⁵⁹⁷ Tamtéž.

⁵⁹⁸ Cihelné dlaždice.

⁵⁹⁹ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1353, spis č. 1782-28-62.

⁶⁰⁰ GD Josefov, spis č. 1780-28-500.

Nesmíme však zapomínat, že za nimi stáli především rakouští inženýři, Pellegrini a jeho sbor. Za všemi zdánlivými výdobytky projektu moderního města tak stála především snaha o zefektivnění obrany. Nepřehledná síť uliček plná dřevěných domů by během ostřelování pevnosti znamenala zkázu pro celé město i jeho posádku. Prostorné ulice se mnohem lépe hodí k rychlému přesunu vojska k ohroženým úsekům hradeb. Dostatek studní zajišťoval zásobování pitnou vodou. Kanalizace minimalizovala nebezpečí propuknutí epidemie během obklíčení pevnosti. Dřevo stromů vykácených alejí a stromořadí se zase mělo použít na opravy hradeb nebo dělostřeleckých lafet. Asi nejmarkantněji je to vidět v případě náměstí. To bylo především vojenským shromaždištěm. Trhy a další civilní události zde byly přímo zakázány. V novém městě mělo být absolutně vše podřízeno armádě.⁶⁰¹

O Terezínu a Josefově bylo rozhodnuto. Text patentu byl hotov, vytištěn a zpráva o založení dvou nových měst se začala šířit světem. Osídlování započalo.

8.2. Střet s realitou

Snad příliš neprozradíme pointu příběhu, když již v úvodu řekneme, že praktická zkušenost však hovořila jinou řečí. Během prvního půl roku od vydání patentu se k osídlení Terezína přihlásilo na 68 osob. Pak se ale přísun zájemců zastavil. V druhé polovině roku 1783 se nepřihlásil nikdo. V dalších letech jen pár jedinců. Do konce r. 1790 se přihlásilo jen 104 zájemců.⁶⁰²

Je však třeba tyto lidi správně chápat. Oněch 104 zájemců o osídlení byli lidé, kteří se přihlásili na litoměřický magistrát s žádostí o osídlení Terezína. Neznamená to tedy, že by do něj již přesídlili nebo zde dokonce postavili dům. Prozatím se bavíme jen o těch, kteří projeví zájem.

Kdo byli ti lidé? Z asi 80 % pocházeli z českých zemí. Přibližně 7 % se pak hlásilo z dalších habsburských držav a zbývajících cca 13 % z ciziny (Norimberk, Švýcarsko apod.).

Ve shodě s císařským patentem byly škála jejich povolání poměrně pestrá, jak dokládá následující tabulka.

---

⁶⁰¹ Tamtéž.

⁶⁰² SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Terezín (1780-1942), osídlovací protokol.

Tabulka zájemců o osídlení Terezína dle profesí:

potraviny (řezníci, hostinští, pivovarníci, pekaři)	kůže (ševci, brašnáři, koželužníci)	dřevo (tesaři, truhláři atd.)	kov (kováři, nástrojáři, zámečníci atd.)	oděvy (soukeníci, tkalci, punčocháři, krejčí atd.)	zedníci	ostatní (úředníci, hodinář, kominík, medikus atd.)
21	13	15	21	10	4	15

U mnohých víme s jistotou, že na stavbě Terezína působili ještě dříve, než se k osídlení přihlásili. Mlynář Josef Pecháček z Neustupova se přihlásil r. 1786, ale na staveništi pobýval již od r. 1780. Pekaři Josef Šmíd z Liběšic a Josef Keller z Chvatěrub u Mělníka se oba nahlásili r. 1787, ale v té době již pět let pekli pro terezínský špitál. Gottlib Essich, soustružník z Teplic přihlášený r. 1789 pracoval na stavbě v té době již sedm let. A našli bychom zde i Františka Hrdličku z Prahy, který od počátku patřil mezi hlavní dodavatele zámečnických prací.⁶⁰³

Problém s osídlením vycházel v podstatě z toho, že císařský patent sice obsahoval mnoho pokynů i lákadel pro nové osadníky, o jiných ale nehovořil. Některé podmínky tak byly řešeny až dodatečně, a ne vždy ku prospěchu osídlenců. Tak například zde byla otázka cizinců a židů. Ačkoli se nacházíme v období po tolerančním patentu, bylo židům zapovězeno se v nových pevnostních městech usazovat. Jenže tato otázka se začala řešit až na jaře 1783, skoro půl roku po vydání patentu, kdy se první zájemci z řad židovské komunity objevili.⁶⁰⁴ Diskuze se táhly prokazatelně až do r. 1787, ale proti se stavěl kategoricky sám Josef II. Trval na tom, že židům musí být zakázáno se v pevnostech usazovat, stavět domy nebo i jen pobývat v podnájmu: „*Tato města (míní se Terezín a Josefov – pozn. autora) mají být nahlížena jako pevnosti, tedy vojenské zařízení, není třeba diskutovat s politickými úřady a je možno ihned rozhodnout. Je dostatek příkladů spojení židů s nepřitelem a zejména s Prusy, z čehož by mohlo vzejít mnoho*

⁶⁰³ Tamtéž.

⁶⁰⁴ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1384, spis č. 1783-28-136.

škodlivých nepředložeností. Je proto třeba židy, pokud by se tam či jinde hlásili k osídlení, odmítnout jako nespolehlivé lidi.“⁶⁰⁵

Podobně se až dodatečně ujasňovalo, který úřad vlastně o nových osídlencích rozhoduje, respektive co do čí kompetence spadá – litoměřický magistrát, litoměřický krajský úřad, ženišní ředitelství.⁶⁰⁶ V zásadě však lze říci, že vojáci odsouhlasovali přijetí zájemce do města a projekt jeho domu, civilní úřady odsouhlasovaly záležitosti kolem hypotéky. S železnou pravidelností ale o všem často rozhodoval sám císař Josef II. Je to až neuvěřitelné, ale současně to můžeme považovat za důkaz výjimečností stavby Terezína (a Josefova), že při vší zátěži spojené s vládou nad celou monarchií dokázal císař řešit konkrétní marginálie jako, kdo se do města může nastěhovat nebo kolik má dostat hypotéku.⁶⁰⁷

Dodatečné vyloučení židů a cizinců, nebo kompetenční spory však spíše jen dokládají spěch, ve kterém nové pevnosti obecně vznikaly. Ve skutečnosti byly největším problémem finance. Cena stavby nikterak honosného nového domu v Terezíně se pohybovala kolem 8.000 zlatých.⁶⁰⁸ To nebyla malá částka, a právě proto bylo možné si pomoci státní hypotékou. Za tu ale bylo jako dnes i tehdy třeba ručit majetkem. A v tom byl ten háček. Z 67 zájemců nahlášených k 5. květnu 1784 jich pouze 6 bylo schopných doložit nějaký majetek, nejčastěji v rozmezí 1.000 – 2.000 zlatých. V jednom případě dokonce jen 25 zlatých.⁶⁰⁹ Jinými slovy, ačkoliv prvotní zájem byl poměrně velký, nikdo z těch, co se přihlásili, si nemohl dovolit vzít hypotéku a postavit si dům. Natož aby měl někdo takovou hotovost, že by jej postavil zcela za své. Soupisy sice mohou klamat, mohou být neúplné, nebo prostě jen zájemci o osídlení doložili svůj majetek až později. Realita výstavby civilních domů tomu ale odpovídala.

Úplně první civilní dům začal stavět Norbert Král, hospodský, bývalý rychtář z Německých Kopist a také dodavatel masa pro dělníky na stavbě. Je zajímavé, že jeho jméno v osídlovacích protokolech vůbec nefiguruje. Důvod neznáme, ale jako obyvatel původních Německých Kopist mohl být možná automaticky považován za „terezínského“. Analogii bychom našli. Když se právě obyvatelé této vesnice měli přestěhovat na nové místo, bouřili se a odmítali tak učinit s odůvodněním, že když nové město vzniká na pozemcích jejich vsi, jsou přeci také oni

---

⁶⁰⁵ Tamtéž, karton 1553, spis č. 1787-28-76.

⁶⁰⁶ Tamtéž, karton 1419, spis č. 1784-28-107.

⁶⁰⁷ Srov. AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Josefstadt, Nr. 1-11, žádost Johanna Gottfrieda Maadera z 19. 10. 1783.

⁶⁰⁸ Srov. AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1419, spis č. 1784-28-107.; AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 29, spis č. 1784-38-15.

⁶⁰⁹ GD Terezín, karton 5, *Extrakt deren in der Königl. Stadt Theresienstadt vermerckten Ansiedlern* 5. 5. 1784.

automaticky svobodnými měšťany a mají právo se zde usídlit.⁶¹⁰ Buď jak buď, Král řádně dle znění patentu předložil tereziánskému ženíjnímu ředitelství plány svého nového domu. Ty byly poslaly do Vídně k rukám Pellegriniho, který 11. 4. 1783 odsouhlasil stavbu prvního civilního domu v Terezíně.⁶¹¹

Na počátku roku 1784 už byli tři. Zatímco Králův dům byl již rozestavěn, přidal se k němu ještě nám známý Kašpar Wieser a vdova Maaderová, obchodnice z Litoměřic. Ani posledně dva jmenované nenajdeme v seznamech osídlenců. O Maaderové toho zatím moc nevíme. Král a Wieser oba působili jako dodavatelé pro stavbu pevnosti s obratem v řádech desítek tisíc zlatých ročně a oba své domy stavěli jako soukromé a zároveň jako hostinec. Oběma tak nelze upřít značnou podnikavost.

Věci ale vůbec nešly hladce. Všichni tři si zažádali o státní hypotéku. Nikoliv ale na celou částku, ale jen na část nákladů. Králův dům stál nakonec 8.500 zlatých, na což získal hypotéku 2.000 zl.⁶¹² Kašpar Wieser šel ještě mnohem dále. Jeho dům stál cca 45.000 zlatých, na což žádal hypotéku 8.000 zl.⁶¹³ Cenu domu Maaderové neznáme, ale výše jí odsouhlasené hypotéky dosahovala také 8.000 zlatých.⁶¹⁴

Menším problémem bylo, že císařský patent s touto eventualitou nepočítal, takže kromě kategorie „stavím za své“ a „stavím na hypotéku“ přibyla ještě třetí „stavím částečně obojím způsobem“. To byla však jen formalita. Mnohem horším problémem bylo ručení samotné.⁶¹⁵

Na hypotéku se totiž v podstatě ručilo hned dvakrát. Pokud zájemce požádal o 8.000 zlatých na nový dům, dostal je jen v případě, že stejnou částkou ručil svým majetkem jinde. Asi jako dnes. Jenže to nestačilo. Státní hypotéku nebylo možné převést rovnou na stavitele, který měl dům pro nového osídlence postavit. Aby se dům začal vůbec stavět, musel zájemce stejnou částku zaručit podruhé. Ve výsledku tak výše záruky dosahovala přinejmenším dvojnásobku výše samotné hypotéky. A to odradilo skoro každého.

---

⁶¹⁰ O. VOTOČEK – Z. KOSTKOVÁ, *Terezín*, s. 15.

⁶¹¹ GD Terezín, karton 4, dopis Pellegriniho na stavbu z 11.4.1783.

⁶¹² SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice (1300–1945), karton 1243, „Stadtbücherischer Extract“ datován 22.4.1785.

⁶¹³ GD Terezín, karton 397, dopis Pellegriniho na stavbu z 6.2.1784.

⁶¹⁴ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Josefstadt, Nr. 1-11, zpráva dvorské kanceláře z 23. 10. 1783.

⁶¹⁵ Srov. AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 29, spis č. 1784-38-15 a AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1419, spis č. 1784-28-107.

Ve zprávě dvorské komory pro císaře z konce září 1784 se shrnují stížnosti tlumočené krajským hejtmánem: „Mezi obyvateli Terezína je jako nejčastější překážka uváděna tzv. normální jistina. Osadník, který si chce postavit dům skrze erární zálohu, je fisku nucen doložit dvakrát i třikrát takovou hypotéku. Jako příklad uvádí krajský hejtmán příklad vdovy Maaderové, která ačkoliv složila jistinu 8.000 zlatých, přesto nedostala od eráru připsáno více než 4.000 zlatých, což znamená dvojitou jistinu. A když se má stavět samotný dům, na něhož se má použít oněch 4.000 zlatých, je třeba na to sjednat další hypotéku, což znamená trojnásobnou jistinu, za kterou je třeba ručit majetkem.“⁶¹⁶

Tento způsob kritizoval nejen krajský hejtmán ale i sám Pellegrini.⁶¹⁷ Jenže dvorská kancelář i sám císař byli jiného názoru. Obávali se možné defraudace, že by jim případní zájemci o osídlení utekli i s vyplacenými penězi. A tak se systém v podstatě nezměnil.⁶¹⁸

Výsledek na sebe nedal dlouho čekat. Již v září 1784 si Josef II. stěžoval dvorské kanceláři, že postup osídlení je zoufale pomalý a musí se s ním něco udělat. Rozhořela se zuřivá korespondence mezi císařem, dvorskou kanceláří, bankovní deputací, dvorskou válečnou radou, vrchním ženíjním ředitelstvím, zemským velitelstvím, ředitelstvím stavby a krajským úřadem. Všichni navrhovali různá opatření (opakovaně a lépe publikovat patent, státem zaručená cena stavebního materiálu apod.), ale téměř všichni jako hlavní důvod zmiňovali právě problematický způsob ručení za hypotéku.⁶¹⁹ Přinejmenším do počátku roku 1786 se ale nezměnilo vůbec nic.⁶²⁰

Realita budování nového města odpovídala flexibilitě císařských úřadů. Do města sice přicházeli noví lidé a armáda je nechávala ubytovat v zatím poloprázdných kasárnách, kasematech či dřevěných barácích stavebního městečka.⁶²¹ Nová civilní zástavba ale nikde. Norbert Král svůj dům do roka dostavěl (tedy r. 1784).⁶²² Kašpar Wieser svůj dům stavěl dlouhé čtyři roky (1784-1788).⁶²³ Dokonce zamýšlel postavit ještě jeden u Bohušovické brány za cenu 20.000 zlatých, na což i získal hypotéku 8.000 zlatých. Na jeho realizaci už ale nedošlo, protože

---

⁶¹⁶ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Josefstadt, Nr. 1-11, zpráva dvorské kanceláře z 30. 9. 1784.

⁶¹⁷ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1451, spis č. 1785-28-267.

⁶¹⁸ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Josefstadt, Nr. 1-11, zpráva dvorské kanceláře z 30. 9. 1784.

⁶¹⁹ Tamtéž. A dále tamtéž, dopis císaře hraběti Chotkovi z 24.9.1784.; AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1420, spis č. 1784-28-358.; Tamtéž, karton 1451, spis č. 1785-28-267.; GD Terezín, karton 397, koncept dopisu vedení stavby z 8.11.1784.; Tamtéž, karton 7, dopis krajského hejtmána na stavbu z 6.2.1786.

⁶²⁰ GD Terezín, karton 7, dopis krajského hejtmána na stavbu z 6.2.1786.

⁶²¹ Srov. Tamtéž, karton 8, dopis Pellegriniho na stavbu z 23.2.1787.; AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1553, spis č. 1787-28-337.

⁶²² GD Terezín, karton 397, dopis Pellegriniho na stavbu z 29.10.1784.

⁶²³ Tamtéž, karton 9, rozpočet Wieserova domu z 7.7.1789.

se dostal do finančních problémů způsobených špatnou produkcí cihel.⁶²⁴ Nakonec byl rád, že dostavěl alespoň jeden. A vdova Maaderová dokonce r. 1785 od svého záměru na stavbu domu odstoupila. Nebyla schopná zajistit dvojité ručení na hypotéku.⁶²⁵

Na konci roku 1787, pět let po vydání patentu byl stav následující. Do nového města se přihlásilo celkem 87 osadníků. Civilní domy byly ale postaveny jen dva. A to ještě Wieser ani nezamýšlel stát se novým osadníkem. Takže vlastně město Terezín mělo tehdy jen jediného měšťana s vlastním domem. Situace se ale měla záhy dramaticky změnit.

8.3. Humanitární akce

Osídlení Terezína se mělo skokově posílit díky zásahu „shůry“. Na konci roku 1787 došlo v nedalekém městečku Česká Lípa k obrovskému požáru, který zbavil střechy nad hlavou na 330 rodin. Jejich vrchnost se o ně nebyla schopná postarat. Císař proto rozhodl zorganizovat svého druhu „humanitární akci“ a pohořelým možnost přesídlit do Terezína. Zde měli dostat peníze na pořízení nového nářadí a armáda dostala rozkaz vybudovat pro ně nové domy. Plán byl jednoduchý, dorovnat pomalý proces osídlování přesídlením části postižených obyvatel České Lípy.⁶²⁶ Ačkoliv počáteční zájem nebyl velký, v únoru 1788 se hlásilo jen osm rodin, během roku a půl úřady zaznamenaly skokový nárůst až na 68 rodin s celkovým počtem přes 300 osob.

Počet příchozích z České Lípy do Terezína:⁶²⁷

	Únor 1788	Květen 1788	Červen 1788	Srpen 1788	Září 1788	Listopad 1788	Duben 1789	Květen 1789
Počet rodin	8	13	45	52	52	52	61	68
Počet osob	32	64	180	293	296	292	neznámo	310

⁶²⁴ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Josefstadt, Nr. 1-11, zpráva dvorské kanceláře pro české gubernium z 8.3.1786.

⁶²⁵ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1451, spis č. 1785-28-267.

⁶²⁶ GD Terezín, karton 397, zpráva dvorské válečné rady vrchnímu ženijnímu ředitelství z 24.12.1787.

⁶²⁷ Informace o přesídleních z České Lípy jsou rozptýleny především v GD Terezín, kartony 9, 10 a 397; AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, kartony 33 a 34.

Presídlenci z České Lípy dle profese:

potraviny (řezníci, hostinští, pivovarníci, pekaři)	kůže (ševci, brašnáři, koželužníci)	dřevo (tesaři, truhláři atd.)	kov (kováři, nástrojáři, zámečníci atd.)	oděvy (soukeníci, tkalci, punčocháři, krejčí atd.)	zedníci	ostatní (úředníci, hodinář, kominík, medikus atd.)
4	11	0	1	44	0	6

Většina osob dorazila do Terezína během prvního půl roku. Nová pevnost skýtala dostatek prostoru pro ubytování tolika osob. Doslova pár rodin bylo ubytováno ve Malé pevnosti. Menší část také v Malých pěchotních kasárnách. Nejvíce jich však skončilo v o poznání méně příjemných kasematech kavalíru 8.⁶²⁸ A tady začal být problém. Kasematy jsou ze své podstaty chladné a vlhké, s nedostatkem přirozeného světla. Jejich primárním účelem je dočasné ubytování kryté před nepřátelskou dělostřeleckou palbou.⁶²⁹ První zima ukázala jejich nedostatky.

„Jak uvádí terezínské pevnostní ředitelství“, psala v září 1789 ve své zprávě Hofkriegsbuchhalterei, „byli přesídlenci zpočátku dle rozkazu ubytováni v kasematech kavalíru. Museli se z nich ale vystěhovat, protože mezi nimi propukly nemoci a hrozilo rozšíření epidemie. Přišli do polodostavěných kasáren. V rozlehlých a studených kasematech se zejména v zimním čase nedalo vydržet. Mnoho profesionistů také muselo přerušit svou práci, částečně z nedostatku světla, částečně z nedostatku vybavení, které nebylo možné v kasematech zařídit.“⁶³⁰

Již od počátku císař zamýšlel vybudovat pro Českolipské nové civilní domy za peníze eráru. Měly dostat název Horní a Dolní českolipské karé. První projekty byly předloženy velením stavby předloženy Pellegrinimu již na jaře 1788. Podobně jako u jiných pevnostních staveb bylo inženýry v Terezíně a ve Vídni společně navrženo velkorysé řešení zabírající celá dvě

⁶²⁸ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 33, spis č. 1788-38-50.

⁶²⁹ Srov. M. de TRAU, *Kurzer Abriss der bürgerlichen Baukunst zum Gebrauche der Zöglinge der k. k. Militär-Akademie zu Wienerisch Neustadt*, Wiener Neustadt 1813.

⁶³⁰ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 34, spis č. 1789-38-66.

karé.⁶³¹ Každé karé sestávalo z devíti samostatných domů, společně ale propojených tak, že pohled na fasádu budil dojem jediného patrového domu. Vzezřením připomínalo kasárna, což nikoho asi nepřekvapí.⁶³² Počítáno však bylo s maximální praktičností. Projekty domů byly předem konzultovány s českolipskými řemeslníky, kteří v nich měli bydlet.⁶³³ Myslelo se ale také vnější dojem, takže obě karé byla situována na tehdy hlavní ulici spojující Litoměřickou a Bohušovickou bránu (dnes trochu zapadlá ulice Dlouhá), na jejímž severním konci stál dům Kašpara Wiesera a na jižním zase Norberta Krále. Tehdy jediné civilní domy v Terezíně. Fasáda do této ulice tedy měla být nejdobnější.⁶³⁴

Strohost a účelnost byla hlavním krédem projektantů také proto, že nebyly peníze. Císař sice domy slíbil, ale i jeho štědrost měla své hranice. Původní cena necelých 80.000 zlatých za obě karé,⁶³⁵ spočítaná terezínskými inženýry, musela být zredukována na 60.000 zlatých.⁶³⁶

Domy byly z větší části postaveny s brilantní rychlostí ještě roku 1788.⁶³⁷ A jako forma státní podpory byli na jejich stavbě zaměstnáni právě přesídlení českolipští řemeslníci.⁶³⁸ Jenomže Horní i Dolní českolipské karé dokázalo ubytovat jen cca 36 rodin.⁶³⁹ Ale na konci r. 1788 jich bylo již přes padesát a další stále docházely. Navíc, pevnost byla primárně vojenským zařízením a koncem 80. let 18. století se po deseti letech začalo znovu schylovat k válce s Pruskem. Pevnostní kasematy a kasárna začala být potřeba k ubytování vojáků a skladování válečných potřeb. Českolipští si museli co nejdřív najít jiné bydlení.⁶⁴⁰

A v této situaci se v našem příběhu opět vynořil Kašpar Wieser. Nám známý výrobce cihel se dostal r. 1786 následkem povodní a posléze špatné kvality produkce do finančních potíží. Armádě (zdejšímu ženijnímu ředitelství) dlužil částku 35.840 zlatých a 14 krejcarů a dalších 7.700 zlatých a 14 krejcarů dvorské komoře za nedoplatenou hypotéku.⁶⁴¹ Již od r. 1787 se snažil tento dluh umořit prodejem svého domu. Pro armádu ale neměl žádný účel. Namítala, že by byl lepší jako radnice nebo pošta, ale civilní správa o něj také nejevila žádný zájem.⁶⁴²

---

⁶³¹ Karé je v tomto smyslu stavební parcela vymezená pravoúhlou sítí terezínských ulic.

⁶³² GD Terezín, karton 9, dopis vrchního ženijního ředitelství na stavbu z 18.4.1788.

⁶³³ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 33, spis č. 1788-38-33.

⁶³⁴ GD Terezín, karton 9, dopis vrchního ženijního ředitelství na stavbu z 18.4.1788.

⁶³⁵ Tamtéž, karton 397, koncept dopisu vedení stavby na vrchní ženijní ředitelství z 2.5.1788.

⁶³⁶ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 33, spis č. 1788-38-44.

⁶³⁷ GD Terezín, karton 397, soupis domů v Terezíně ke dni 1.3.1837.

⁶³⁸ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 33, spis č. 1788-38-59.

⁶³⁹ Tamtéž, spis č. 1788-38-33.

⁶⁴⁰ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1744, spis č. 1789-28-177.

⁶⁴¹ SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice, kniha přípovědí II, pag 268.

⁶⁴² AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1553, spis č. 1787-28-337.

Pak ale vygradoval problém s Českolipskými, kteří neměli kam se vrátit. Wieser ucítil příležitost a jednání započala nanovo. Jeho honosný dům, částečně rodinné sídlo a částečně hotel, nabízel prostor k ubytování přinejmenším 26 rodin.⁶⁴³ A Hofkriegsbuchhalterei, si velmi rychle spočítala, že pokud by se nestavěla další dvě karé za 60.000 zlatých, a místo toho se za umoření dluhu převzal od Kašpara Wiesera jeho dům (odhadovaný na cca 45.000 zl.), ušetřila by na tom armáda přibližně 15.000 zl. A tak 30. října 1789 přešel Wieserův dům do vlastnictví armády a po drobných úpravách se stal provizorním domovem pro 64 lidí z České Lípy.⁶⁴⁴

Na konci roku 1789 tak byla ubytovací krize vyřešena. Část Českolipských byla ubytována v nových domech postavených armádou, zbytek v zakoupeném Wieserově domě. O utilitárnosti přemýšlení armády i státu v té době svědčí i to, že nejhonosnější a nejreprezentativnější objekt ve městě, v podstatě šlechtický palác,⁶⁴⁵ se stal dočasnou „ubytovnou“ pro zchudlé a přesídlené řemeslníky.

Bydlení se možná vyřešilo, všechny problémy s Českolipskými ale nikoliv. Hlavním potíž byla s ekonomikou celého plánu. Desítky řemeslnických rodin byly vytrženy ze svého ekonomického a sociálního světa a přesídleny do zcela nového prostředí, kde fungovaly zcela odlišné vazby. Mimo to Terezín sám o sobě v té době nebyl ani zdaleka fungujícím městem, které by nabízelo vlastní vnitřní trh. S Českolipskými přišly do města zcela jiné profese, než u první vlny osadníků, kteří si Terezín cíleně vyhlídli.

Tabulka srovnání profesí českolipských přesídlenců a ostatních osadníků Terezína:

Profese	potraviny (řezníci, hostinští, pivovarníci, pekaři)	kůže (ševci, brašnáři, koželužníci)	dřevo (tesaři, truhláři atd.)	kov (kováři, nástrojáři, zámečníci atd.)	oděvy (soukeníci, tkalci, punčocháři, krejčí atd.)	zedníci	ostatní (úředníci, hodinář, kominík atd.)
Českolipští	4	11	0	1	44	0	6
Ostatní osadníci	21	13	15	21	10	4	15

⁶⁴³ SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice, karton 1234, soupis obyvatel Terezína k 13.1.1791.

⁶⁴⁴ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 34, spis č. 1789-38-66.

⁶⁴⁵ Kašpar Wieser byl za své zásluhy o výstavbu pevnosti i za osobní statečnost při pomoci tonoucích během povodní 1784 povýšen téhož roku do šlechtického stavu.

U osadníků, kteří si Terezín vyhlédli cíleně, převažovala jednoznačně řemesla přímo stavební nebo na stavbu vázaná (potravinářství zásobující dělníky). Taková představovala v podmínkách probíhající stavby i mladého města možnost relativně jistého příjmu. U Českolipských to byl zcela jiný segment produkce odpovídající spíše zavedenému městskému trhu. Přes 80 % tvořili soukeníci, tkalci, krejčí, ševci, brašnáři apod. Pro armádu bylo snadnější svěřit zakázku na stavební práce na konkrétním objektu v Terezíně zdejšímu řemeslníkovi. Ale zakázky typu boty nebo uniformy pro vojsko se realizovali úplně někde jinde a hlavně v objemech vhodných pro velké manufaktury než malého řemeslníka z České Lípy.

Ve výsledku tak Českolipští neměli v Terezíně dostatečný odbyt zboží a byli jednoznačně odkázáni na státní pomoc. Ta se projevovala různým způsobem. Nejen že stát potažmo armáda nakoupil nové řemeslnické nářadí a vybavení dílen a postavil nové domy. Českolipští podbírali také potravinové dávky a léky z posádkové nemocnice.⁶⁴⁶ Pobírali i dokonce svým způsobem dávku v hmotné nouzi.⁶⁴⁷

Jenže státní pomoc se začala dramaticky krátit. Císaři jednoduše začaly docházet peníze, respektive je potřeboval převést na jiné (válečné) účely. Škrty v některých kapitolách byly tak rozsáhlé, že se dotkly dokonce i stavební činnosti na pevnostech. Již roku 1789 přišlo nařízení, že se mají na českých pevnostech realizovat jen takové stavby, které jsou nezbytné pro bojeschopnost a obranu. Vše ostatní mělo jít stranou – dláždění ulic, v Terezíně stavba kostela, který měl již vykopené základy, v Josefově to byl nejen kostel, ale navíc také pivovar.⁶⁴⁸ Za těchto okolností se pár desítek českolipských rodin ocitlo na úplném konci seznamu potřeb.

Krise celého humanitárního projektu s přesídlením vygradovala na konci roku 1791. Vyvolal ji stížný list českolipských rodin přesídlených do Terezína.

„Litoměřický krajský úřad“, psala později dvorská kancelář, „provedl šetření mezi suplikanty. Z nich již jen osm soukeníků, tři ševci a dva jircháři si s vlastními úsporami těžkou námahou vydělávají na živobytí. Ti ostatní se svými ženami a dětmi již chodí žebrotou, nebo ulehli s chorobami. (...) K tomu dodává gubernium, že (...) kvůli malému osídlení Terezína zde nemají odbyt pro své výrobky. Prodávat jinde je zase spojené s náklady na transport. (...) Hodinář a podobní lidé, se v tak omezené populaci a s takovými nároky na nářadí, materiál a uměleckou práci nemohou udržet. (...) Zatím se ale nedá určit, jaká suma bude potřeba, aby se tato kolonie,

---

⁶⁴⁶ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 34, spis č. 1789-38-7.

⁶⁴⁷ GD Terezín, karton 8, soupis českolipských přesídlenců k 31.8.1788.

⁶⁴⁸ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1745, spis č. 1789-28-376.

*stojící nyní na pokraji zániku, znovu postavila na nohy.*⁶⁴⁹ Z odhadovaných 60-70 rodin v tomto roce se tak bylo schopno samo uživit jen 13!

Tato stížnost odhalila jádro celého problému v jeho nahotě a státní úřady se s ním musely začít zabývat. Stížnost putovala z gubernia na dvorskou kancelář a přes ní k rukám samotného císaře Leopolda II.

*„Úpadek tohoto nešťastného osídlení“, píše zase dvorská kancelář císaři, „které i přes všechnu podporu, kterou získalo od státu, v Terezíně strádá, byl šetřením krajského úřadu zcela prokázán. Důvody tohoto neúspěchu je třeba spatřovat v tom, že se po požáru České Lípy příliš spěchalo na přesídlení těch nešťastníků (...), aniž by se myslelo na to, že zatím malé osídlená bude skýtat jen malý odbyt a kolonie tak nebude mít žádný příjem.*⁶⁵⁰

V podstatě to znamenalo, že celý projekt s humanitární pomocí a přesídlením pohořelých z České Lípy byl oficiálně prohlášen za neúspěšný. Takový malý pokus o sociální inženýrství osvíceneckého státu ztroskotal. Na konci roku 1791 císař Leopold II. vydal nařízení, že stát již nadále nemůže českolipskou kolonii podporovat. Kdo chce, může se odstěhovat, kam je mu libo. Kdo chce zůstat, má se i nadále podporovat vojenskými zakázkami.⁶⁵¹

To ale neznamená, že by českolipská stopa z Terezína nadobro zmizela. Přesné prameny nám zatím chybí. Pokud ale porovnáme seznam 66 řemeslnických rodin z České Lípy se soupisem majitelů terezínských domů z r. 1820, nalezneme zde stále deset stejných příjmení a přitom většina z toho právě v českolipských karé.

Jak tedy vlastně vypadalo město Terezín těsně po dostavbě v lednu r. 1791, ani ne rok před rozpuštěním českolipské kolonie? Dle dochovaného soupisu z té doby zde žilo 575 osob.⁶⁵² Základ tvořilo 138 rodin. Našli bychom mezi nimi ale také vojenské i civilní úředníky, „*Beurlaute*“ apod. Z toho ale 103 osob (mužů, žena dětí) zde bývalo jen dočasně („*bequartiert*“). Ze zbytku pak 127 osob tvořil služební personál a 242 byly děti. Zůstává nám tedy 102 osob dospělých stálých obyvatel Terezína. Přitom je charakteristické, že více jak třetina byla spojena s potravinářstvím – markytáni, hostinští, krupaři, pekaři či rezníci.

---

⁶⁴⁹ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Josefstadt, Nr. 1-11, zpráva dvorské kanceláře pro císaře Leopolda II. z 2. 12. 1791.

⁶⁵⁰ Tamtéž.

⁶⁵¹ Tamtéž.

⁶⁵² SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice (1300–1945), karton 1243, soupis obyvatel Terezína k 13.1.1791.

Tabulka složení obyvatel Terezína v lednu 1791:

Celkový počet obyvatel	Dospělá populace	děti	Služebný personál	Dočasně ubytovaní
575 (100 %)	102 (18 %)	242 (42 %)	127 (22 %)	103 (18 %)

Tabulka obyvatel Terezína r. 1791 podle profesí:

potraviny (řezníci, hostinští, pivovarníci, pekaři)	kůže (ševci, brašnáři, koželužníci)	dřevo (tesaři, truhláři atd.)	kov (kováři, nástrojáři, zámečníci atd.)	oděvy (soukeníci, tkalci, punčocháři, krejčí atd.)	zedníci	ostatní (úředníci, hodinář, kominík, medikus atd.)	Vojáci, vojenští stavební úředníci apod.
39	12	7	8	44	1	13	11

Je zajímavé, a zřejmě to odpovídá všem problémům kolem osídlování města, že z oněch 104 zájemců o osídlení do r. 1790 nalezneme v seznamu lidí bydlících v Terezíně r. 1791 jen 11 shodných jmen. V podstatě 90 % všech zájemců o osídlení svůj záměr buď přímo vzdalo, nebo přinejmenším ve městě zatím ještě nežilo. A obráceně, 90 % lidí bydlelo v Terezíně, aniž by si zažádalo o osídlení.

Kromě Českolipských bychom zde ze zájemců o osídlení našli nám známého Norberta Krále i rodinu Maaderovou. Syn vdovy Maaderové Vincent dostal povolení stavět svůj dům až r. 1790, postaven byl ale až v letech 1796-1798 (dnes dům U Medvěda).⁶⁵³ K nim přibyli lidé, kteří měli své domy r. 1791 přinejmenším již rozestavěny. František Meißler, litoměřický sklář se k osídlení přihlásil již r. 1784. Pekaři Josef Keller z Chvatěrub u Mělníka a Josef Schmid z Liběšic, k osídlení se přihlásil r. 1787, ale na stavbě působili od r. 1782. Palírník Johann Josef Müller z Tyrolska, v Terezíně přihlášený r. 1787. A třeba pekař Ignác Meltzer z Liběšic, v Terezíně usedlý od r. 1788, dokonce bydlel ve vlastním dřevěném baráku.

Jiní se ale tak daleko nedostali. Gottlieb Essich, soustružník z Teplic, který se k osídlení přihlásil r. 1789, v té době již devátý rok pracoval i bydlel na retranchementu 3. Josef Hüller, tesař z Velemína nahlášený k osídlení od r. 1786 stále bydlel v kavalíru 8. Spolu s ním tam pobýval

⁶⁵³ GD Terezín, karton 397, soupis měšťanů a osídlenců Terezína k 1.3.1837.

i truhlář Johann Kučera z Budína, do Terezína přihlášený r. 1790. A na kavalíru 4 zase žila vdova po litoměřickém kloboučnickovi Františku Martinovi, který se do Terezína nahlásil r. 1788.

Jak vidět, lidé bydleli doslova všude. Civilisté běžně žili společně s vojáky ve vojenských budovách. V Jezdeckých (dnes Magdeburských) kasárnách bydlely dvě rodiny markytánů. V malých pěchotních kasárnách žily rodiny pěti stavebních úředníků, jednoho hospodského a s dětmi i vdova po kočím ženijního plukovníka Laglera. V kavalíru 4 bychom našli deset rodin řezníků, vozníka, tesaře, studnaře, ševce či kloboučnici. Celkem to bylo 46 civilních osob. A takhle bychom mohli pokračovat telegraficky dále – retranchement 5: zámečník, vozník a pomocný dělník; Litoměřická brána: štábní profous; zbrojnice: hospodský; Velká pěchotní kasárna: dva hospodští; kavalír 8: Wimmerův písař, vysloužilý voják, pasíř, kovář, hospodský, čtyři stolaři a tesař. A podobně to platilo pro vojenskou nemocnici, stavební dvůr, Malou pevnost až po mlýny, pivovar a posledních pár dřevěných baráků stavebního městečka.

Do roku 1800 bylo v Terezíně postaveno celkem 29 civilních domů. Z toho ale 20 do r. 1790 a hned 18 bylo součástí Horního a Dolního českolipského karé. Za dalších deset let tak přibylo jen 9 domů. Všechny do jednoho byly vybudovány se státní hypotékou. Stát sám už ale žádný civilní dům jako českolipská karé nepostavil.⁶⁵⁴

Pokud si shrneme proces osídlování Terezína v prvních letech jeho existence, dojdeme k následujícímu výsledku. Ačkoliv se vydání patentu a jeho obsah řešilo přinejmenším dva roky, přesto šlo o poměrně uspěchanou záležitost s mnoha nedostatky. Ve výsledku tak relativně velký počáteční zájem velmi výrazně opadl. Zájemců o osídlení přicházelo málo a ještě méně se jich pouštělo do stavby nových domů. Nebýt pozdější stavby českolipských karé, byly by r. 1790 stály jen dva domy. A nutno podotknout, že problém nebyl jen v Terezíně, Josefov na tom byl ještě hůř.⁶⁵⁵

Snaha podpořit osídlení pomocí přestěhování desítek rodin řemeslníků z České Lípy byla od počátku vázána na státní podporu, bez níž by tato kolonie nemohla vůbec existovat. V momentě, kdy tato podpora skončila, nebyly přesídlené rodiny schopny se dostatečně zapojit na zdejším trhu a celý projekt se zhroutil. Ačkoliv část českolipských v Terezíně

---

⁶⁵⁴ GD Terezín, karton 397, soupis domů v Terezíně ke dni 1.3.1837.

⁶⁵⁵ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Josefstadt, Nr. 1-11, zpráva dvorské kanceláře císaři z 9.11.1787.

pravděpodobně zůstala i nadále, tento pokus o malé sociální inženýrství osvíceneckého rakouského státu se příliš nepovedl.

Ale i přes těžké počátky se Terezín městem nakonec skutečně stal. Roku 1830, necelých padesát let od svého založení vzrostl počet obyvatel natolik, že se mohla zdejší radnice konečně osamostatnit od té litoměřické. Do r. 1836 bylo ve městě postaveno již celkem 92 civilních domů.⁶⁵⁶ A Terezín tehdy obývalo necelých 1.500 obyvatel.⁶⁵⁷

---

⁶⁵⁶ GD Terezín, karton 397, soupis domů v Terezíně ke dni 1.3.1837.

⁶⁵⁷ ANONYM, *Neueste Länder und Völkerkunde: ein geographisches Lesebuch für alle Stände*, Praha 1839, s. 356.

9. Nová pevnost

9.1. Pevnost jako ekonomický stimul

Prošli jsme důvody vzniku Terezína, jeho projektování, řízení a průběh stavby i osídlování. Jak ale příběh stavby skončil?

Svého vrcholu dosáhla aktivita na terezínském staveništi v letech 1786, kdy zde pracovalo nejvíce lidí (přes 6.300 vojáků a zedníků) a objem investic dosahoval jednoho a čtvrt milionu zlatých.

Téhož roku již objem peněz, které mezi lety 1780–1786 pohltily všechny tři nové české pevnosti, dosáhl přes 18.000.000 zlatých. Do roku 1790 vystoupala tato částka (včetně Hradce Králové v letech 1766-1776) na více jak 26.500.000 zlatých. Jen v roce 1784 se na výstavu těchto tří pevností vydalo téměř 3,5 milionu zlatých. V téže roce (protože zrovna panoval mír) dosahovaly náklady na armádu více jak 25 milionů a celkové výdaje státu přes 50 milionů.⁶⁵⁸ Na konkrétně tyto tři české pevnosti tak bylo vynaloženo cca 14 % všech výdajů na armádu a cca 7 % veškerých státních výdajů.

Srovnání se hledá těžko. Pokusme se ale, při plném vědomí toho, že se jedná o zkreslující srovnání, najít ekvivalent v současných dějinách. Výdaje státního rozpočtu Československa, respektive ČR, v letech 1990–2000 dosahovaly cca 4.626 miliard korun.⁶⁵⁹ Náklady na výstavbu elektrárny Temelín v letech 1987–2000 dosáhly asi 98 miliard, tedy více jak 2 % všech nákladů státu.⁶⁶⁰ Stavba českých tereziánských pevností v letech 1780-1790 tak byla vzhledem k procentuálnímu podílu na výdajích státu obdobná, jako kdyby se souběžně stavěly hned tři jaderné elektrárny Temelín. Stavba pevností tak vyžadovala obrovskou mobilizaci (nejen) finančních prostředků habsburského státu.

Přímo na terezínské staveništi doputovalo přes deset milionů zlatých. Ty pak byly distribuovány dále na mzdy dělníků, nákup materiálu i pozemků určených pro budoucí pevnost. Téměř ze dne na den vznikla na soutoku Labe a Ohře obrovská poptávka a přes státní zakázky možnost nezanedbatelného výdělků.

---

⁶⁵⁸ M. HOCHEDLINGER, *The Habsburg Monarchy: From 'Military Fiscal State' to 'Militarization'*, s. 64.

⁶⁵⁹ Rozpočet České republiky, https://cs.wikipedia.org/wiki/St%C3%A1tn%C3%AD_rozpo%C4%8Det_%C4%8Cesk%C3%A9_republiky (12.8.2020).

⁶⁶⁰ Jaderná elektrárna Temelín, https://cs.wikipedia.org/wiki/Jadern%C3%A1_elektr%C3%A1rna_Temel%C3%ADn (12.8.2020).

Vzhledem k absenci dochovaných účtů můžeme jen odhadovat, kam všude tyto miliony šly. Přes 232.000 zlatých stály jen výkupy pozemků a nemovitostí. Z toho nejvíc získaly samozřejmě Německé Kopisty (99.045 zl.) a Trávčice (51.190 zl.), které se musely přestěhovat. Následovaly ale Litoměřice (32.016 zl.), Bohušovice nad Ohří (23.760 zl.) a České Kopisty (17.545 zl.).⁶⁶¹

Můžeme-li odhadovat počet cihel použitých na stavbu Terezína na cca 400 milionů.⁶⁶² A ačkoliv se jejich cena lišila, počítáme-li průměrně 3 zlaté za 1.000 kusů, pak jen náklady na výrobu cihel dosahovaly cca 1.200.000 zlatých.

Těchto 400 milionů cihel představuje přinejmenším 1.638.400 kubíků zdiva, za které se platilo ½ zlatého za kubík.⁶⁶³ To je dalších cca 820.000 zlatých. A to se bavíme jen o zdivu cihelném a nikoliv kamenném. Nevíme téměř nic o celkovém objemu vápna, stavebního dříví, železa. A to zdaleka nejsou všechny druhy vydání.

„Z nyní uvolněných 1.200.000 zlatých,“ psal v létě 1782 Pellegrini Hadikovi o stavbě Josefova, „je přinejmenším jedna třetina určena na výdaje na transport kamene, dřeva, cihel, vápna, písku, hlíny. Toto peníze a všechny ostatní mohou plynout okolním panstvím a jejich poddaným, pokud by se chtěli na transportu podílet.“⁶⁶⁴ Můžeme tedy jen velmi hrubě odhadovat, že cca třetina z oněch 10 milionů šla na transport materiálu, třetina na jeho nákup a výrobu a poslední třetina tvořily náklady na samotnou práci.

Zhodnotit ekonomický dopad, jaký měla stavba pevností v 80. letech 18. století na daný region a následně na celé Čechy, lze jen těžko. Nikdo si tuto otázku ještě nepoložil. Několik stop nám v pramenech ale zůstalo.

K roku 1781 vzpomíná František Vavák ve svých pamětech: *„V ten čas veliké klády dubové na holandský způsob v Kersku se rozřezávaly, nebo 500 dubů k potřebě oné nové pevnosti u Litoměřic tu se povracelo a některé celé klády k Labi se vozily; (...) některé na 4, jiné na 8 i na 12 a na 16 dílů se rozřezávaly a tak teprve rozřezané k Labi se vozily. Vory z borovic se dělaly, jichžto 1000 opět se povracelo, a na vrch vorů klády dubové a ty rozřezané díly se kladly a tak po Labi dolů plavily. Na vrácení těch dubů, na hranění a rozřezávání těch klád, na dělání a*

---

⁶⁶¹ GD Terezín, karton 398, Pozemky pro opevnění 1778-1789 a karton 396 Pozemky pro opevnění 1790-1793.

⁶⁶² Srov. AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1933, spis č. 1791-28-31.

⁶⁶³ Tamtéž, karton 1844, spis č. 1790-28-307.

⁶⁶⁴ Tamtéž, karton 1355, spis č. 1782-28-291.

*vázání vorů a té plavbě mnozí lidé velké peníze vydělali.*⁶⁶⁵ Na své si tady přišlo nejen samotné panství, ale i zdejší dřevorubci a voráři.

Zcela samostatnou skupinou byli dodavatelé na stavbu. Jen Kašpar Wieser dodal do r. 1787 na stavbu celkem 332.620.000 cihel. To znamená, že jen v této komoditě měla jeho „firma“ obrat cca milion zlatých.⁶⁶⁶ Pokud budeme vycházet z finančního rozkladu samotného Wiesera, kterým vysvětloval svoji cenu, a můžeme-li počítat, že v ní své náklady úmyslně nadhodnotil, dostaneme se k čistému zisku 52.664 zlatých do r. 1787.⁶⁶⁷ To odpovídá tomu, že si mohl dovolit postavit svůj velkolepý dům za 45.000 zlatých.

Podobně bychom mohli pokračovat v nižších částkách. Baron Sterndahl v roce 1782 dodával vápno a uhelný prach celkem za víc jak 50.000 zlatých.⁶⁶⁸ Panství Zbiroh za více jak 19.000 zlatých.⁶⁶⁹ Jen na píci pro koně dodavatele Wimmera se vydalo v letech 1787-1789 přes 100.000 zlatých.⁶⁷⁰ Doslova tisíce až desetitisíce zlatých ročně prošly rukama místních řezníků přivádějící stáda dobytka z trhů na Moravě.⁶⁷¹ A tak by to šlo dále až k poslední pekařce či ševci v Litoměřicích.

Jinými slovy, můžeme oprávněně předpokládat, že stavba tereziánských pevností musela představovat pro Čechy obrovský ekonomický impulz. Stát sem investoval doslova desítky milionů. Jen v samotném Terezíně je v jednotlivých zakázkách rozdělil mezi desítky soukromých „firem“ (dodavatelů a panství) a dal práci tisícům lidí. A ačkoliv by si tato otázka zasloužila bližší výzkum, můžeme již nyní tvrdit, že se tyto státní investice zkrátka musely někde projevit.

Relativně známo je to o osobě Wimmera, který se později vytáhl na významného pražského podnikatele.⁶⁷² A podrobněji jsme se věnovali Kašparu Wieserovi. Ten sice skončil načas v dluhích, ale poté, co je uhradil převodem svého domu, jsme ho i později viděli podnikat. Co

---

⁶⁶⁵ František Jan VAVÁK, *Paměti Františka J. Vaváka, souseda a rychtáře milčického, z let 1770-1816*, část II (1781-1783), Praha 1908, s. 1.

⁶⁶⁶ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1933, spis č. 1791-28-31.

⁶⁶⁷ GD Terezín, karton 3, rozklad ceny cihel od Kašpara Wiesera z 28. 12. 1781.

⁶⁶⁸ Tamtéž, dopis barona Sterndahla na stavbu ze 7. 3. 1782.

⁶⁶⁹ Tamtéž, dopis panství Zbiroh na stavbu z 16. 11. 1782.

⁶⁷⁰ SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Litoměřice (1300-1945), inv.č. 201, kniha přípovědí 1772-1795, fol. 205.

⁶⁷¹ Největší množství spisů k záležitostem řezníků na stavbě (Jelínek a Král) je obsaženo v GD Terezín, karton 9.

⁶⁷² ANONYM, *Dem Andenken des Herrn Jakob Freiherrn von Wimmer*, Praha 1822.

ale ti další, jako pražští stavitelé Haffenecker, Jäger a především Zobel? Nevznikl jejich ekonomický (i společenský) potenciál zužitkovaný později právě na stavbě Terezína?⁶⁷³

A co impulzy do rozvoje nových odvětví jako těžba uhlí? Terezínské cihelny podobně jako ty josefovské topily mimo jiné uhlím. Na vypálení 1.000 cihel bylo potřeba $\frac{3}{4}$ sáhu dřeva (cca 5 m³) a 2 strychy (187 litrů = cca 134,5 kg) uhlí. Na vypálení odhadovaných 400 milionů cihel tak mohlo být spotřebováno téměř 54.000 tun uhlí.

Jak jsme viděli na několika příkladech v kapitole o dodavatelích, zpočátku byl problém zajistit dostatečnou nabídku pracovních sil i materiálu. O pár let později se situace prudce změnila a nová stavba vyvolala takovou vlnu nabídek, že je již ženijní ředitelství muselo odmítat.

Co je zatím zcela neznámé, je vliv stavby na místní obyvatelstvo a rozvoj regionu. Byl pozitivní nebo negativní, jak se projevoval? Indicií nám může být počet obyvatel Litoměřic. Mezi lety 1768 až 1779 rostla zdejší populace pomalým tempem z cca 2.900 duší na skoro 3.600, tedy o 25 %. Za dalších 10 let mezi roky 1780 a 1789 ale počet obyvatel poskočil na cca 6.150 osob, tedy skoro o 75 %, třikrát rychleji než v předchozím desetiletí. Do těchto čísel se jistě promítli i lidé pracující na stavbě. Ale počet obyvatel, který dosáhl vrcholu v r. 1787 s více jak 6.600 osobami, zůstal relativně vysoký i v dalších letech, kdy počet dělníků na stavbě již strmě klesal.⁶⁷⁴

Zcela jistě na stavbě vydělal litoměřický radní Martin Hennevogel. Jako jeden z hlavních dodavatelů kamene pro Terezín jistě utržil nemalou částku a jeho nová pozice tchána velitele pevnosti jistě taky nebyla zanedbatelným sociálním kapitálem. Co ale ostatní obyvatelé okolí? Neustálá přítomnost vojska a levné pracovní síly byla jistě komplikovaná, ale nutně musela skýtat velký odbyt místním zemědělcům i řemeslníkům. I přes skutečnost, že armáda si mnoho komodit zajišťovala sama. Ale i poskytování kvartýrů v okolních městech a vesnicích bylo zpoplatněno.

Když už nic jiného, tak v místech, kde dosud žilo ve dvou vesnicích několik desítek obyvatel, najednou ležela rozlehlá vojenská pevnost, která potřebovala živit a vším potřebným zaopatřit několik tisíc (zejména vojenských) osob.

---

⁶⁷³ Srov. Klára BENEŠOVÁ a spol., *Velké dějiny země koruny české, tematická řada Architektura*, Praha 2009, s. 529.

⁶⁷⁴ SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Děkaný úřad Litoměřice, inv.č. 31-39, seznamy duší v letech 1782-1790.

Odvraťme ale nyní pozornost od otázky ekonomiky, která si na své podrobnější zodpovězení bude muset ještě počkat, zpět k samotné stavbě a okolnostem jejího dokončení.

9.2. Terezín jde do války

Druhá polovina desetiletí, během něhož byl Terezín budován, nebyla tak poklidná, jak by se mohlo perspektivou české kotliny zdát. Mezinárodní politika byla neustále v pohybu. Čím více se blížil rok 1790, tím více začala situace gradovat. Roku 1787 začaly propuknout nepokoje v belgické části monarchie podporované tradičně nepřátelským Pruskem. Ty postupně přerostly v otevřené povstání. V roce 1788 vypukla další válka s Osmanskou říší. Agresivní vystupování Rakouska po boku Ruska i dosavadní politika Josefa II. dlouhodobě zneklidňovala Francii. Ta se však vzápětí ocitla sama ve víru revoluce. 14. července 1789, v době, kdy se v Terezíně dokončovaly poslední hradby, padla Bastila. Události rychle směřovaly k vypuknutí válek s revoluční Francií (1792). Paříž však prozatím nebyla největším rakouským problémem. Na obzoru se rýsovala nová válka s Pruskem, která byla všeobecně očekávána na jaře 1790. Přinejmenším na papíře v tomto roce rakouská armáda mobilizovala do zbraně proti Prusům na severu a Turkům na jihu půl milionu mužů. Že se sever Čech a Moravy stane opět bojištěm, se zdálo být zcela jisté.⁶⁷⁵

Je tedy logické, že rostl tlak na okamžitou dostavbu nových pevností. Původní přání Josefa II. aby Terezín a Josefov dokončen již za čtyři roky, se rozplynulo záhy.⁶⁷⁶ Gigantické stavby si vyžádaly mnohem více času. Již na počátku roku 1789 rozkázal císař uvést všechny české pevnosti co nejrychleji do stavu bojové pohotovosti.⁶⁷⁷ Dosavadní stavební práce nabraly horečné tempo.

Českomoravské pevnosti totiž zdaleka nebyly ještě bojeschopné, natož hotové. V Terezíně na jaře 1789 stále ještě chybělo dostavět kleště č. 10, minové chodby v kapitulách ravelinů 15, 16 a 20 a dále část kryté cesty a glacisu fortu (Malé pevnosti). Mimo to chyběly další objekty, které však již byly pro obranu postradatelné (např. kostel).

„Jinak je ale všechno ostatní včetně opevnění, kryté cesty, glacisu, min, komunikací, bran, mostů, strážnic, stavidel i s příslušenstvím, záplavových kotlin, regulace okolního terénu kolem

---

⁶⁷⁵ M. HOCHEDLINGER, *Austrian Wars of Emergence 1683-1797*, s. 360-400.

⁶⁷⁶ GD Josefov, spis č. 1780-28-162, odpověď Josefa II. na dopis Hadika z 29. 3. 1780.

⁶⁷⁷ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 33, spis č. 1789-10-75.

pevnosti a planýrování cihelen ve stavu plné obranyschopnosti, takže chybí jen rozkaz k umístění palisád na kryté cestě. Tak jako s opevněním pevnosti se to má i s budovami uvnitř. Všechny kasematy kavalírů a retranchementů, sklady střelného prachu, kasárna, špitál, zbrojnice, proviantní sklad, pivovar, v němž se již vaří, jsou již zařízeny. A co ještě tu a tam chybí, bude hotovo během několika týdnů. Také zbylé budovy jako velitelství, fara a českolipské domy pro osídlence budou hotové do konce června.“ Hlásila stavba z 27. prosince 1788 do Vídně.⁶⁷⁸

Pro srovnání, Josefov na tom byl ještě mnohem hůř. Chyběla mu většina kryté cesty, minové chodby byly hotové jen z poloviny, stejně tak Brdce a korunní hradba, z budov nebyl hotov hlavně nový důstojnický pavilon a jezdecká kasárna.⁶⁷⁹ O plné bojeschopnosti se tak nedalo mluvit ani u jedné z pevností, ačkoliv v literatuře se objevuje, že Josefov (dokonce i Terezín) byl jako bojeschopný předán armádě již r. 1787.⁶⁸⁰

Že na tom byl Terezín s postupem prací výrazně lépe než další pevnosti, dosvědčuje také počet vyžádaných vojáků/dělníků na stavbu. Zatímco Terezín na r. 1789 požadoval necelou tisícovku, Hradec Králové 3.000 a Josefov spolykal dokonce 10.000 mužů. Podobně je to patrné i na objemu investic na tento rok – Terezín 170.000 zlatých proti 434.000 pro Hradec a 750.000 pro Josefov.⁶⁸¹

Stavební práce však nebyly jediné, co bylo potřeba k uvedení pevností do stavu bojeschopnosti. K obraně bylo třeba obrovské množství zásob všeho možného – dělostřeleckého materiálu a kanónů, střelného prachu a munice, pěchotních zbraní, stavebního materiálu, potravin a v poslední řadě také náradí.

Jen k tzv. podzemní minové válce bylo v Terezíně potřeba desítky zaměřovacích zařízení (vodováh, nivelačních tyčí apod.) a různých typů vrtáků, stovky lopat, krumpáčů, palic, páčidel, hornického náradí, tisíce sáhů zápalných šňůr, desítky tisíc různých hřebíků, pytlů s pískem a sáhů dřeva a mnoho, mnoho dalšího.⁶⁸² A většina toho stále v pevnosti chyběla.

---

⁶⁷⁸ GD Terezín, karton 8, hlášení vedení stavby z 27. prosince 1788.

⁶⁷⁹ AT-OeStA/KA MBeh Genie GHA Akten, karton 33, spis č. 1789-10-75.

⁶⁸⁰ J. DUŠEK, *Paměti c.k. pevnosti a královského svobodného města Josefova, se zřetelem k dějinám vlasti a vojenství*, s. 143.; P. MERTLÍK – O. MERTLÍKOVÁ, *Josefov – kapitoly z dějin pevnosti a města*, s. 65.

⁶⁸¹ Viz tabulky v kapitole Inženýři, projektanti a stavitelé.

⁶⁸² AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1744, spis č. 1789-28-108.

To vše mělo být z rozkazu dvorské válečné rady připraveno na rok 1790 na obranu po dobu 7 měsíců.⁶⁸³

Hradby a zásoby však nejsou vše. V neposlední řadě bylo třeba také vědět, jak nové pevnosti bránit. To zní možná poněkud kuriózně, vždyť vojenští inženýři pracující v Terezíně i Josefově prošli boji o pevnosti v sedmileté válce, nebo se o něm jako mladší ročníky učily na vojenské ženijní akademii. Jenže každá pevnost je jiná a také je jinak koncipovaná její obrana. A ideu obrany konkrétního místa nejlépe znali jeho projektanti. V červenci 1789 vyzval Josef II. generála Querlonda, toho času sloužícího v pevnosti Lucemburk, aby sepsal paměti o obraně Josefova.⁶⁸⁴ Zřejmě v té době dostal stejný úkol i Pellegrini pro Terezín.

Paměti o obraně pevnosti jsou naprosto výjimečným pramenem k poznání smyslu a funkce celé pevnosti. V podstatě se jedná o „návod“ k obsluze a obraně dané pevnosti den po dni, hradbu za hradbou. Pro správné pochopení toho, co vlastně Terezín nebo Josefov jsou, je to klíčový pramen. Stejně tak byl klíčový pro budoucí obránce.

Rozdílnost koncepcí obrany a způsobů myšlení Querlonda, který Josefov projektoval zcela sám, a Pellegriniho rakouských inženýrů, kteří byli společně autory projektu Terezína, se projevuje i v obou pamětech. Querlonde je psal sám v Lucemburku a jsou členěny striktně technicistně. Vycházejí z Vaubanových pravidel obléhání, kde lze postup útoku určovat na dny. Obrana Josefova je zde tak definována kapitolami jako 1. noc, 2. noc, 3. – 6. noc a podobně.⁶⁸⁵

Naopak Pellegriniho paměti byly vypracovány ve Vídni a téměř jistě můžeme předpokládat, že na nich nepracoval sám, ale společně se svými inženýry. Zcela jistě to víme o Steinmetzovi, se kterým byly paměti opakovaně konzultovány.⁶⁸⁶ Kapitoly pak nejsou definovány dny a nocemi obléhání, ale obranou konkrétních pevnostních prvků, ať už trvá jakkoliv dlouho.⁶⁸⁷

Querlonde svůj pamětní spis dokončil někdy v lednu 1790.⁶⁸⁸ Pellegrini ty své odeslal císaři počátkem dubna téhož roku.⁶⁸⁹ Práce na nich však ukázala další problém, který dokládá, v jakém spěchu přinejmenším pevnost Terezín vznikala. Zcela totiž chyběly situační plány

---

⁶⁸³ GD Terezín, karton 9, dopis vrchního ženijního ředitelství na stavbu z 23. 10. 1789.

⁶⁸⁴ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1744, spis č. 1789-28-207.

⁶⁸⁵ AT-OeStA/KA KPS LB K VII c, 74-3 F, Memoires der Festung Josephstadt von Generalmajor Querlonde.

⁶⁸⁶ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1843, spis č. 1790-28-111.

⁶⁸⁷ GD Terezín, Carl Pellegrini: Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt.; J. HOFMAN, *Pellegriniho paměti o obraně pevnosti Terezín*, s. 7-37.

⁶⁸⁸ Srov. AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1843, spis č. 1790-28-32.

⁶⁸⁹ Tamtéž, spis č. 1790-28-111.

finální podoby pevnosti a jejího okolí v dostatečném měřítku. Musely se tak začít teprve intenzivně kreslit.⁶⁹⁰ Jediný situační plán hotové pevnosti na počátku r. 1790 tak byl plánek přiložený k Pellegriniho pamětem, který však ukazuje jen nejbližší okolí Terezín.⁶⁹¹ Ještě hůře na tom byl Josefov. Když si Querlonde v červenci 1789 pro sepisování paměti vyžádal aktuální plány Josefova, přišla mu z Vídně odpověď, že mají je jediný s okolím 1.000 sáhů od pevnosti a ten ještě pochází z r. 1764.⁶⁹²

Spěch s dokončováním pevností, při kterém se prostě zapomnělo kreslit plány toho, co se vlastně po všech změnách projektu postavilo, je jedna věc. Větší problém byl ale s financemi. Výdaje na armádu neustále stoupaly. V roce 1779 to bylo cca 20 milionů zlatých. O deset let později (1789) už to bylo cca 70 milionů.⁶⁹³ V roce 1780 Josef II. ještě trval na tom, že peníze nehrají roli a že pro investice takového významu jako stavba pevností je třeba využít všechny zdroje.⁶⁹⁴ Jenže ani rok 1789 nepřinesl ukončení stavebních prací, jak si císař přál a jak vedení stavby slibovalo. A peníze válkou zatíženému státu začaly docházet. Na silvestra 1789 bylo rozhodnuto omezit investice pro další rok jen na to nejnnutnější.⁶⁹⁵ Všechny ostatní stavby byly odsunuty na neurčito. V Terezíně tak byla mimo jiné odsunuta stavba kostela, který měl již vykopané základy, důstojnického pavilonu a pokládání dlažby v ulicích. V Josefově byla kromě kostela a dlažby odložena mimo jiné stavba fary či pivovaru.⁶⁹⁶

Klesal-li tedy celkový objem investic do trojice českých pevností – z cca 2.600.000 zlatých v r. 1786 na cca 2.120.000 v r. 1788 a na cca 1.350.000 v r. 1789, není to dané ani tak tím, že by nebylo co dělat, jako spíše snahou urychleně dokončit to nejnnutnější a ostatní přesunout na neurčito.

Když na r. 1791 vyžadovalo ženíjní ředitelství na pokrytí mimořádných vydání v Hradci Králové, Terezínu a Josefově „pouhých“ 150.000 zlatých, narazilo již dokonce na striktní odmítnutí. „*Na tento požadavek,*“ psala dvorská válečná rada císaři Leopoldovi II., „*přišla přiložená nota dvorské komory, že současný stav financí naprosto vůbec nedovoluje přispět cokoliv na stavební práce ve zmíněných pevnostech.*“⁶⁹⁷ Rakouské armádě prostě došly peníze.

---

⁶⁹⁰ Tamtéž, spis č. 1790-28-39.

⁶⁹¹ AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Theresienstadt, Nr. 2.

⁶⁹² AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1744, spis č. 1789-28-207.

⁶⁹³ M. HOCHEDLINGER, *Austrian Wars of Emergence 1683-1797*, s. 286.

⁶⁹⁴ GD Josefov, spis č. 1780-28-162, odpověď Josefa II. na dopis Hadika z 29. 3. 1780.

⁶⁹⁵ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1745, spis č. 1789-28-343.

⁶⁹⁶ Tamtéž.

⁶⁹⁷ Tamtéž, karton 1933, spis č. 1791-28-151.

I přesto se ale podařilo všechny tři pevnosti (Terezín, Josefov a Hradec Králové) k r. 1790 uvést do stavu plné bojeschopnosti. Nakonec se tak staly dílem tří panovníků. Marie Terezie vydala koncem r. 1779 pokyn k jejich výstavbě. Pro Josefa II. to byla po celou dobu jeho panování srdeční záležitost, na které velmi lpěl a které věnoval obrovskou pozornost. Dokončené a po zuby ozbrojené je ale spatřil až jeho bratr Leopold II.

Josef II zemřel ve Vídni 20. února 1790. O necelé dva měsíce později (16. dubna) Pellegrinimu ohlásil Steinmetz, v té době již polní podmaršálek a první velitel pevnosti, že Terezín je již v bojeschopném stavu a poslední práce na palisádách budou do konce května hotové.⁶⁹⁸ Nedlouho poté vyrazil na vizitaci českomoravských pevností generál Mikovini.⁶⁹⁹ Jeho zpráva, sepsaná 11. května, měla být podkladem pro hlavní vizitaci samotného Pellegriniho, která z rozkazu císaře Leopolda II. proběhla v červnu.⁷⁰⁰

Máme-li stanovit nějaký datum, ke kterému je možné Terezín (a Josefov s Hradce Králové) považovat za dostavěný, je to právě Pellegriniho červnová vizitace. Všechny tři výše zmíněné pevnosti byly tehdy dokončeny do plně bojeschopného stavu, osazeny palisádami, vystrojeny zásobami a vojskem a připraveny okamžitě čelit nepříteli. Desetileté snažení bylo konečně završeno. Trvalo to 124 měsíců, od 16. prosince, kdy Marie Terezie rozhodla o výstavbě, do 16. dubna 1790, kdy Steinmetz hlásil splnění svého úkolu. Habsburská monarchie toho roku získala celkem tři nové moderní pevnosti.

To však neznamená, že by bylo v Terezíně dostavěno vše. Rozdíl mezi bojeschopnou a zcela hotovou pevností byl značný. V podzemí chybělo vyzdít ještě 370 sáhů (asi 722 metrů) minových chodeb, které byly zatím jen provizorně vydřeveny. Muselo se počkat na to, až si přestane sedat nově navršená zemina, což byl obecně problém v Terezíně i Josefově i v dalších letech. „*Všechny vojenské budovy,*“ psal ve své zprávě dvorské válečné radě Pellegrini, „*jsou až na kostel, který je zatím jen založen, dokončeny. V budoucnu tedy nebude třeba v této pevnosti stavět nic jiného, než kostel a jeden důstojnický pavilon, vyzdít klenby dříve zmíněných minových galerií a opravovat stále si sedající zeminu na pevnostních prvcích.*“⁷⁰¹

Ve skutečnosti toho chybělo oproti současnému stavu mnohem víc. Kostel byl dokončen až počátkem 19. století. Důstojnický pavilon nikdy nevznikl a jeho funkci později převzal

---

⁶⁹⁸ GD Terezín, karton 10, zpráva Steinmeetze o stavu pevnosti z 16. 4. 1790.

⁶⁹⁹ Týž Mikovini, který se jako plukovník minérského sboru podílel na jejich stavbě.

⁷⁰⁰ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1844, spis č. 1790-28-176.

⁷⁰¹ Tamtéž.

Wieserův dům a budova fary, respektive školy na náměstí. Již v roce 1791 tereziánské velitelství požadovalo výstavu budovy stavebního dvora. Marně, nikdy nebyla postavena a stavební dvůr navždy zůstal „provizorně“ v objektu Retranchementu 5.⁷⁰² S nedostatečnou nebo zcela chybějící dlažbou se Terezín potýkal ještě na počátku 20. století.⁷⁰³ Kynety, dosud vybudované pouze jako terénní rýha, se v hlavním příkopu začaly vyzdívát až po napoleonských válkách. Obecně pak do dalších let na bedrech velitele pevnosti ležela povinnost neustále doplňovat sesedající si zeminu na valech a obměňovat donekonečna se rozpadající cihly v pevnostních zdech.⁷⁰⁴

Pro srovnání, v době Pellegriniho návštěvy v Josefově zbývalo ještě stále srovnat terén v okolí pevnosti a vyrovnat dna příkopů. Dále chyběl kostel, fara, dlažba a pivovar provizorně umístěný zatím v kasematech. V Hradci se ještě dokončovaly tři z osmi záplavových kotlin, předprsně na envelopě, jezdecká i pěchotní kasárna. Chyběl mlýn, pivovar, stavební dvůr.⁷⁰⁵ Pevnosti tak v červnu 1790 sice byly bojeschopné a plně vyzbrojené. Vůbec to ale neznamená, že byly dokončené.

I tak ale v Čechách vyrostly tři rozsáhlé pevnostní komplexy odpovídající na svou dobu moderním přístupům k vojenství. Přesně v duchu toho, že nové pevnosti byly vnímány zejména jako opevněné sklady, můžeme i sumarizovat obrovské kapacity, které v sobě v červnu 1790 skrývaly. Přitom to nemusely být počty maximální.

Tabulka kapacity českomoravských pevností dle Pelleriniho a Mikowiniho vizitace v květnu a červnu 1790:

	Terezín	Josefov	Hr. Králové	Olomouc
Posádka (mužů)	15.451	13.786	neuvedeno	15.227
Koní	406	neuvedeno	neuvedeno	600
Pontony	24	0*	30	20
Pekárny (porce chleba/den)	70.000	45.500	49.000	36.276**
Počet lůžek pro raněné (v nemocnici i jinde)	1.600	1.266	960	1.000

* bude ale nutné je co nejdříve doplnit

** z toho 7.940 v pecích měšťanských domů

⁷⁰² GD Terezín, karton 10, zpráva plk. Laglera z 8. 11. 1790.

⁷⁰³ Srov. SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Terezín (1780-1942), karton 83.

⁷⁰⁴ Srov. AT-OeStA/KA MBeh, Generalgeniedirektion, kart. 313, sign. 15/18.

⁷⁰⁵ AT-OeStA/KA ZSt HKR HR Akten, karton 1844, spis č. 1790-28-176.

V létě 1790 taky byly všechny nově dokončené pevnosti - Terezín, Josefov i Hradec Králové (spolu s Chebem a Olomoucí) uvedeny do stavu plné bojové pohotovosti a připraveny na obléhání. Očekávaná válka s Pruskem ale nakonec nepřišla. Nebylo to ale rozhodně naposled, kdy měl Terezín přijít ke slovu. Pevnost se osvědčila hned při napoleonských válkách (zejména r. 1813).

9.3. Zbytečná pevnost?

Nová pevnost byla tedy dokončena. Takto významná stavba se stala téměř přes noc centrem zájmu, na který mohla být rakouská armáda náležitě hrdá. Spolu s Josefem a Hradcem Králové se okamžitě začlenila do systému obrany Čech jako jeho klíčová část.⁷⁰⁶ Přesně tak, jak jsme viděli v kapitole o koncepcích obrany země. Pověst Terezína jako jedinečného moderního divu vojenského stavitelství byla taková, že i oficiální životopisci pozdějšího císaře Františka I. považovali za nutné uvést, že se o pevnostním stavitelství učil z Pellegriniho spisů o obraně pevnosti Terezína a z diskuzí s hrabětem Steinmetzem.⁷⁰⁷ Alespoň v tomto směru Terezín zastínil všechny ostatní rakouské pevnosti.

Sláva Terezína však překročila vojenské kruhy a stala se i předmětem obecného zájmu. Dokonce se jako unikát dostala i na stránky soudobých turistických průvodců. „*Na soutoku Ohře a Labe leží pevnost Terezín, obecně známá jako mistrovské dílo moderního vojenského umění.*“⁷⁰⁸ Toto hlásal čtyřicet let po dostavbě průvodce pro lázeňské hosty v Čechách.

Že si byla rakouská armáda svými novými pevnostmi jista, asi nikoho příliš nepřekvapí. Ostatně bylo by poněkud komické, kdyby tvrdila opak. Důležitější ale bylo, že je na vědomí vzaly také evropské vojenské kruhy a zejména Prusko. Na šachovnici klíčových vojenských bodů Evropy přibyly další figury. Prusové si byli klíčové role Terezína (i Josefova) vědomi. Dosud snadný průnik do nitra Čech, kdy stačilo (teoreticky) jen překročit pohraniční hory a postupovat přímo na Prahu, už napříště nebyl možný. Nově v cestě stály tři rozlehlé moderní pevnosti.⁷⁰⁹

---

⁷⁰⁶ Oskar CRISTE, *Die österreichische Truppen-Aufstellung gegen Preussen und Polen 1790*, Mittheilungen des k. und k. Kriegs-Archivs, 3/II., Wien 1903, s. 1-156.

⁷⁰⁷ MEYNERT, Hermann: *Kaiser Franz I.: zur Geschichte seiner Regierung und seiner Zeit*, Wien 1872, s. 9.

⁷⁰⁸ GERTLE, W.A.: *Böhmens Heilquellen – ein Handbuch für Kurgäste in Franzensbrunn, Karlsbad, Marienbad und Teplitz*, Praha 1829, s. 404.

⁷⁰⁹ Srov. MASSENBACH, Christian Karl August Ludwig von: *Memoiren über meine Verhältnisse zum preußischen Staat*, 3. díl, Amsterdam 1809.

Pruští vojenští plánovači najednou stáli před problémem, zda je vůbec možné do Čech od severu ještě útočit. Mnozí (a s nimi i jiní evropští vojenští teoretikové té doby) dospěli k závěru, že pokud to není přímo nemožné, tak to bude přinejmenším nesmírně obtížné. „*Terezín a Josefov nyní komplikují Prusům postup do Čech. Jen středně velká armáda ležící u Hradce Králové a podporovaná Josefovem, Terezínem a Olomoucí, dokáže rakouské země uchránit před pruským vpádem.*“⁷¹⁰ Někteří zašli ještě dále a označovali severní hranici země za neproniknutelnou. „*Kdyby se císař rozhodl zabrat Bavorsko, půjde to velmi snadno. Pevnosti Olomouc, Hradec Králové, Josefov a Terezín budou podporovat jeho armádu, která tak dokáže rakouskou hranici uchránit přede všemi pruskými podniky.*“⁷¹¹

I kdyby nepřítel pevnosti obešel, nemohl přistoupit k útoku na Prahu nebo Vídeň, protože jeho zásobování by bylo závislé na konvojích ze Slezska respektive Saska. A tyto konvoje by se staly snadným cílem posádek nových pevností. Proto je nemohl prostě obejít a musel by je nejprve dobýt. Alespoň dle vojenské doktríny konce 18. století.

Dokonce i po 50 letech od dostavby popisovali britští cestovatelé terezínskou pevnost těmito slovy. „*Nezajímavější místem mezi Teplicemi a Prahou je Terezín, pevnost první třídy, jedna z nejsilnějších v Evropě. Město je téměř kompletně složeno z kasáren, skladů, zbrojnic, důstojnických domů a hospod. (...) Pevnost je považována za jeden ze základních pilířů obrany země, chráníce ji směrem od Saska, zatímco Josefov ji chrání před Prusy směrem od Slezska. (...) V Terezíně se nachází velké množství vražedných zbraní. Je zde přinejmenším tolik kanónů, že by poskytly dostatek materiálu na odlití pomníku tak vysokého jako ten na náměstí Vendome.*“⁷¹²

Veřejnost ráda diskutuje na historickými otázkami „co by, kdyby“. A stejně tak se velmi snadno tereziánské pevnosti (Josefov, Terezín a Hradec) odsuzují jako zbytečné, protože nebyly nikdy obléhány. Naopak Olomouc se v tomto duchu jakoby osvědčila, protože dobývána byla. To je však špatně položená otázka způsobená nepochopením funkce a úkolu pevností v 18. století a ještě i v 19. století. Úkolem Terezína, který mu jeho projektanti vetknuli do vínku, nebylo pasivně sedět na místě a čekat, dokud nepřijde jej někdo rozstřílet na kousky. Jako vojenské

---

710 ANONYM: *Ausführlicher Aufzug und Bemerkung über den militärischen Teil des Werks De la Monarchie prussienne fous Frederic le grande p. M. le Comte de Mirabeau 1788*, Neues militairisches Journal, Svazek 2, Hanover 1789, s. 91.

711 MAUVILLON, Jakob: *Geschichte und Darstellung des Brandenburgischen und Preussischen Soldatwesens bis zur Regierung Friedrich Wilhelm II.*, Lipsko 1796, s. 446.

⁷¹² John STRANG, *Germany in MDCCCXXXI*, New York 1836, s. 242.

město plné skladů a kasáren fungoval skoro až do r. 2000. Jako uzávěra dopravních hlavních tras Drážďany - Praha po zemi i po vodě fungoval v podstatě ještě za války 1866. Přinejmenším dokázal neprodyšně uzavřít řeku i železnici.⁷¹³ Alespoň tyto dva úkoly můžeme považovat za splněné.

Jak jsme ale viděli z výše uvedených pruských relací, funkce Terezína i Josefova (potažmo Hradce Králové) byla především odstrašující. Nový řetěz moderních pevností učinil každou invazi do Čech těžkým oříškem.

Diskuse na téma účelnosti/neúčelnosti tereziánských pevností by šlo vést jistě dlouho. A možná bychom se dostali do stejně vášnivých diskusí, jako zda jsme se měli, nebo neměli v r. 1938 bránit. Pro náš příběh stavby to ale nyní není podstatné. Nové pevnosti tu prostě byly a tento fakt museli potenciální útočníci zkrátka vzít na vědomí. Olomouc svůj úkol r. 1758 dokonale splnila a v r. 1778 svou roli sehrál i Hradec Králové. A od té doby, co stojí Terezín a Josefov, trvalo Prusku i přes všechny mezinárodní rozmíšky více jak 75 let, než znovu zaútočilo do Čech. Nové pevnosti byly jistě jedním z důvodů, proč tomu tak bylo. A zase tak zbytečné určitě nebyly.

---

⁷¹³ Srov. J. HOFMAN, *Děšť, napětí a ticho*, s. 173-181.

10. Závěr

Příběh terezínské stavby se pomyslně uzavírá. Snažili jsme se jej sledovat od prvních myšlenek na novou pevnost až po její plné dokončení a vystrojení, kdy každým okamžikem očekávala příchod pruského nepřítele.

Ani zdaleka se nejednalo o vyčerpávající líčení. Bohatství vídeňských, pražských i severočeských archivů je tak obrovské, že ani neumožňuje všechny materiály v podobné práci využít. Každá z předchozích kapitol by se tak dala rozpracovat a prohloubit na samostatnou knihu. Vzhledem k dosavadnímu nedostatečnému stavu poznání základních otázek účelu, způsobu výstavby a funkce pevnosti Terezín jsme však raději zvolili cestu dílčích sond do různých témat, v jejichž rovině lze stavbu sledovat. Snažili jsme se přitom alespoň povšechně popsat daný problém a podchytit základní procesy a faktory, které se zde projevíly.

Jak jsme viděli, pevnosti obecně, a Terezín zvláště, nebyly zamýšleny jen jako samostatně stojící opevněné body pasivně čekající až přijde nepřítel, který je dobude. Měly mnohem aktivnější roli v celkové koncepci obranné i útočné války. S trochou nadsázky jsme tak mohli sledovat, že v případě Terezína bylo mnohem důležitější to uvnitř hradeb než hradby samotné. Zdejší pevnost byla především obrovským zásobovacím uzlem a uzávěrou kontrolující rušnou dopravní tepnu Praha – Drážďany (po zemi i po řece).

Soudobý pohled na obranu Čech byl jednoduchý. Pokud chtěl nepřítel natrvalo opanovat zemi, musel nejprve dobýt Prahu. Jak ukázal rok 1757, obléhání byť nedokonalých pražských hradeb vyžadovalo přinejmenším obrovské množství potravin a munice. Jelikož toho by se před Prahou zoufale nedostávalo, musel by útočník tyto prostředky vozit ze svých skladů zpoza hranic (z Pruska či Saska). A tyto obrovské zásobovací konvoje, podobné jako Laudon rozprášil u Domašova, byly odkázány především na ty nejpohodlnější trasy přes pohraniční hory. A ty byly nově kontrolovány Terezínem a Josefovem. V nich měly kromě dostatečného počtu obránců ležet ještě menší diverzní sbory (cca 8-10.000 mužů) určené mimo jiné právě k likvidaci těchto konvojů. Proto nebylo možné pevnosti Terezín či Josefov obejít. Útočník byl nucen před útokem na Prahu jako první dobýt jednu či druhou pevnost, aby si otevřel cestu do nitra Čech.

Nikdo ze soudobých špiček armády ani státu nenavrhoval lepší způsob obrany Čech. Výstavba trojice nových pevností Terezín – Josefov – Hradec Králové (zde spíše modernizace) tak představovala pro armádu i stát prvořadý úkol, na který nebylo marné vynaložit veškeré dostupné prostředky. Stavba přitom naplnila aktuální možnosti habsburské monarchie po

tereziánských reformách až na mezní limit. Spolykala na svou dobu neuvěřitelnou sumu několika desítek milionů zlatých. Počet vojáků převelených na stavbu byl tak velký, že zaměstnával významnou část armády v Čechách. Omezoval její bojeschopnost a dokonce i jiné vojenské stavby v celé monarchii. Zajištění civilních pracovníků nutilo stát sáhnout k menším i razantnějším zásahům. Vzpomeňme jen na státem organizované transporty stovek balkánských cihlářů nebo zákaz opuštění země a následně dokonce „vojenské“ odvody českých zedníků. Výstavba českých pevností tak nutila císaře k opatřením zasahujícím celou monarchii. A přinejmenším některé z nich nesou jasné stopy militarizace, o které mluvil v úvodu Hochedlinger.

Enormní rozsah díla, jakým tereziánská pevnost bezpochyby je, nutil armádu i stát modifikovat staré a hledat nové způsoby, jak cíl splnit. I přes téměř naprostou absenci jiných studií můžeme předpokládat, že staré a neefektivní způsoby výstavby, jako například pomocí poddanské práce, byly opuštěny. Stále byrokratičtější vojenská i státní správa zaváděla nové, které měly dosahovat maximální efektivity. Oproti starším pevnostem armáda přebírala stále větší podíl na stavebních pracích. Vyvinula se zde kombinace vlastních sil armády (*par oeconomia*) a civilních dodávek (*par entrepreneur*), který můžeme sledovat později v 19. století.

Obecně jsme ale mohli vidět také výrazný tlak státu na co nejrychlejší dokončení prací a z toho pramenící spěch, ve kterém bylo dílo prováděno. Je dokonce možné mluvit až o jisté nepřipravenosti. Projekt tak obrovské stavby vznikl jen pár měsíců. Stavět se vlastně začalo ještě dříve, než byl vůbec odsouhlasen. Detailní stavební plány profilů zdí se vybíraly až o rok později. Nebyly připraveny odpovídající dodávky stavebního materiálu, a jak jsme viděli, ani pracovních sil. Nicméně přinejmenším v Terezíně se podařilo všechny tyto obtíže překonat a stavbu dokončit bez větších komplikací. To svědčí o značné míře efektivity a schopnosti improvizace na všech úrovních řízení armády.

Co se naopak příliš nepovedlo, byly počátky osídlení nového královského města. Ačkoliv samotná stavba pevnosti byla rozhodnuta a započata téměř ze dne na den, trvala příprava založení nového svobodného královského města uvnitř hradeb několik let a i přesto císař nebyl s výsledkem spokojen. Habsburskému státu, v tomto případě konkrétně její civilní složce, se přinejmenším v prvních deseti letech existence Terezína nepodařilo vytvořit dostatečně výhodné podmínky pro nové osídlence.

Za naprosté fiasko pak můžeme považovat pokus o, svým způsobem, sociální inženýrství v podobě přestěhování několika desítek řemeslnických rodin z České Lípy. Vykořeněná

kolonie byla odkázána na státní podporu a nedokázala se zapojit do nového sociálního a ekonomického prostředí.

Stavbu nové pevnosti je ale možné sledovat i na jiné úrovni než vídeňských úřadů, vrchního velení či pevnostního ředitelství. Snažili jsme se z dochovaných pramenů zjistit původní podobu krajiny, kterou nová pevnost přetvořila. Ukazuje se, že nově vybudované opevnění, záplavové kotliny i nové koryto Ohře samozřejmě zcela překryly starší tvář této lokality. Za jejími hranicemi ale zůstalo překvapivě mnoho ze starší podoby krajiny zachováno. S trochou nadsázky lze říci, že nová pevnost ležela jako novotvar „nalepený“ uprostřed terezínské kotliny a na jejich hranicích ostře končila všechna pole, louky, slepá ramena řeky i cesty pocházející ještě z doby, kdy tu žádný Terezín nestál. Mnohé z toho je dokonce dochováno dodnes.

Ještě zajímavější bylo pokusit se rekonstruovat podobu staveniště a jeho zázemí v letech 1780-1790. Budování nové pevnosti nezabralo jen území vytyčené jejími hraničními kameny. Viděli jsme, že celková plocha staveniště pevnosti, dvou přestěhovaných vesnic i mírových pracháren, dělnických městeček i kvartýrů po okolních vesnicích, přístavišt', skladů stavebního materiálu, rozlehlých cihelen a lomů, nezbytných nových cest, pontonových mostů a špitálů zabírala plochu v řádech desítek kilometrů čtverečných. Stavba tedy dočasně zasáhla území několikanásobně širší, než je jen půdorys pevnosti.

Výstavba přibližně čtyř set hektarové pevnosti, dočasný zábor dalších stovek hektarů krajiny pro zázemí staveniště, pravidelný sezónní příchod tisíců vojáků i civilních dělníků ze všech koutů monarchie vedl nezbytně k pozitivní i negativní interakci se zdejším obyvatelstvem. Je přirozené, že dochované prameny prezentují především ty negativní – jak vojáci utiskují litoměřické měšťany, jak armáda devastuje zdejší ekonomiku nebo také jak se Litoměřičtí snažili obohatit na cle na mostě či předraženými a nekvalitními kvartýry. Jiné (zejména matriky) nám ale dávají nahlédnout předivo hustých osobních kontaktů mezi zdejším obyvatelstvem a „staviteli pevnosti“ na všech sociálních úrovních – počínaje posledním poslední děvečkou na statku a konče litoměřickými radními.

Jinými slovy, snažili jsme se postřehnout tuto obdivuhodnou stavbu na všech základních úrovních. Snad to bude dobrým odrazovým můstkem budoucím badatelům.

Na mnoho základních otázek ale bohužel vůbec nebyl prostor. Zcela úmyslně jsme vynechali stavebně technologickou stránku věci, která sama o sobě by vydala na několik knih. Kvalita použitých materiálů či technologie výstavby tvoří možná největší skupinu dochovaných

pramenů. Díky smlouvám, účtům a dalším zprávám poměrně přesně víme, odkud se který materiál dovážel, jak a kde se používal, jaké s ním byly problémy. S trochou nadsázky bychom byli ještě s pomocí dochovaných plánů schopni celý Terezín postavit znovu, i kdyby se nám tak výjimečně nedochoval. Tato problematika přitom dnes pohříchu patří ke zcela opomíjeným.

Stranou ale zůstala třeba také otázka procesu vykupování pozemků, přesídlování obyvatelstva z prostoru budoucí pevnosti a zakládání nových „vzorových“ vesnic Nové Kopisty a Trávčice. Netknuty zůstaly archivy okolních obcí a panství, která stavba zasáhla. Nevyčerpány zůstaly vojenské matriky. Svět stavenišť pevnosti stále ještě nabízí množství pohnutých a zatím zapomenutých lidských osudů. Zajímavé by jistě bylo i sledovat otázku církevní správy a péče o duchovno tisíců dělníků a vojáků. Neznámo pak zůstává z historie Terezína v podstatě vše po r. 1790. Zkrátka, archivy ani pevnost ještě nevydaly zdaleka všechna svá tajemství.

Pohříchu musíme konstatovat, že žalostně chybí podobné práce z jiných stejně starých či starších habsburských pevností. Ačkoliv v podstatě nelze studovat budování terezínských pevností bez současného sledování osudů Josefova a Hradce Králové, přesto chybí základní práce vytěžující bohatý archivní (v tomto případě rozuměj zejména spisový) materiál. Až na výjimku Olomouce pro 19. století tak v podstatě není možné porovnat popisovanou výstavbu Terezína s jinými stavebními podniky na císařských pevnostech v 17. a 18. století. Nelze tedy stavbu Terezína ani zařadit do jakékoliv obecnější syntézy vývoje habsburského/rakouského pevnostního stavitelství raného novověku.

Předkládaná práce tak svým způsobem představuje relativně kompaktní a hlubokou sondu v daném prostoru a čase, kterou bude třeba porovnávat (a nepochybně také korigovat) s budoucími výzkumy jiných pevností.

Terezín má v tomto případě i tu výhodu, že způsob jeho výstavby se vyznačuje do jisté míry jasnou systematičností, přehledností a relativně hladkým průběhem bez komplikací. Představuje tak velmi dobrý materiál pro sledování základních principů výstavby bastionové pevnosti ve 2. polovině 18. století. To je doslova v příkrém kontrastu například s budováním Josefova, který se vyznačoval velmi komplikovaným způsobem výstavby s mnoha potížemi a kompetenčními spory. Ale to už bychom začali vyprávět úplně jiný příběh.

11. Seznam literatury a pramenů:

1. Archivní prameny:

Österreichisches Staatsarchiv:

Finanz- und Hofkammerarchiv:

- Sonderbestände, Sammlungen und Selekte, Sammlungen und Selekte, Karten- und Plansammlung, F – Karten und Pläne von Wasserstraßen auf Flüssen und Kanälen, F-391 Elb-Strom an der Stadt Leitmeritz nebst dem vom löbl. Genie Directorium neu eingeleiteten Eger-Fluss.

Haus-, Hof- und Staatsarchiv:

- Habsburgisch-Lotringische Hausarchive, Hausarchiv, Hofreisen, kart. Reise Kaiser Joseph II. kart. 10.
- Habsburgisch-Lotringische Hausarchive, Hausarchiv, Handarchiv Kaiser Franz I., karton 14.
- Habsburgisch-Lotringische Hausarchive, Hausarchiv Korrespondenz nachstehende Personen über Genie, Fortifikation, Pionier und Sappeurwesen, Kriegsakten 379-1.

Kriegsarchiv, Karten- und Plansammlung, Genie- und Planarchiv, Inland C IV:

- Böhmen Nr. 2–5.
- Grenze von Böhmen Nr. 1.
- Josephstadt Nr. 1, 6 a 1-11e.
- Königgrätz Nr. 1 a 6.
- Theresienstadt Nr. 2.

Kriegsarchiv, Karten- und Plansammlung, Karten und Plansammlung – Landesbeschreibung K VII c:

- 13 E, Summarium der in dem Königreiche Böhmen und in dessen Kreisen befindlichen Ortschaften 1766.
- 74-1, Baupläne und Entwürfe der Festung Josephstadt von gen. Querlonde.
- 74-3 F, Memoires der Festung Josephstadt von Generalmajor Quelronde.
- 80-1 E, Rapports und Arbeitsplan von der neu erbauten Festung.

Kriegsarchiv, Mittelbehörden, Geniewesen:

- Geniehauptamt, Akten, karton 20–34.
- Generalgeniedirektion, kart. 313, sign. 15/18.

Kriegsarchiv, Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Hauptreihe (1557-1848):

- Akten, karton 1269 (rok 1779).
- Akten, karton 1282-1283 (rok 1780).
- Akten, karton 1319-1320 (rok 1781).
- Akten, karton 1353-1355 (rok 1782).
- Akten, karton 1384-1386 (rok 1783).
- Akten, karton 1419-1420 (rok 1784).
- Akten, karton 1451-1452 (rok 1785).
- Akten, karton 1489-1490 (rok 1786).

- Akten, karton 1550-1553 (rok 1787).
- Akten, karton 1649-1650 (rok 1788).
- Akten, karton 1743-1745 (rok 1789).
- Akten, karton 1843-1844 (rok 1790).
- Akten, karton 1933 (rok 1791).

Vojenský historický archiv Praha:

Sbírka plánů pevnosti Josefov (1780-1937).

AF Ženíštní ředitelství Josefov / Geniedirektion Josephstadt, karton 7.

Sbírka plánů pevnosti Terezín a jiných vojenských objektů v Terezíně a okolí 1780-1943.

AF Ženíštní ředitelství Terezín / Geniedirektion Theresienstadt:

- karton 1-10 (r. 1780-1790).
- Carl Pellegrini: Memoire über Vertheidigung der Festung Theresienstadt.
- karton 377, konduitní listy 1782-1816.
- karton 396 Osídlování čp.217-292.
- karton 396 Pozemky pro opevnění 1790-1793.
- karton 397 Osídlení 1782-1886.
- karton 398 Pozemky pro opevnění 1778-1789

SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích:

Archiv města Terezín (1780-1942):

- Osídlovací protokol.
- Karton 83.

Archiv města Litoměřice (1300-1945):

- inv. č. 28, k. intimací 1781-83.
- inv. č. 195, k. trhová 1785-90.
- inv. č. 201, k. přípovědí 1772-95.
- inv. č. 218, k. posledních vůlí 1769-94.
- inv. č. 201, k. přípovědí 1772-95.
- inv. č. 231, k. uvázání se dědictví 1777-1800.
- inv. č. 232, k. kvitancí 1754-88.
- inv. č. 233, k. kvitancí 1788-94.
- inv. č. 496, k. účet skladů 1780-81.
- karton 52 dodatky.
- karton 88-93.
- karton 180-181.
- karton 207.
- karton 1243.
- karton 1290-1291.

Děkanský úřad Litoměřice:

- inv.č. 31-39, seznamy duší v letech 1782-1790.

Archiv obce Nové Kopisty:

- inv. č. 13, zápisy rychtářské 1771-1850.

Matriky, dostupné online na stránkách SOA Litoměřice
(<http://vademecum.soalitomerice.cz/vademecum/>)

- sign. 11/2, matrika narozených Bohušovice nad Ohří, Brňany, Nové Kopisty 1746-1787
- sign. 98/14, matrika narozených, oddaných a zemřelých 1784–1784, Babiny I., Dubina, Hlinná, Kamýk, Knobloška, Kunderatice, Litoměřice.
- sig. 98/15, matrika narozených 1785-1789 Babiny, Dubina, Hlinná, Kamýk, Knobloška, Kunderatice, Litoměřice, Malíč.
- sig. L117/4, matrika narozených, oddaných a zemřelých 1784–1818, České Kopisty, Počaply.

Kronika města Terezín (Gedenkbuch für die k. Freye Stadt und Festung Theresienstadt), uložena na městském úřadě v Terezíně.

2. Prameny tištěné:

- ANONYM, *Ausführlicher Aufzug und Bemerkung über den militärischen Teil des Werks De la Monarchie prussienne sous Frederic le grande p. M. le Comte de Mirabeau 1788*, Neues militairisches Journal, Svazek 2, Hanover 1789, s. 31-95.
- ANONYM, *Regulament und Ordnung für gesammte k. k. Husaren-, Curassiers- und Dragoner-Regimenter*, Wien 1751.
- ANONYM, *Regulament und Ordnung des gesammten Kaiserlich-Königlichen Fuss-Volcks*, Wien 1749.
- ANONYM, *Regulament für das k. k. gesammte Feldartillerie-Corps*, Wien 1757.
- Neil COGWELL (ed.), *Lobositz to Leuthen – Horace St Paul and the Campaigns of the Austrian Army in the Seven Years War 1756–57*, Exeter 2017.
- Louis de CORMONTAINGNE, *Architecture militaire, au l'art de fortifier*, La Haye 1741.
- Louis de CORMONTAINGNE, *Mémorial pour la defense des places, faisant suite au Mémorial pour l'attaque, ouvrage posthume de Cormontaigne*, Paris 1806.
- Theophil Friedrich EHRMANN, *Neueste Länder und Völkerkunde: ein geographisches Lesebuch für alle Stände*, Praha 1839.
- Jan JENÍK Z BRATŘIC, *Z mých pamětí*, Praha 1947.
- Anton LANG, *Österreichs Militär-, Bau- und Bequartierungswesen*, Wien 1845.
- Christian Karl August Ludwig von MASSENBACH, *Memoiren über meine Verhältnisse zum preußischen Staat III*, Amsterdam 1809.
- Jakob MAUVILLON, *Geschichte und Darstellung des Brandenburgischen und Preussischen Soldatwesens bis zur Regierung Friedrich Wilhelm II.*, Lipsko 1796.

- Jaroslav SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen V*, Praha 1787.
- Maximilian de TRAU, *Die beständige Befestigungskunst*, Wien 1817.
- Maximilian de TRAU, *Kurzer Abriss der bürgerlichen Baukunst zum Gebrauche der Zöglinge der k. k. Militair-Akademie zu Wienerisch Neustadt*, Wiener Neustadt 1813.
- Sébastien le Prestre de VAUBAN, *Mémoire, pour servir d'instruction dans la conduite des sieges et dans la défense des places*, Leide 1740.
- František Jan VAVÁK, *Paměti Františka J. Vaváka, souseda a rychtáře milčického, z let 1770-1816 II (1781-1783)*, Praha 1908.

3. Literatura:

- ANONYM, *Abhandlung über die Befestigungskunst*, Wien 1795.
- ANONYM, *Dem Andenken des Herrn Jakob Freiherrn von Wimmer*, Praha 1822.
- Jan BAŽANT, *Pevnost Terežín na plánech Rakouského státního archivu ve Vídni (1780-1882), výkladové možnosti pramene a komparace s pevností Josefov*, diplomová práce obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Hradec Králové, Hradec Králové 2015.
- Pavel BĚLINA, *Kolín: 18.6.1757*, Praha 1997.
- Pavel BĚLINA, *Generál Laudon: slavný vojevůdce a pán na Bečvárech*, Praha 2017.
- Pavel BĚLINA – Jan Pavel KUČERA – Jiří KAŠE, *Velké dějiny zemí koruny české X 1740-1792*, Praha 2001.
- Klára BENEŠOVÁ a spol., *Velké dějiny zemí koruny české, tematická řada Architektura*, Praha 2009.
- Richard BIEGEL, *Mezi barokem a klasicismem - Tendence a vlivy v české architektuře 1751-1790*, disertační práce Ústav pro dějiny umění Filozofické fakulty University Karlovy, Praha 2008.
- Karel Josef BIENENBERG, *Dějiny města Hradce Králové, rukopis z roku 1790*, překlad Jan Balcar z Bystrého, Hradec Králové 1953 (uložen v královéhradecké muzejní knihovně).
- Jeremy BLACK, *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550-1800*, Atlantic Highlands 1991.
- Radek BLÁHA – Jiří SIGL, *Archaeological excavation of a Modern period brickworks on the Kimberly-Clark site in Jaroměř*, in: Jaromír Žegklitz (ed.), *Studies in Post-Medieval Archeology 2*, Praha 2007, s. 137-144.
- Heinrich BLASEK – Franz RIEGER, *Beiträge zur Geschichte der k.u.k. Genie-Waffe I*, Wien 1898.
- Heinrich BLASEK – Franz RIEGER, *Beiträge zur Geschichte der k.u.k. Genie-Waffe II*, Wien 1898.
- Jiří BOROVSÝ, *K analýze vojenského významu olomoucké pevnosti v období válek o rakouské dědictví a sedmileté války*, dizertační práce obhájená na Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha 2015.
- Peter BURSCHEL, *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts*, Göttingen 1994.
- Martin van CREVELT, *Supplying War: Logistic from Wallenstein to Patton*, Cambridge 1977.
- Oskar CRISTE, *Die österreichische Truppen-Aufstellung gegen Preussen und Polen 1790*, in: *Mittheilungen des k. und k. Kriegs-Archivs*, 3/II., Wien 1903, s. 1-156.

- Horst de la CROIX, *Military Considerations in City Planning: Fortifications*, New York 1972.
- Peter DICKSON, *Monarchy and Bureaucracy in Late Eighteenth-Century Austria*, *The English Historical Review*, CX/436, ročník 1995, s. 323–367.
- Alfons DOPSCH, *Treffen bei Lobositz (1. October 1756), sein Ausgang und seine Folgen*, Graz 1892.
- Christopher DUFFY, *The Army of Frederic the Great*, New York 1974.
- Christopher DUFFY, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660-1789*, London 1985.
- Christopher DUFFY, *Kámen a oheň: bastionová pevnost, její zrod a vývoj v dějinách pevnostního válečnictví*, Brno 1998.
- Christopher DUFFY, *Sieben Jahre Krieg*, Wien 2003.
- Josef DUŠEK, *Paměti c.k. pevnosti a královského svobodného města Josefova, se zřetelem k dějinám vlasti a vojenství*, Jaroměř 1886.
- Uta FISCHER – Roland WILDBERG, *Theresienstadt eine Zeitreise*, Berlin 2011.
- Christopher R. FRIEDRICHS, *Urban Society in an Age of War: Nördlingen 1580-1720*, New Jersey 1979.
- Ivan FUKSA, *Pevnost Terežín – proti pruské rozpínavosti*, Praha 2016.
- Clifford GEERTZ, *Interpretace kultur – vybrané eseje*, Praha 2000.
- Wolfgang Adolf GERTLE, *Böhmens Heilquellen – ein Handbuch für Kurgäste in Franzensbrunn, Karlsbad, Marienbad und Teplitz*, Praha 1829.
- Jan GLETE, *War and the State in Early Modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States 1500-1660*, London 2002.
- Holger Thomas GRÄF, *Söldnerleben am Vorabend des Dreißigjährigen Krieges - Lebenslauf und Kriegstagebuch 1617 des hessischen Obristen Caspar von Widmarckter*, Marburg an der Lahn 2000.
- Paddy GRIFFITH, *The Vauban Fortifications of France*, Oxford 2006.
- Pavel HIML, *Pozorovat, popsat, stvořit: Osvícenská policie a moderní stát 1770-1820*, Praha 2019.
- Michael HOCHEDLINGER, *Austrian Wars of Emergence 1683-1797*, New York 2013.
- Michael HOCHEDLINGER, *The Habsburg Monarchy: From 'Military Fiscal State' to 'Militarization'*, in: Christopher Storrs (ed.), *The Fiscal-Military State in the Eighteenth-Century Europe*, New York 2016, s. 55-94.
- Jiří HOFMAN, *"Dali se potřebovat nepříteli a přitom ve městě nadále zůstávali." Život ve Švédý okupovaném městě za třicetileté války*, *HOP: Historie - Otázky - Problémy* 3, č. 1, (2011), s. 121-130.
- Jiří HOFMAN, *Děšť, napětí a ticho – pevnost Terežín ve válce 1866*, in: Jiří Hutečka – Josef Šrámek (edd.), *Mlhy na Chlumu, prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*, Hradec Králové 2018, s. 173-181.
- Jiří HOFMAN, *Koncepce obrany Čech po sedmileté válce*, *Historie a vojenství*, roč. LXVIII, 3/2019, s. 46-59.
- Jiří HOFMAN (ed.), *Lidé a hradby – bastionové pevnosti a jejich život*, České Budějovice 2020.
- Jiří HOFMAN, *Mezi mlýnskými kameny - městská rada jako prostředník mezi olomouckou obcí a švédskou armádou (1642-1650)*, *Historica Olomucensia*, sv. 45, 2013, s. 63-83.
- Jiří HOFMAN, *Opevněný Babylon – pevnost jako místo kulturní výměny*, in: SALAVOVÁ, Mirka – SLÁMA, Lukáš (edd): *Pars Academia 2019 – Svoboda v kontextu střední Evropy*, Ústí nad Labem 2021, s. 47-60 (v tisku).

- Jiří HOFMAN, *Pellegriniho paměti o obraně pevnosti Terezín*, in: Ondřej Kolář – Josef Šrámek, *Viribus Unitis*, sborník k 55. Narozeninám PhDr. Karla Podolského, Olomouc 2016, s. 7-37.
- Jiří HOFMAN, *Přemýšlet pevnost*, in: Jiří Hofman (ed.), *Lidé a hradby – bastionové pevnosti a jejich život*, České Budějovice 2020, s. 123-140.
- Jiří HOFMAN, *Stavba pevnosti Terezín*, *Documenta Pragensia XXXVIII – Město a jeho hradby*, 2020, s. 599-620.
- Ivan HONL, *Pevnost Terezín*, Praha 1933.
- Ivan HONL, *Pevnost Josefov*, Praha 1933.
- Cyril František KANĚRA, *Farní osada sv. Vojtěcha v Počáplích*, Terezín 1900.
- Heike KRAUSE – Ferdinand OPLL – Christoph SONNLECHNER, *Wien als Festungsstadt im 16. Jahrhundert*, Wien 2017.
- Stefan KROLL - Kersten KRÜGER (edd.), *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit*, Hamburg 2000.
- Vladimír KUPKA, *Olomoucké fortifikace na plánech a ve skutečnosti*, in: Martin Ebel – Ondřej Jakubec (edd.), *Olomoucké baroko*, Olomouc 2010, s. 293-300.
- Vladimír KUPKA, *Pevnost Olomouc*, Dvůr Králové nad Labem 2003.
- Vladimír KUPKA, *Pevnost Praha*, Praha 1996.
- Vladimír KUPKA a kol., *Pevnost Terezín*, Praha 2010.
- Vladimír KUPKA, *Pevnosti a opevní v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2002.
- Vladimír KUPKA, *Pražské opevnění*, Praha 2008.
- Vladimír KUPKA, *Stavitelé, obránci a dobyvatelé pevností*, Praha 2005.
- Benigna von KRUSENSTJERN (ed.), *Zwischen Alltag und Katastrophe: der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*, Göttingen 1999.
- Thomas KÜHNE – Benjamin ZIEMANN, (edd.), *Was ist Militärgeschichte?*, Paderborn 2000.
- Janis LANGINS, *Conserving the Enlightenment - French Military Engineering from Vauban to the Revolution*, Cambridge 2004.
- Henry LLOYD, *The History of the Late War in Germany between the King of Prussia, and the Empress of Germany and her Allies*, London 1766.
- John KEEGAN, *The Face of the Battle: A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme*, London 1976.
- Jan KILIÁN, *Město ve válce, válka ve městě: Mělník 1618-1648*, České Budějovice 2008.
- Jan KILIÁN, *Příběh z doby neobyčejného šílenství: život a svět krupského koželuha Michela Stüelera za třicetileté války*, Praha 2014.
- Marie KOLDINSKÁ – Ivan ŠEDIVÝ, *Válka a armáda v českých dějinách*, Praha 2008.
- Pavel MERTLÍK – Olga MERTLÍKOVÁ, *Josefov – kapitoly z dějin pevnosti a města*, Liberec 2019.
- Hermann MEYNERT, *Kaiser Franz I.: zur Geschichte seiner Regierung und seiner Zeit*, Wien 1872.
- Simon MILLAR, *Kolín 1757 – První porážka Friedricha Velikého*, Praha 2007.
- Peter MILGER, *Gegen Land und Leute – Der Dreissigjährige Krieg*, München 1998.
- Ferdinand OPLL – Heike KRAUSE – Christoph SONNLECHNER, *Wien als Festungsstadt im 16. Jahrhundert*, Wien 2017.
- Jamel OSTWALD, *Vauban under Siege*, Leiden 2006.
- Geoffrey PARKER, *The Military Revolution: The Military Innovation and the Rise of the West 1500-1800*, Cambridge 1988.
- Jiří PERNES, *Pod císařským praporem: historie habsburské armády 1526-1918*, Praha 2003.

- Theodor PETERS, *Die österreichischen Befestigungen an der oberen Elbe*, Mittheilungen des K. und K. Kriegs-Archivs, Wien 1902, s. 285 – 348.
- Josef PETRÁŇ, *Rebelie*, Praha 1975.
- Martha POLLACK, *Urban Design, Military Culture, and the Creation of the Absolutist Capital*, Chicago 1991.
- Vítězslav PRCHAL a kol., *Mezi Martem a Memorií – prameny osobní povahy k dějinám 16. – 19. století*, Pardubice 2011.
- Vítězslav PRCHAL, *Společenstvo hrdinů – válka a reprezentační strategie českomoravské aristokracie 1550-1750*, Praha 2015.
- Vítězslav PRCHAL, *Války s Pruskem a přeměna Olomouce v pevnost*, in: Martin Ebel – Ondřej Jakubec (edd.), *Olomoucké baroko*, Olomouc 2010, s. 285-292.
- Vladimíra RÁKOSNÍKOVÁ, *Historické plány pevnosti Terezín ve vídeňském Kriegsarchivu - archivní studie*, Zpráva památkové péče, 69/2009, číslo 5, s. 376-384.
- Karel RICHTER, *Trenck, životní příběh geniálního válečníka*, Praha 2004.
- Michael ROBERTS, *The Military Revolution 1560-1660*, Belfast 1956.
- Bernd ROECK, *Als wollt die Welt schier brechen - eine Stadt im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges*, München 1991.
- Andrej ROMAŇÁK, *Olomouc – Domašov 1758*, Praha 1998.
- Andrej ROMAŇÁK, *Pevnost Terezín, Dvůr Králové* 1994.
- Andrej ROMAŇÁK, *Pevnost Terezín a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství*, Praha 1972.
- Hamish SCOTT, *The Fiscal-Military State and International Rivality during the Long Eighteenth Century*, in: Christopher Storrs (ed.), *The Fiscal-Military State in the Eighteenth-Century Europe*, New York 2016, s. 23-53.
- Carl SCHRÖDER, *Geschichte des k. k. österr. Génie-Corps von seiner Errichtung bis zum Jahre 1763*, Wien 1868.
- Jiří SLAVÍK, *Královéhradecká pevnost*, Hradec Králové 2015.
- Jiří SLAVÍK a kol. *Bastionové pevnosti*, Ústí nad Labem 2014.
- František STELLNER, *Sedmiletá válka v Evropě*, Praha 2007.
- Christopher STORRS, *The Fiscal-Military State in the 'Long' Eighteenth Century*, in: Christopher Storrs (ed.), *The Fiscal-Military State in the Eighteenth-Century Europe*, New York 2016, s. 1-22.
- John STRANG, *Germany in MDCCCXXXI*, New York 1836.
- Emerich STREITENFELS, *Die Schlacht von Lobositz und Gründung von Theresienstadt*, Organ der Militär-wissenschaftlichen Vereine, 15. svazek, ročník 1877, s. 27-69.
- Stephen SUMMERFIELD, *Gribeauval in Austrian Service*, Smoothbore Ordnance Journal 2, 2011, s. 24–35.
- Josef SVÁTEK, *Dějiny panování císařovny Marie Terezie II*, Praha 1898.
- Miroslav ŠEDIVÝ, *O švestky a brambory*, Praha 2018.
- Jiří ŠKABRADA, *Lidové stavby. Architektura českého venkova*. Praha 2005.
- František ŠVENDA, *Cžtwtřtý Hliněný Obraz Hystorye Králowstwj Českého a Paměťj Města Králowé Hradce nad Labem To gest: Proměny Králowstwji Českého, w Wognách a ztenčenj Města Pevnostj ohraženého, w běhu wěku 18. sto lety. Rozdjl II., od Roku 1734 až do Roku 1762*, Hradec Králové 1814.
- Oscar TEUBER, *Die österreichische Armee von 1700 bis 1867*, Wien 1895.
- Johann Georg TIELKE, *Die drey Belagerungen und Loudonische Ersteigung der Festung Schweidnitz in den Feldzügen von 1757 bis 1762*, Freiberg 1781.
- *Turek, Švéd a Prajz – vojenský živel versus město a venkov českého raného novověku*, Historie – Otázky – Problémy 3, 1/2011.

- Otto ULBRICHT, *Mikrogeschichte – Menschen und Konflikte in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 2009.
- Madalina Valeria VERES, *Constructing Imperial Spaces: Habsburg Cartography in the Age of Enlightenment*, dizertační práce obhájená na Univerzitě v Pittsburghu, Pittsburgh 2015.
- Michael VIKTOŘÍK, *Hinter den Wällen der Festungsstadt*, Olomouc 2018.
- Michael VIKTOŘÍK, *Rok 1749 - klíčový rok ve výstavbě olomoucké bastionové pevnosti*, *Vlastivědný věstník moravský* LXXI, 4/2019, s. 297-308.
- Michael VIKTOŘÍK, *Táborová pevnost Olomouc: modernizace olomoucké pevnosti v 19. století*, České Budějovice 2011.
- Vít VLNAS, *Evžen Savojský: život a sláva barokního válečníka*, Praha 2001.
- Otokar VOTOČEK – Zdeňka KOSTKOVÁ, *Terezín*, Praha 1980.
- Petr WOHLMUTH, *Bastionové pevnosti a vojenská revoluce*, Praha 2015.
- Petr WOHLMUTH, *Heterotopická mimočasovost pevnostního města Josefov. Teoretické a výzkumné podněty*, *Historická sociologie* 2/2014. Praha 2014, s. 43-62.
- Petr WOHLMUTH, *Krev, čest a hrůza: Historická antropologie pevnostní války na příkladu britských deníků z obléhání pevnosti Bergen op Zoom z roku 1747*, Praha 2017.
- Constatntin von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 1.-60. díl, Wien 1856-1891.

12. Obrazová příloha

Marie Terezie, zakladatelka pevnosti Terezín, Josef II. stavitel pevnosti a Leopold II., za něhož byla pevnost dostavěna (FÜGNER, Friedrich. *Marie Terezie a její děti* [tempera na pergamenu]. At: Belvedere, Vídeň, Rakousko).

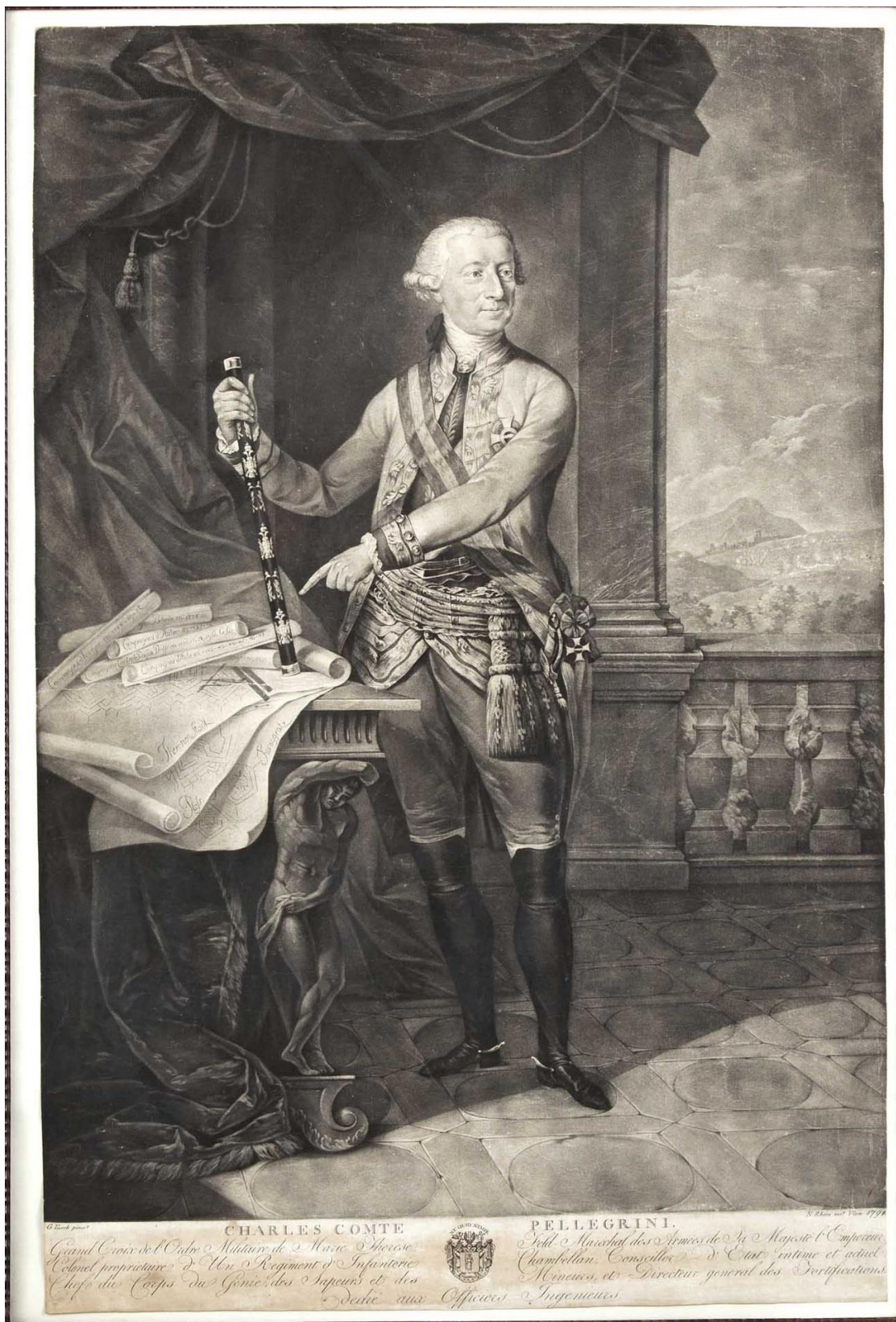
Císař Josef II. (de PELICHY, Gertrude. *Portrét císaře Josefa II.* [olejomalba]. At: Groeningemuseum, Brugy, Belgie).

Ernst Gideon Laudon (Anonym. *Portrét Ernsta Gideona svobodného pána von Laudon* [olejomalba]. At: Heeresgeschichtliches Museum, Vídeň, Rakousko).

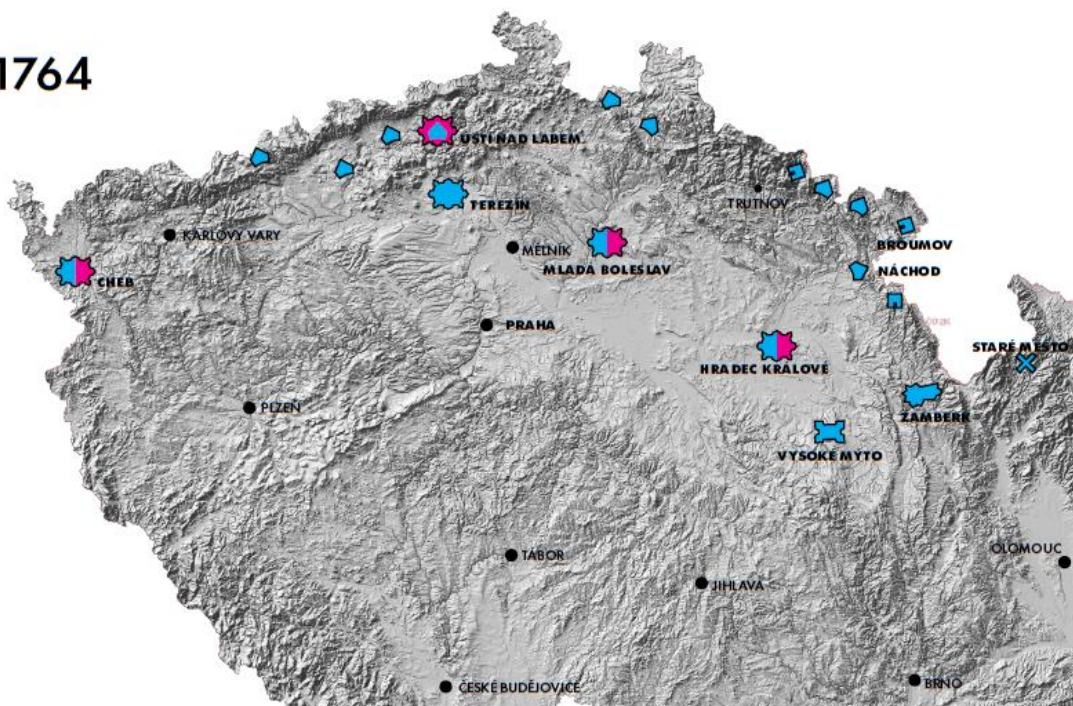

Andreas Futak hrabě Hadik, v době výstavby Terezína prezident Dvorské válečné rady (Anonym. *Hrabě Andreas Hadik von Futak* [olejomalba]. At: Heeresgeschichtliches Museum, Vídeň, Rakousko).

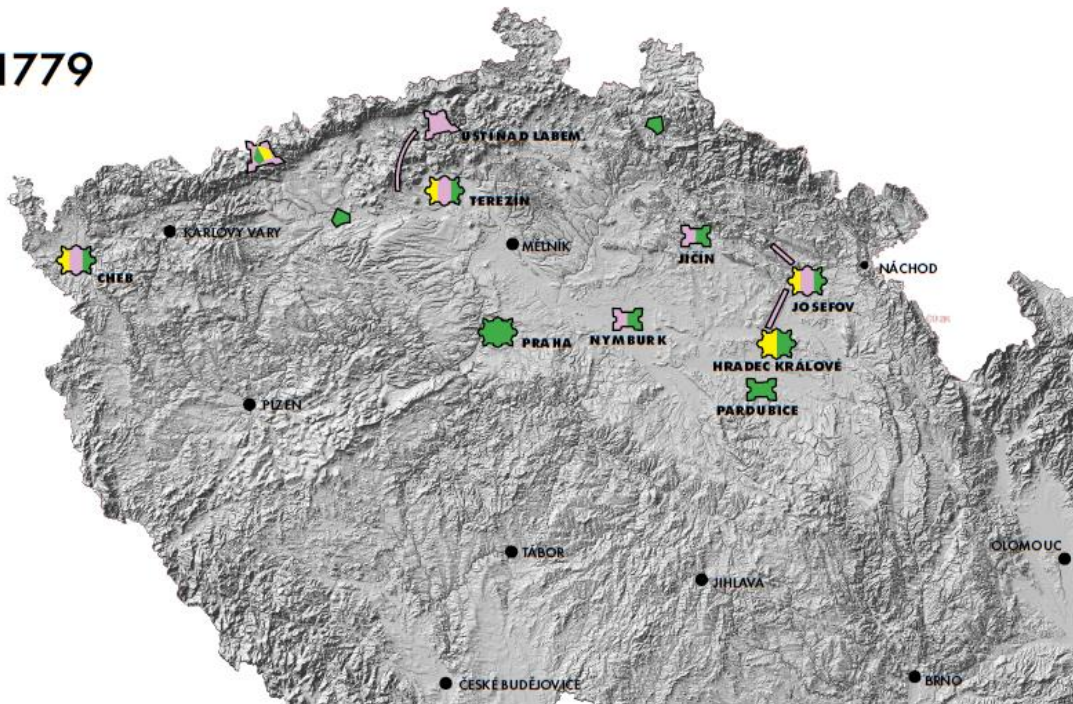

Karl Clemens hrabě Pellegrini, v době výstavby vrchní velitel ženijního sboru. Na stolku vedle něj leží rozbalené plány pevností Hradec Králové, Josefov a Terezín (RHINE, Nicolaus. *Hrabě Karl Pellegrini* [mezzotint]).

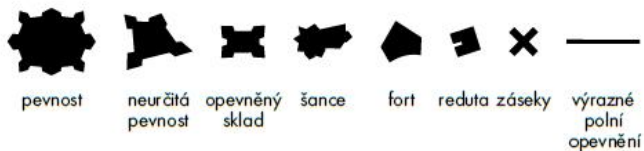
1764

1779

1764 Spallart
Harsch
1779 Hadik
Laudon
Pellegrini

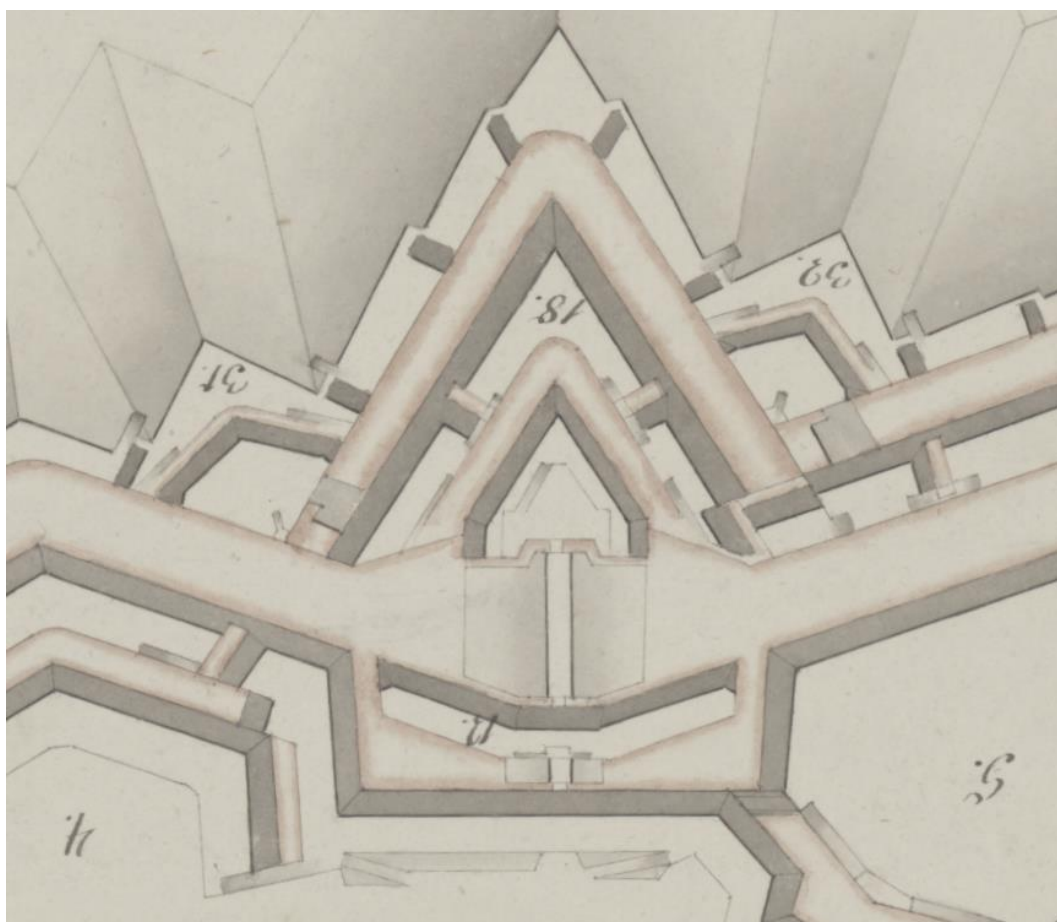
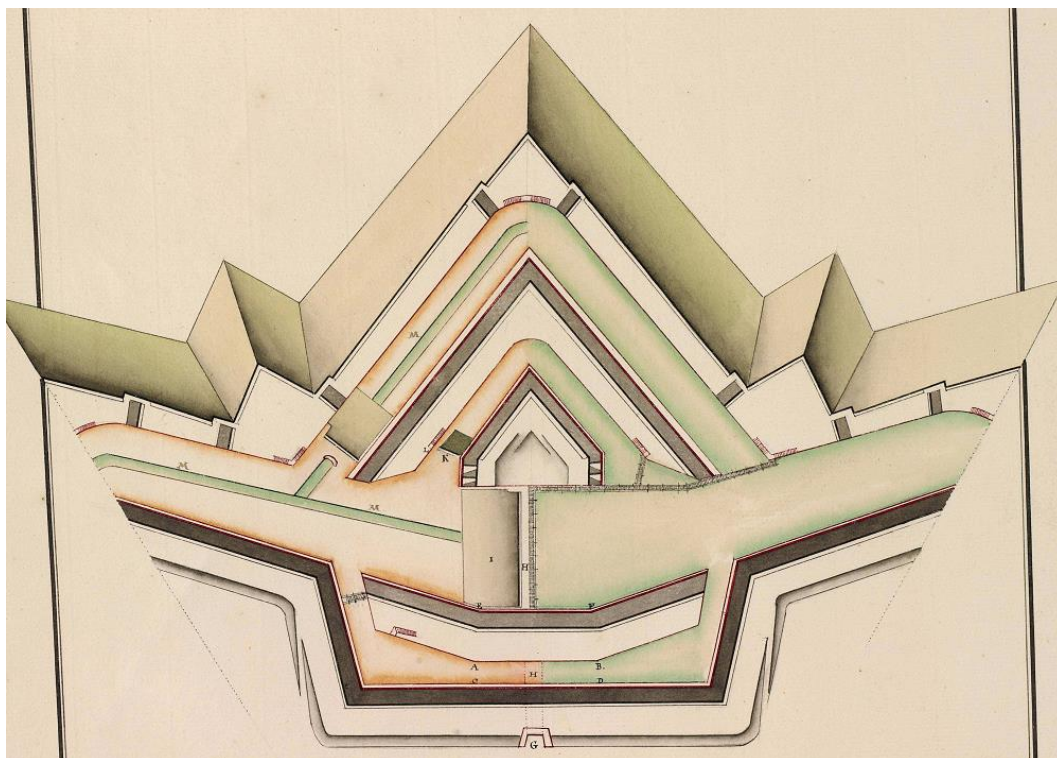

Srovnání jednotlivých koncepcí obrany Čech v letech 1764 a 1779.

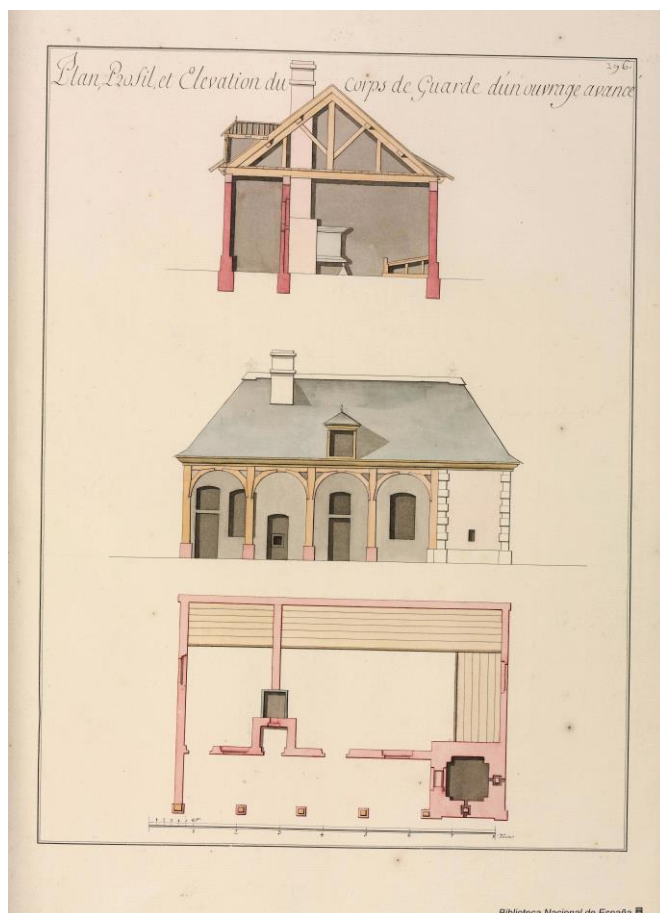
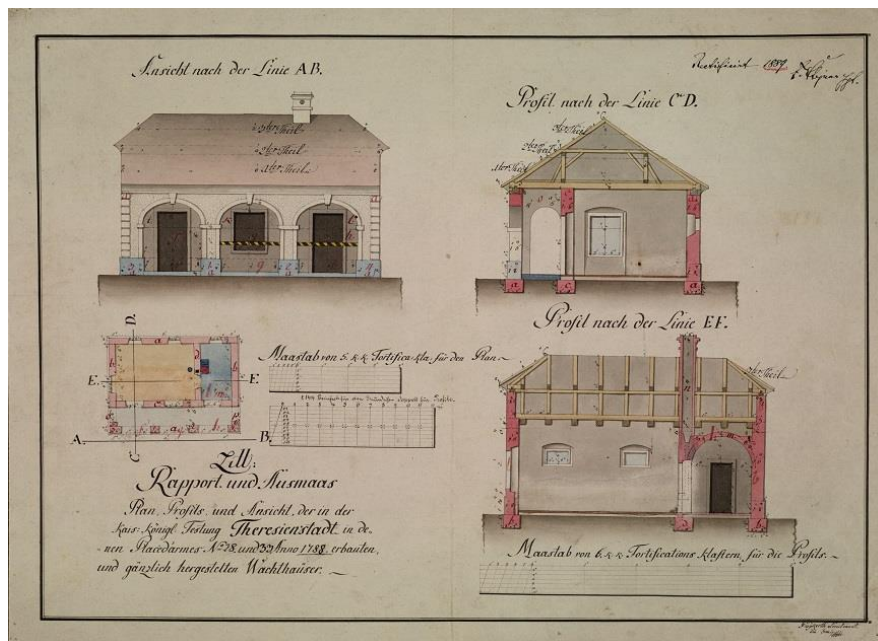

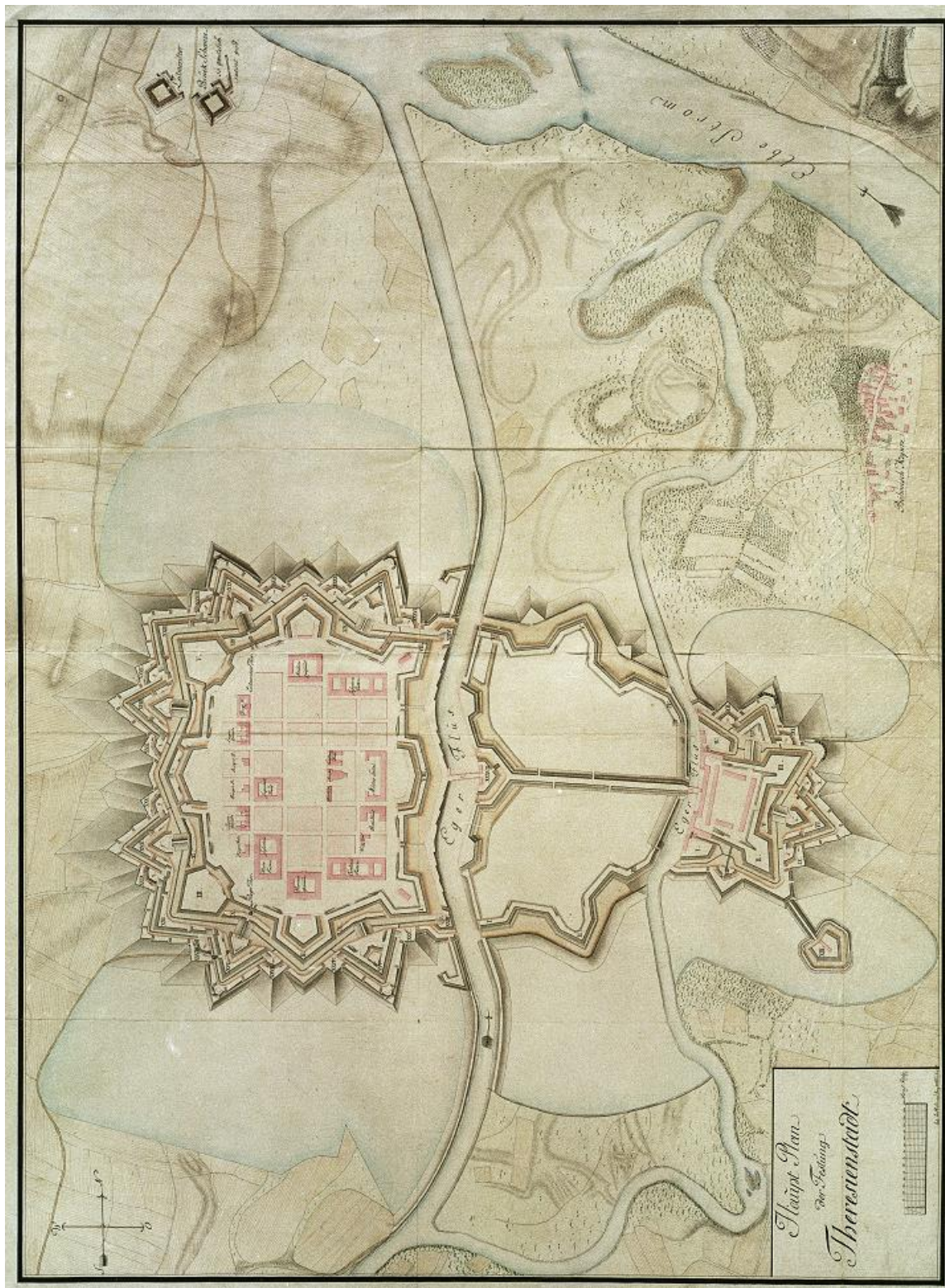
Snímek LIDAR pevnosti Terezín ukazující naprostou rovinu kolem Terezína a vzdálenost okolních návrší – vlevo návrší za Labem od Radobýlu po Křemín, vpravo nahoře Mrchový kopec, dnes poznamenaný těžbou písku (cuzk.cz).

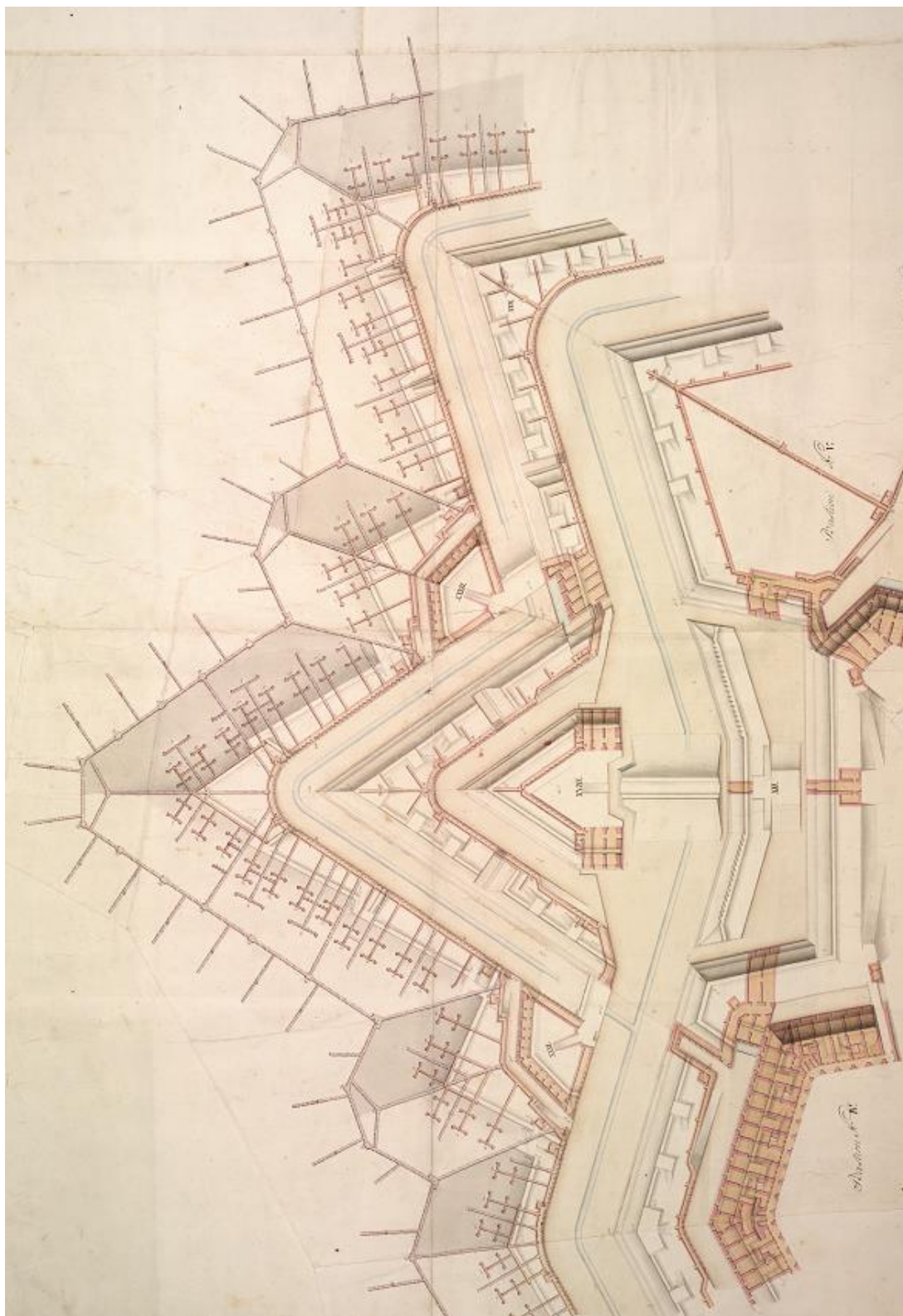
Srovnání systému opevnění Cormontaigne a realizace v Terezíně (ÖNB, Kartensammlung (KAR), Kartensammlung Signatur: FKB T.11; Architecture Militaire ou l'Art de Fortifier, <http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/1798503>, 10.10.2020).

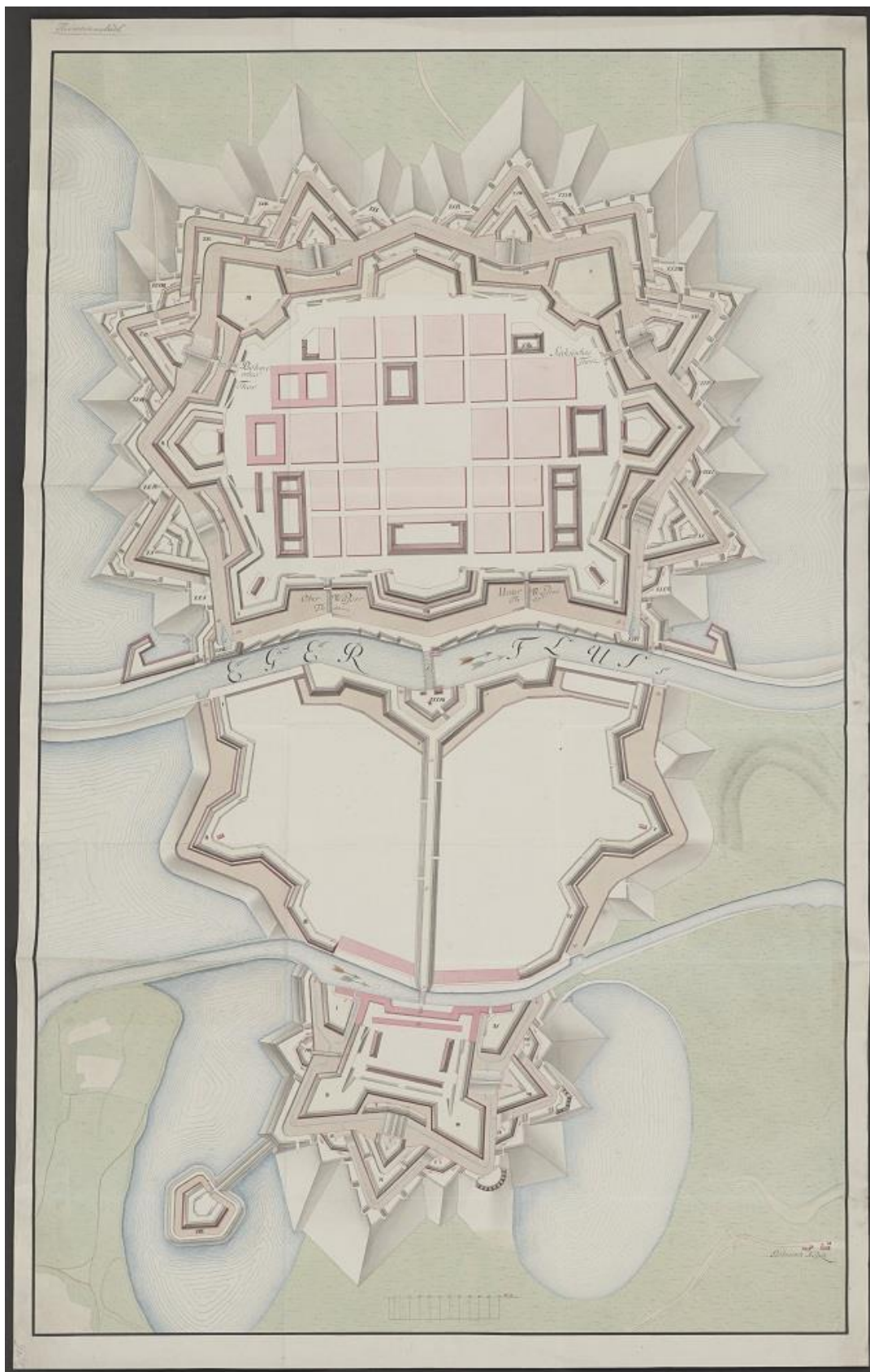
Srovnání plánu strážnice pevnosti Terežín nahoře a strážnice v soudobé pevnostní literatuře dole (Vojenský historický archiv v Praze, sbírka plánů pevnosti Terežín a jiných vojenských objektů v Terežíně a okolí 1780-1943, plán I O/a 3-7; Architecture Militaire ou l'Art de Fortifier, <http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/1798503>, 10.10.2020)

Plán Terezína k Pellegriniho memoárům o obraně pevnosti z r. 1790 s nejbližším okolím. Vlevo nahoře pozůstatek opevněného předmostí litoměřického mostu z r. 1778 (AT-OeStA/KA KPS GPA Inland C IV, Theresienstadt Nr. 2).

Úsek opevnění mezi bastiony 4 a 5 v Hlavní pevnosti se zakreslením podzemních prostor a minových chodeb v celé hloubce obrany – krytá cesta s lunetami, ravelin s reduitem 18 a částí kontragardy 22, kleště 12 a bastiony s kurtinou 4-5 (Vojenský historický archiv v Praze, sbírka plánů pevnosti Terezín a jiných vojenských objektů v Terezíně a okolí 1780-1943, plán I K/c).

Zaplavené kotliny kolem terezínské pevnosti navádějící nepřítele na předem připravené úseky opevnění – západně od Hlavní pevnosti a východně od Malé pevnosti (ÖNB, Kartensammlung (KAR), Kartensammlung Signatur: FKB T.11).

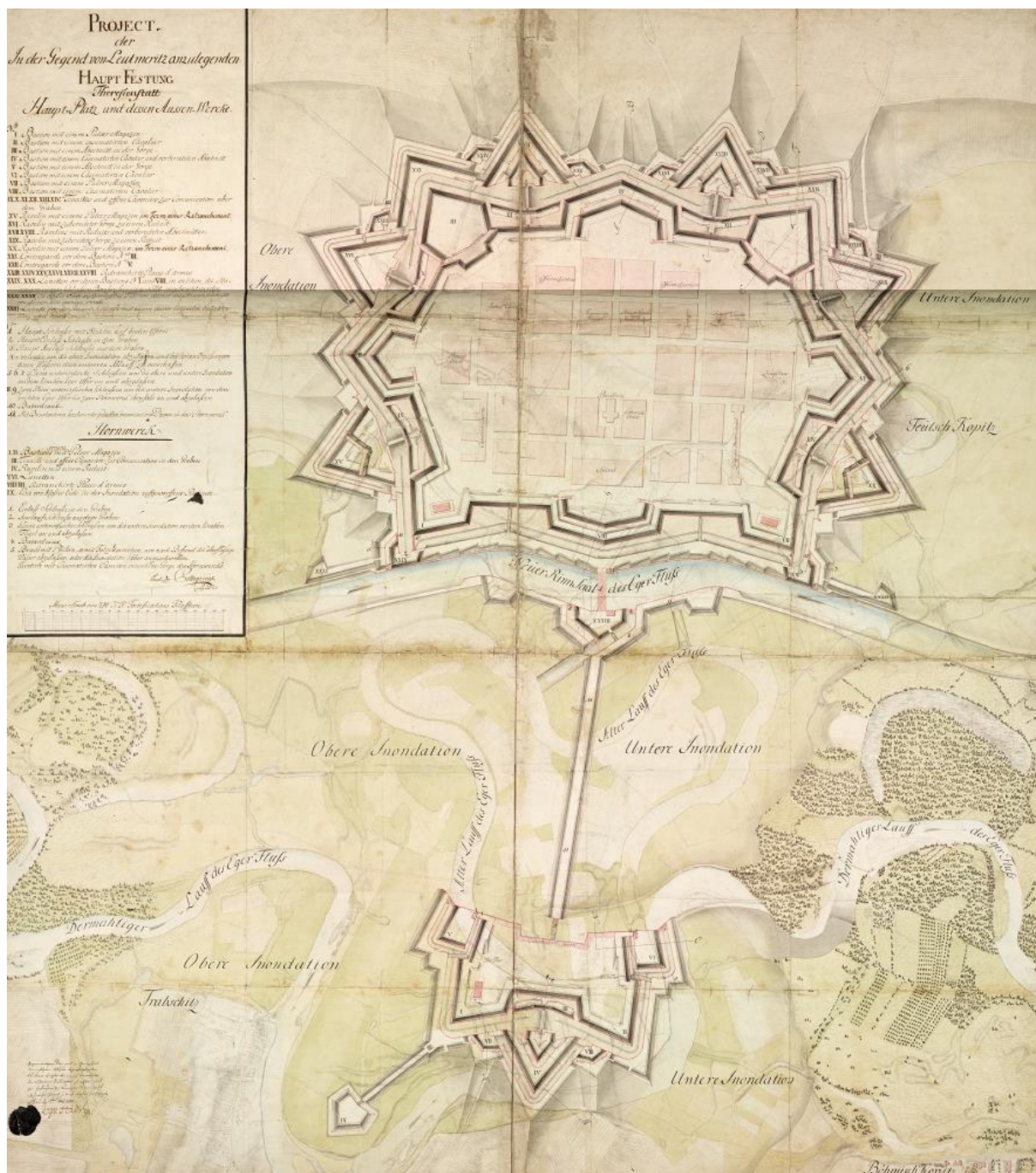

Pracovní plán podzemních chodeb před bastionem 5 podepsán zdejším velitelem minérů, hejtmanem Březinou (Vojenský historický archiv v Praze, sbírka plánů pevnosti Terezín a jiných vojenských objektů v Terezíně a okolí 1780-1943, plán III K 1-36).

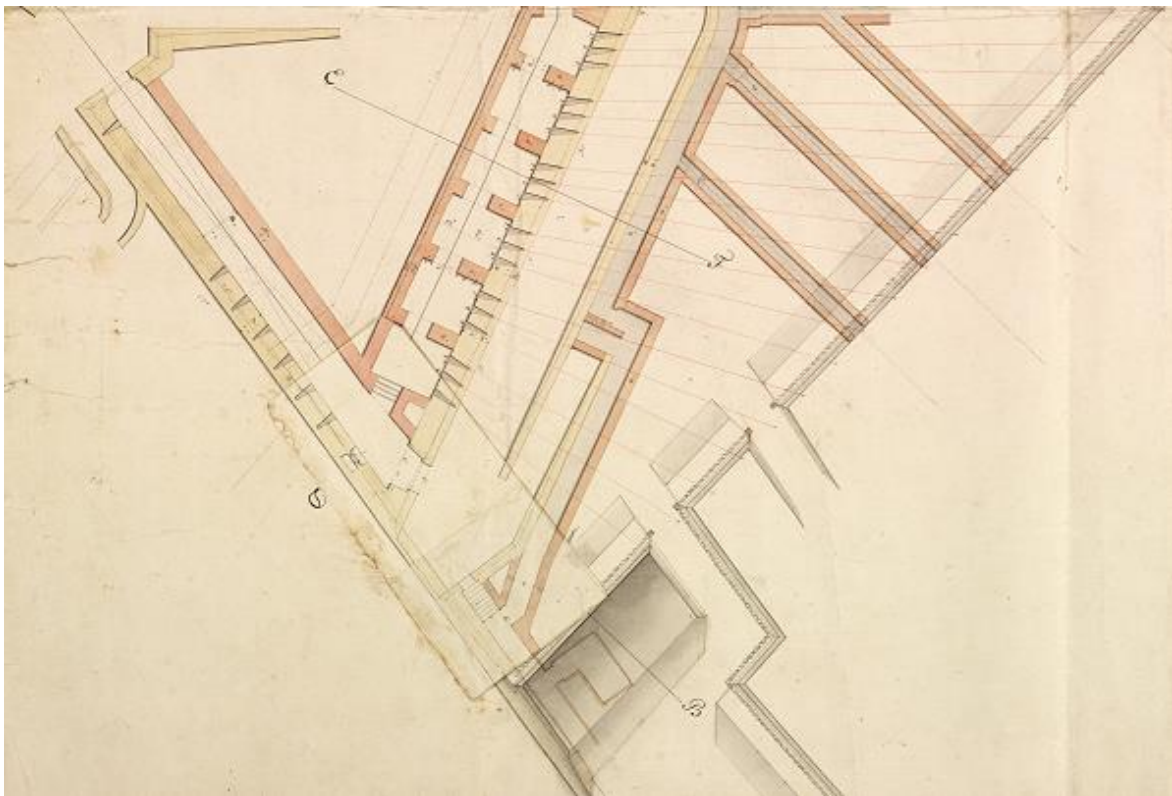
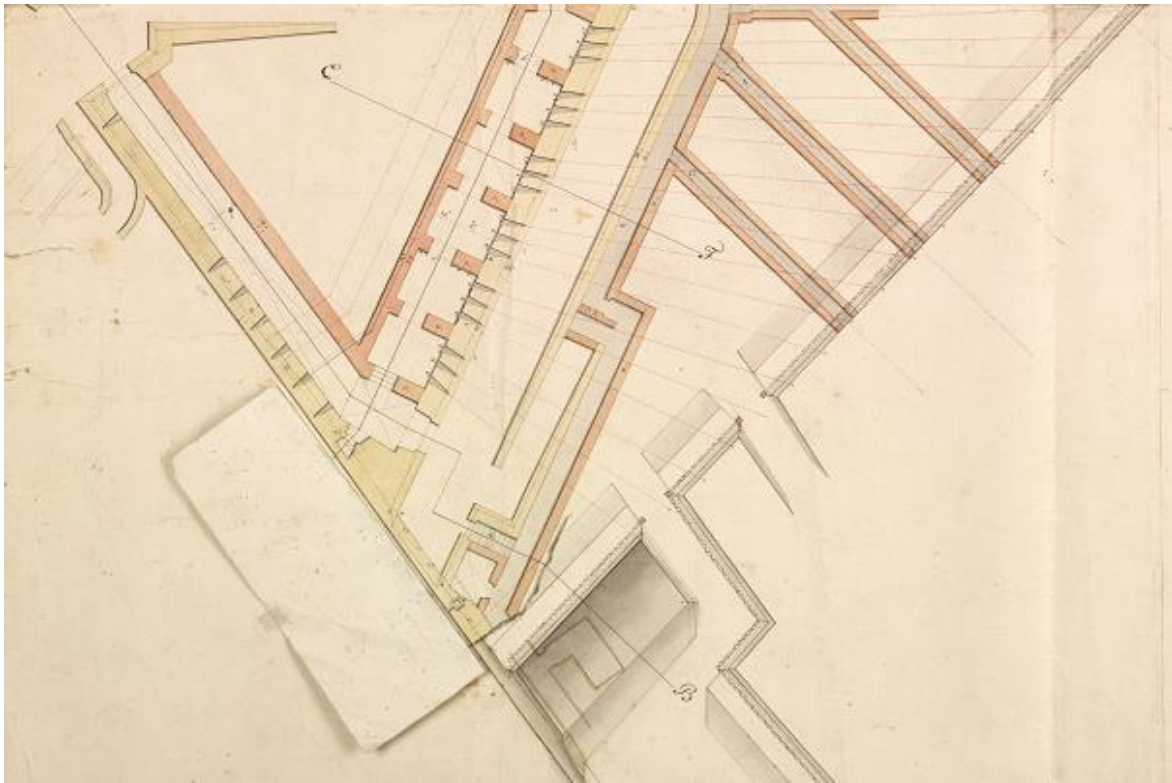

Karl Niclas svobodný pán von Steinmetz, stavitel a první velitel pevnosti Terezín (Anonym. *Carl Niclas svobodný pán von Steinmetz* [olejomalba]. At: Heeresgeschichtliches Museum, Vídeň, Rakousko).

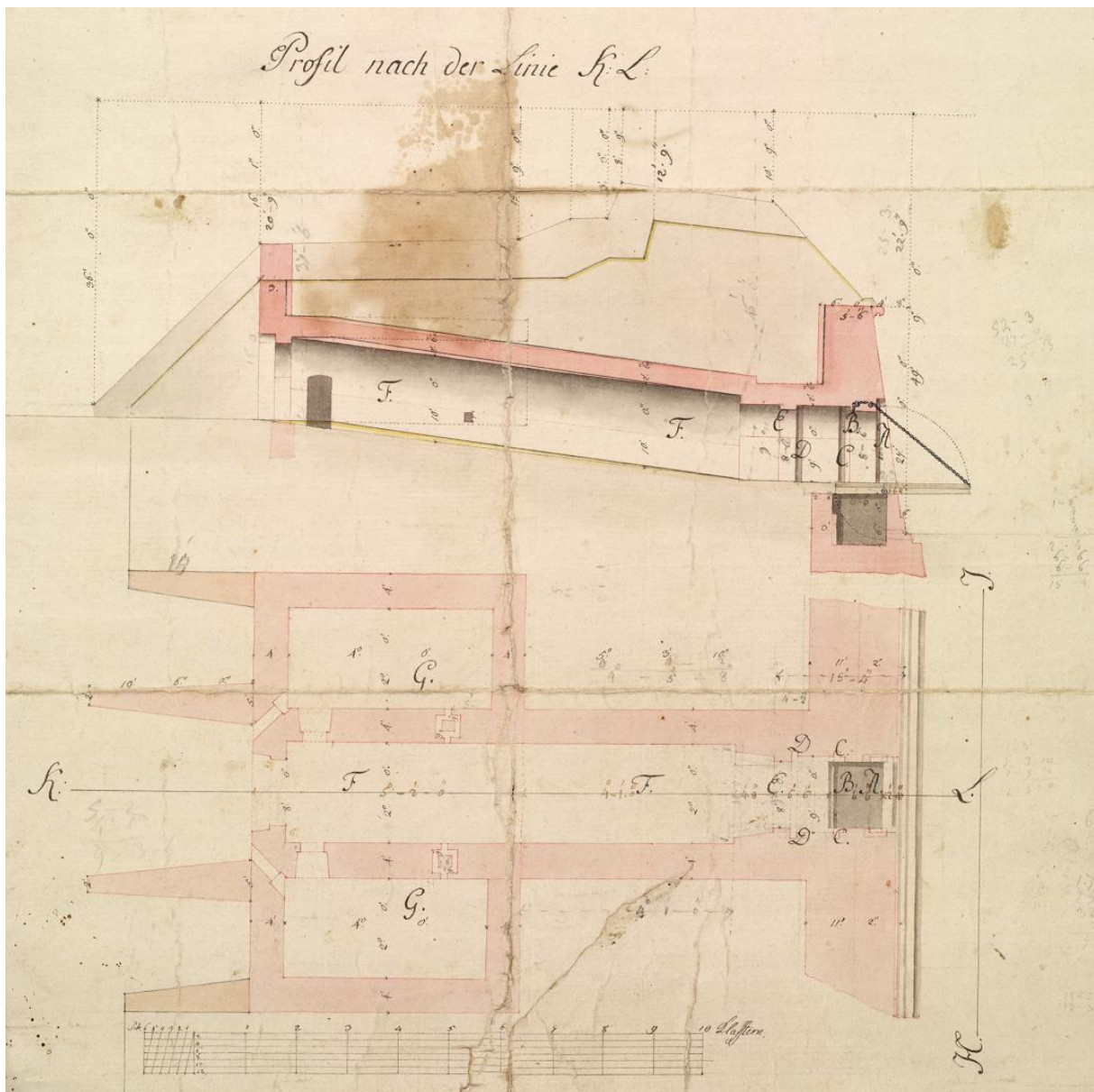

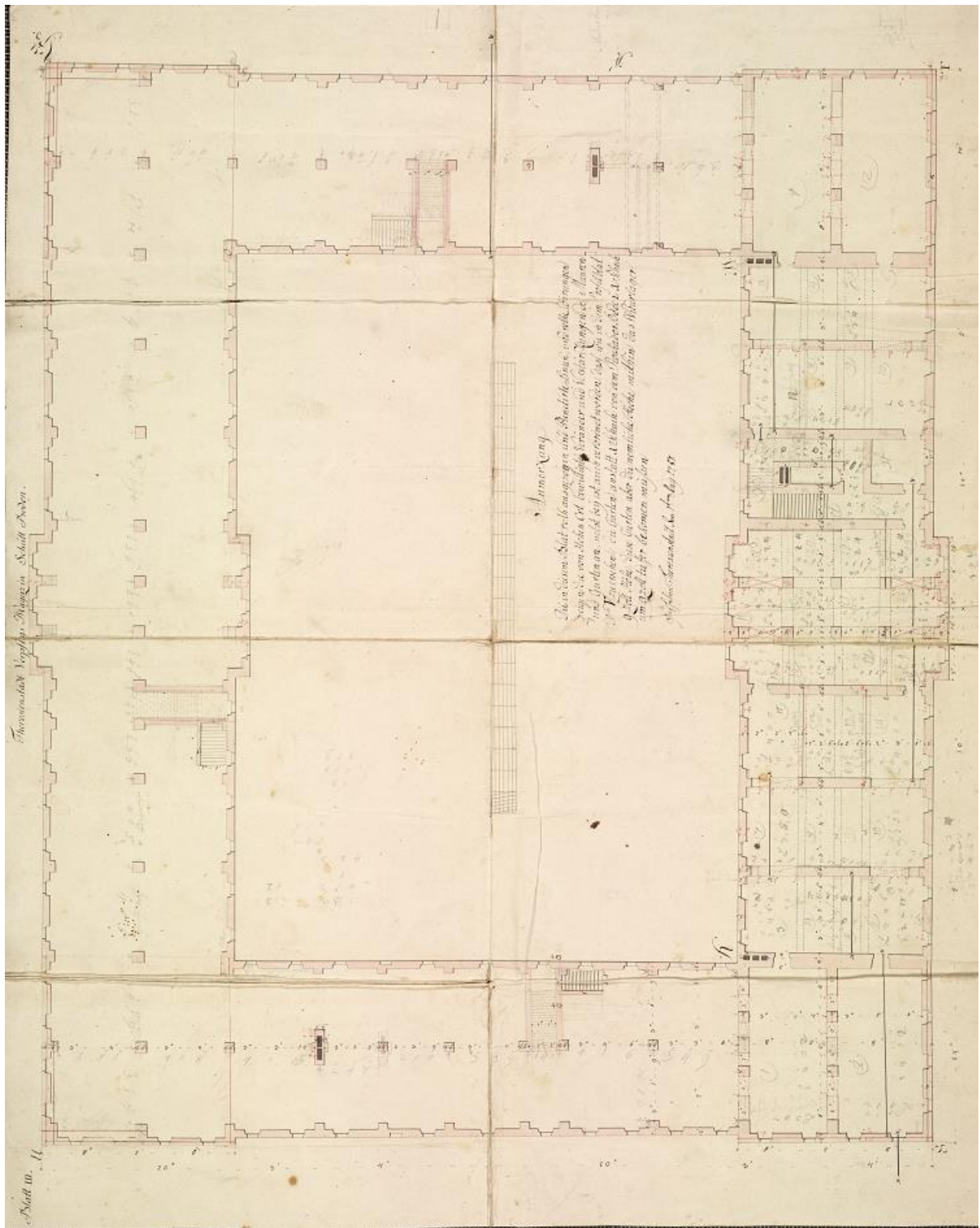
První projekt pevnosti Terezín z r. 1780 ještě před realizováním změn. Vlevo dole pečet' a podpis hraběte Hadika (Vojenský historický archiv v Praze, sbírka plánů pevnosti Terezín a jiných vojenských objektů v Terezíně a okolí 1780-1943, plán II A-A 24).

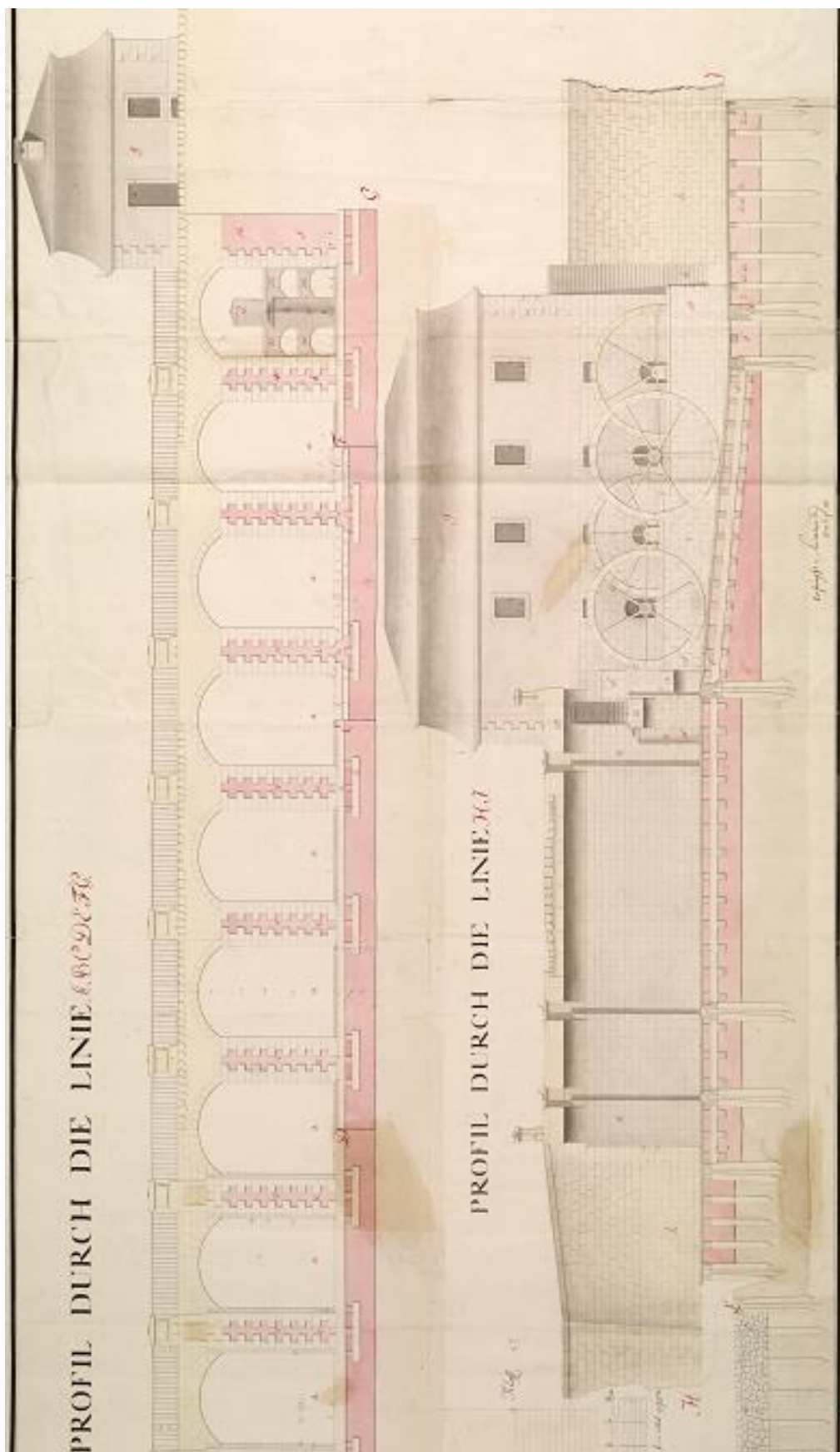
Výřez z projekt lunety z r. 1782 s řešením vstupu do podzemí a rampy na krytou cestu – nahoře provedení dle příruček pevnostního stavitelství (Cormontaigne), dole změna se skutečným provedením, jak bylo ve skutečnosti realizováno (Tamtéž, plán II K-H/z 62).

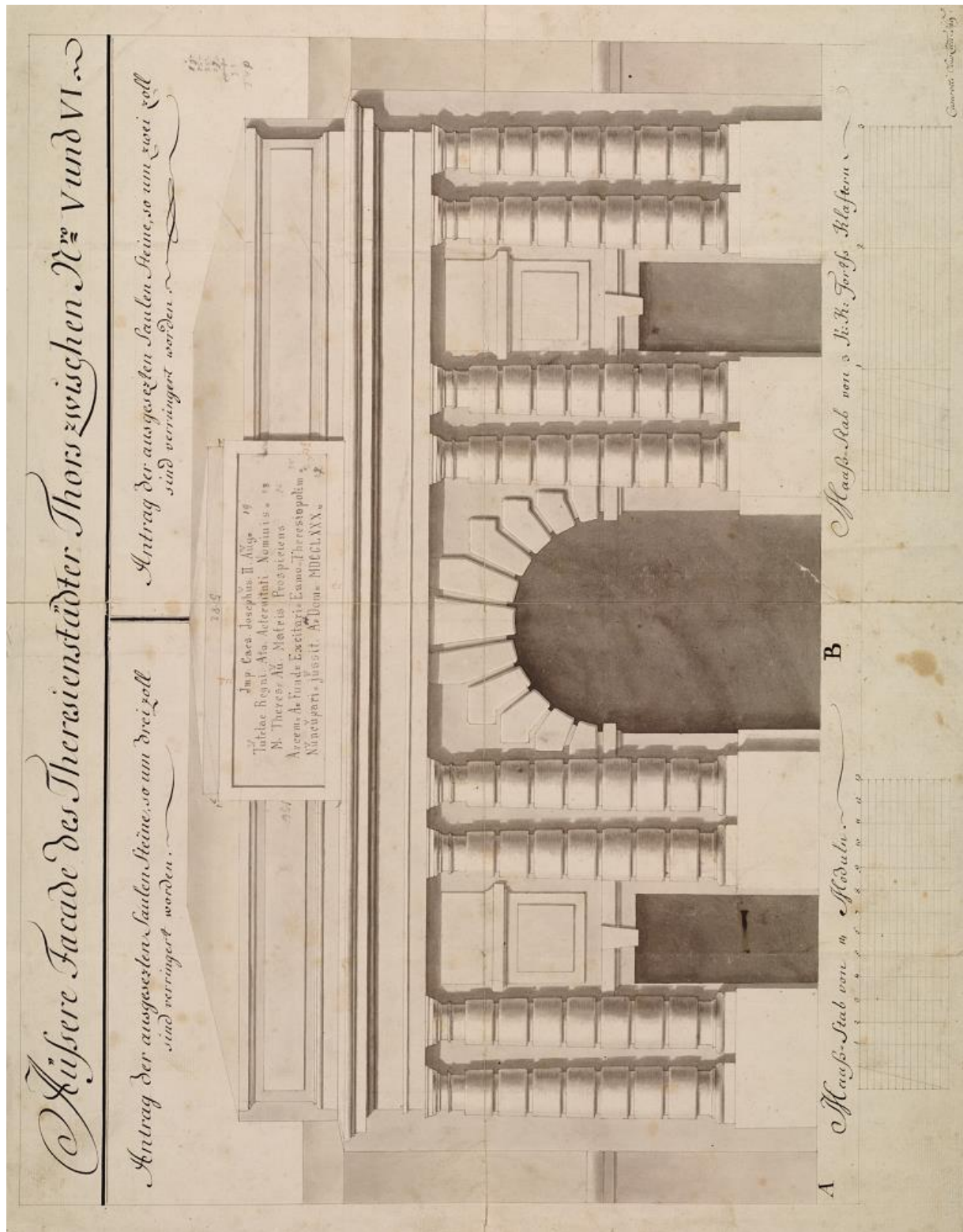
Výřez z projektu poterny v kurtině 1-2 z r. 1781 odeslaný z velení stavby do Vídně, žlutě zakreslené změny profilace vypracované ve Vídni (Vojenský historický archiv v Praze, sbírka plánů pevnosti Terezín a jiných vojenských objektů v Terezíně a okolí 1780-1943, plán II A-A 8).

Projekt proviantního skladu z r. 1787 vypracovaný ve Vídni a zasláný na velení stavby do Terezína (Tamtěž, plán II M-G 23).

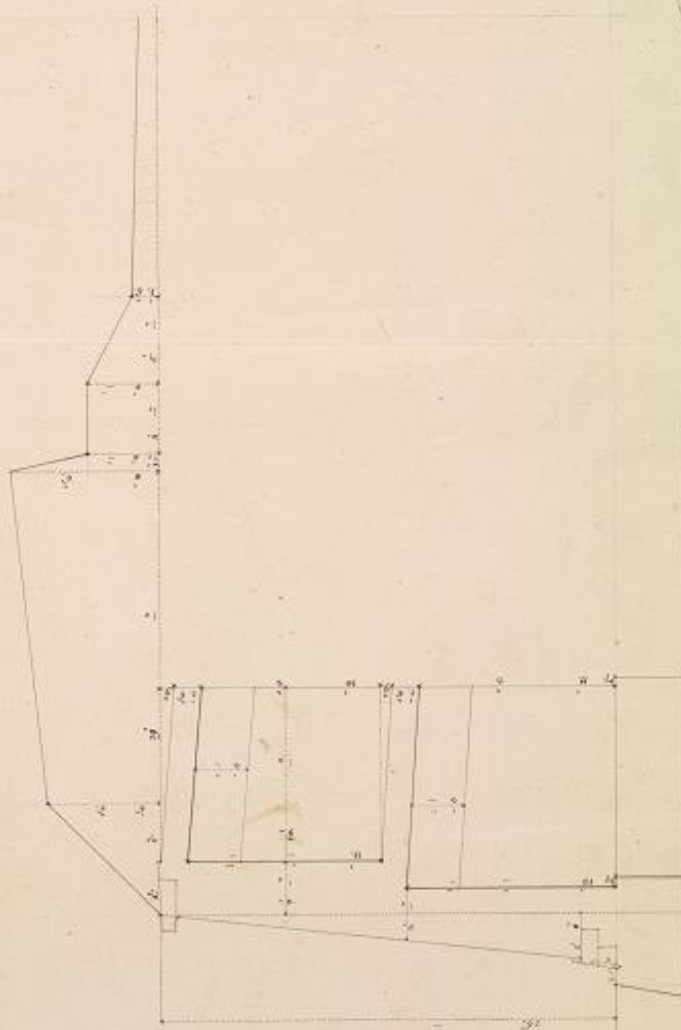

Výřez z projektu stavidlového mostu z r. 1780 signovaný samotným Steinmetzem (Tamtéž, plán I L/a 1).

Projekt fasády Litoměřické (Saské) brány dle návrhu Thiery de Vauxe zakreslený poručíkem Casarottim z r. 1784 (Tamtéž, plán I F/a 9)

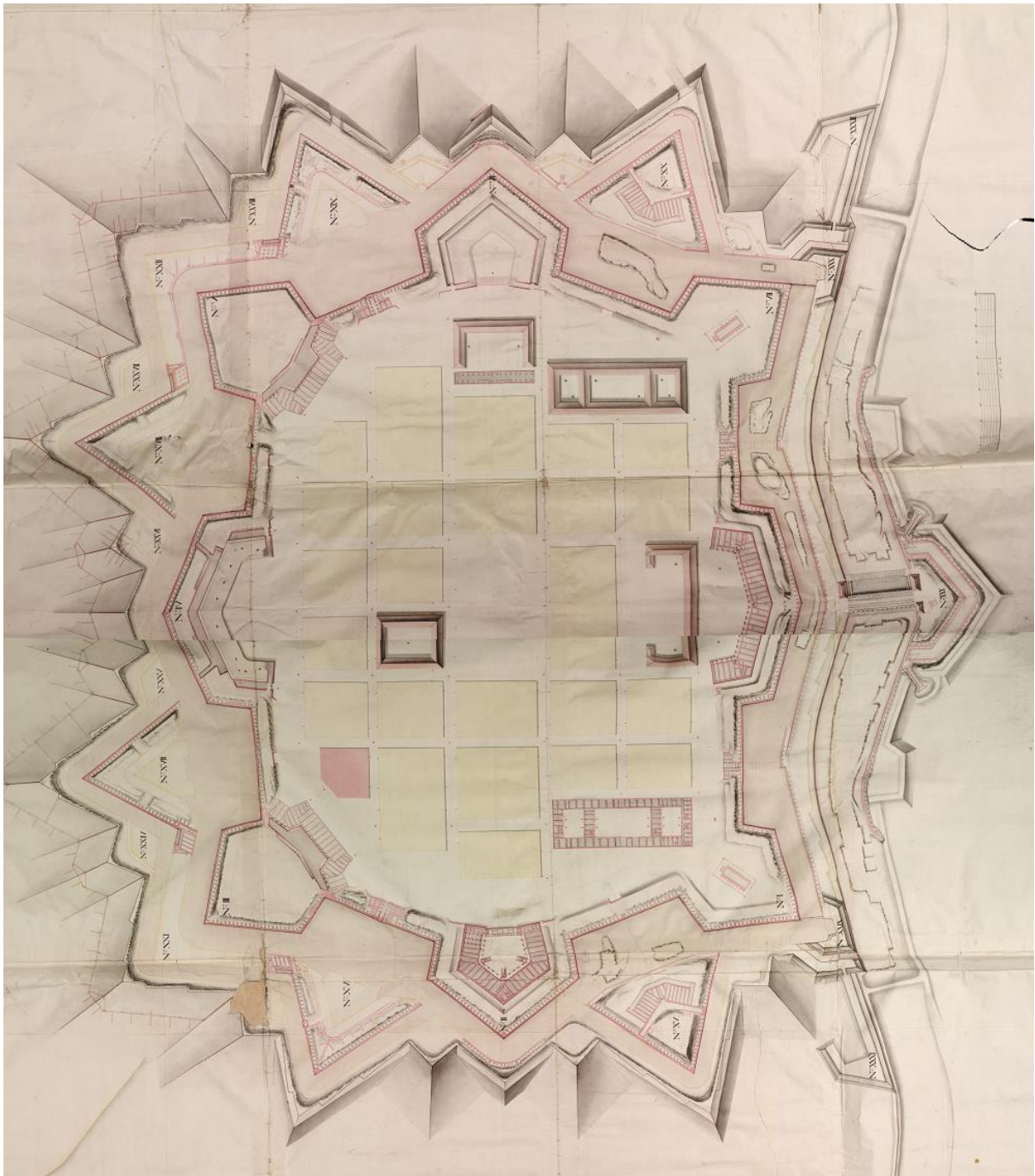
Haupt-Profil für die Mauer-Vertheidung der Keyelins und Contingens Facen bey der Keyel. Brügge
Festung Thiersteinstadt, wobey jedoch in beider des Parapets, und des Ramparts die in dem
Haupt-Profil. Plan eottirte Hoehen-Maasssen zu beobachten kommen

Jacobus Pellegrius

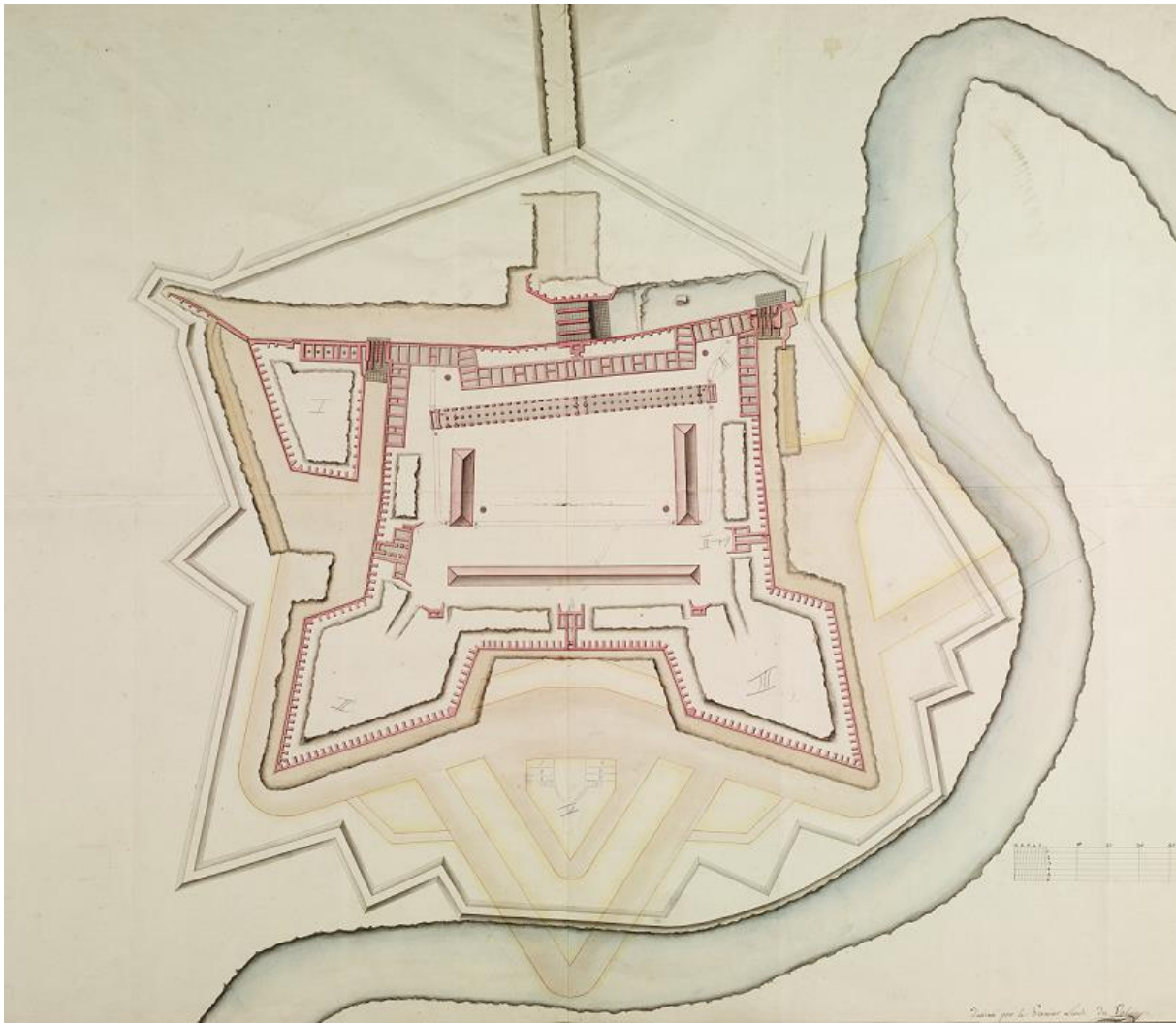
Pellegrini

Vzorový profil valem terezínské pevnosti signovaný samotným Pellegrinim (Tamtéž, II R-Q 31).

Plán rozestavěné Hlavní pevnosti z r. 1783 ukazující, jak se stavělo směrem zevnitř ven (Tamtéž, plán I D/a 1).

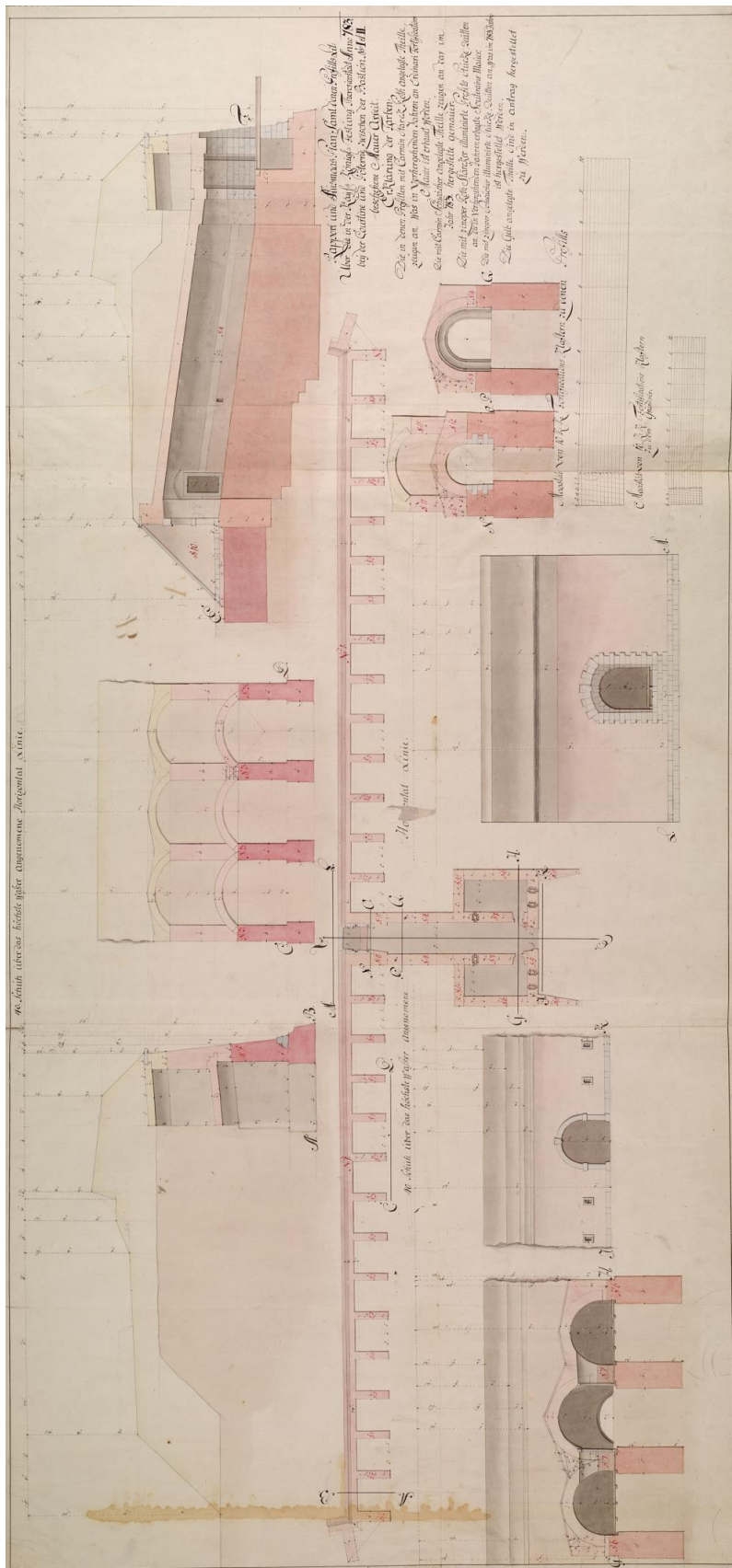

Plán rozestavěného fortu (Malé pevnosti) s patrným původním korytem Ohře a sypanou hrází obklopující celé staveniště (Tamtéž, I H/a 1-10).

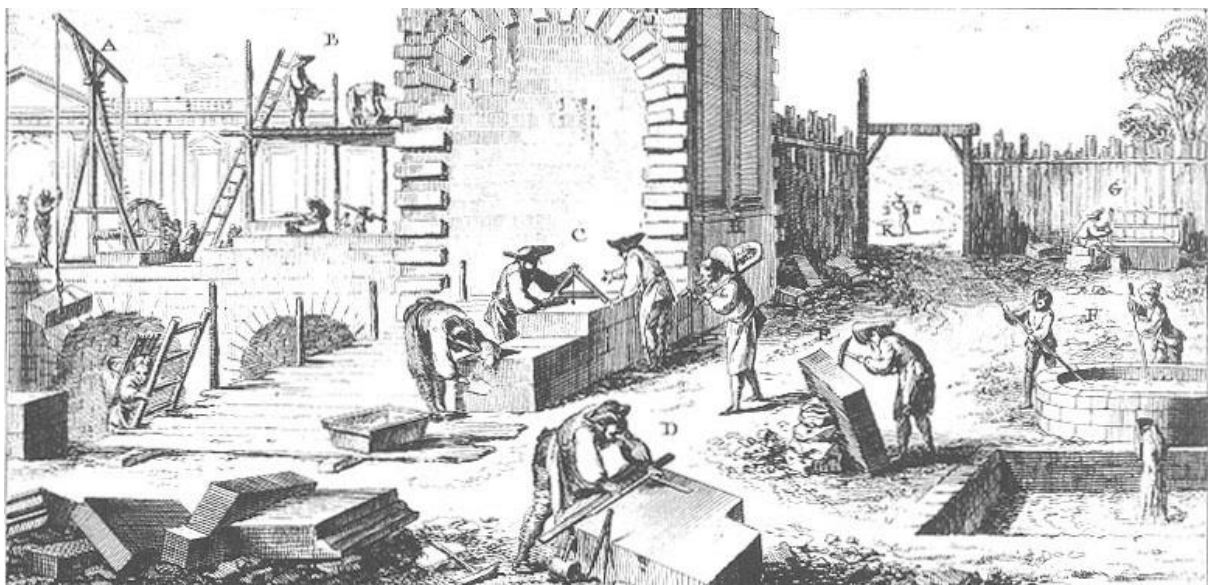
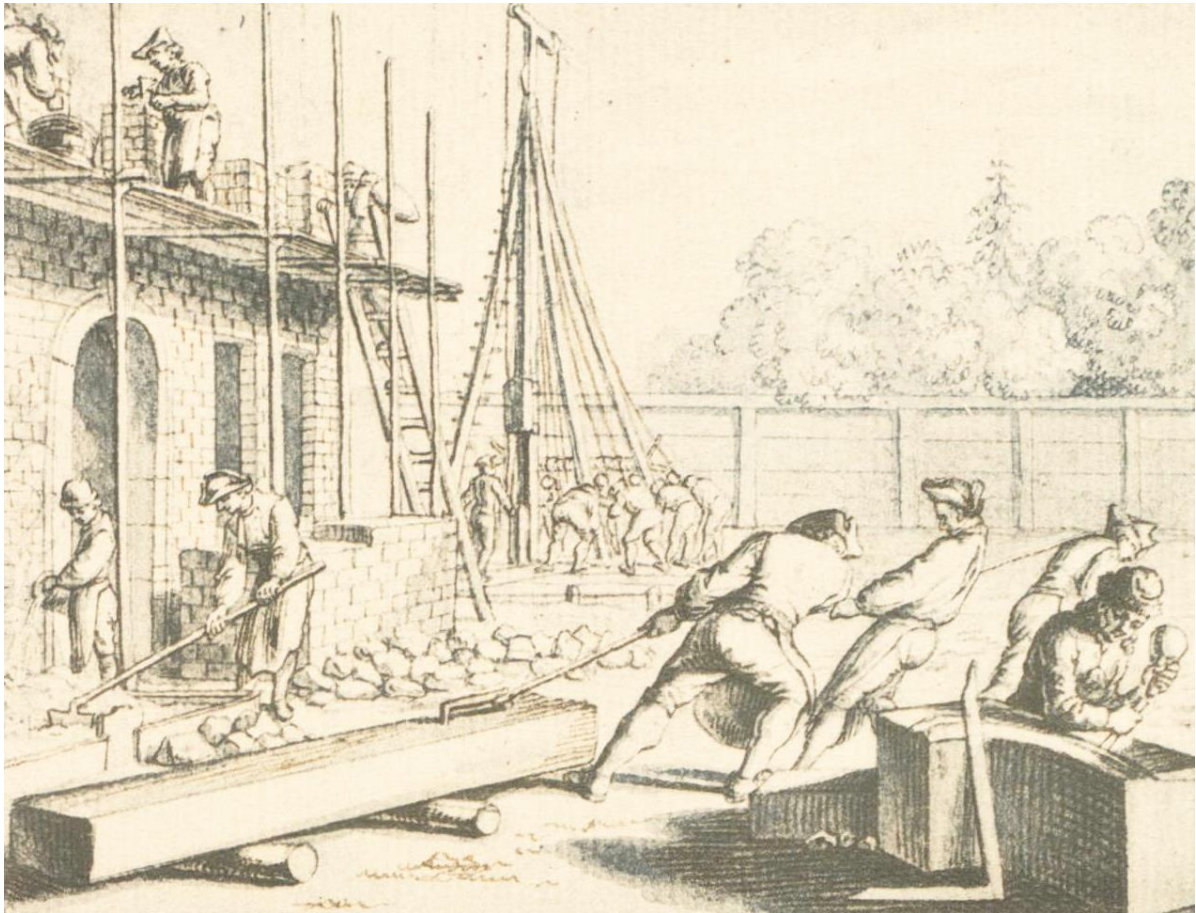

Výřez z plánu rozpracovaného nového koryta Ohře a okolních příkopů mezi mostem a Dolní vodní bránou z r. 1783 (Tamtéž, plán I G/b 1).

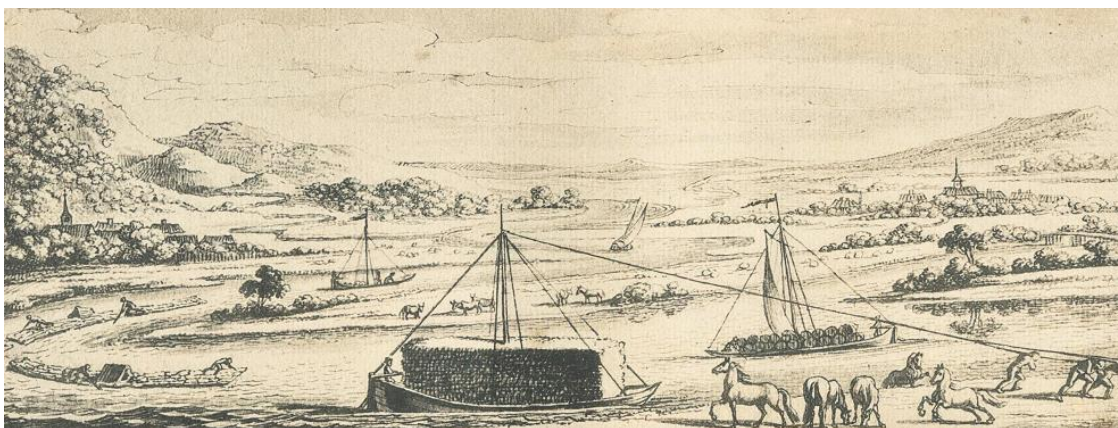

Zúčtovací plán (Rapports-Plan) poterny a kurtiny 1-2 Hlavní pevnosti s barevným vyznačením postupu prací – tmavě červeně postaveno v r. 1782, světle červeně prostavěné v r. 1783, okrově co zbývá postavit do budoucna (Tamtéž, plán II A-A 10)

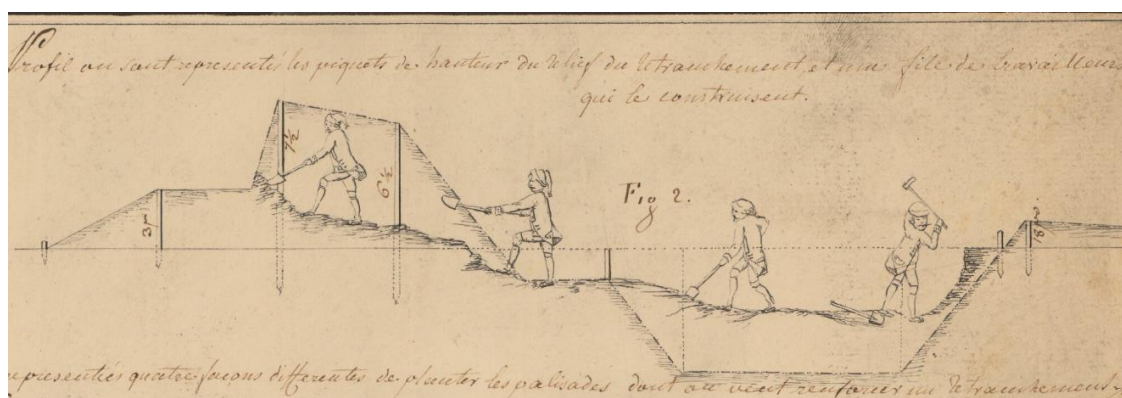

Dobové vyobrazení staveniště s různými profesemi (Encyklopedie Diderot & d'Alembert, <https://quod.lib.umich.edu/d/did/>, 10.10.2020).

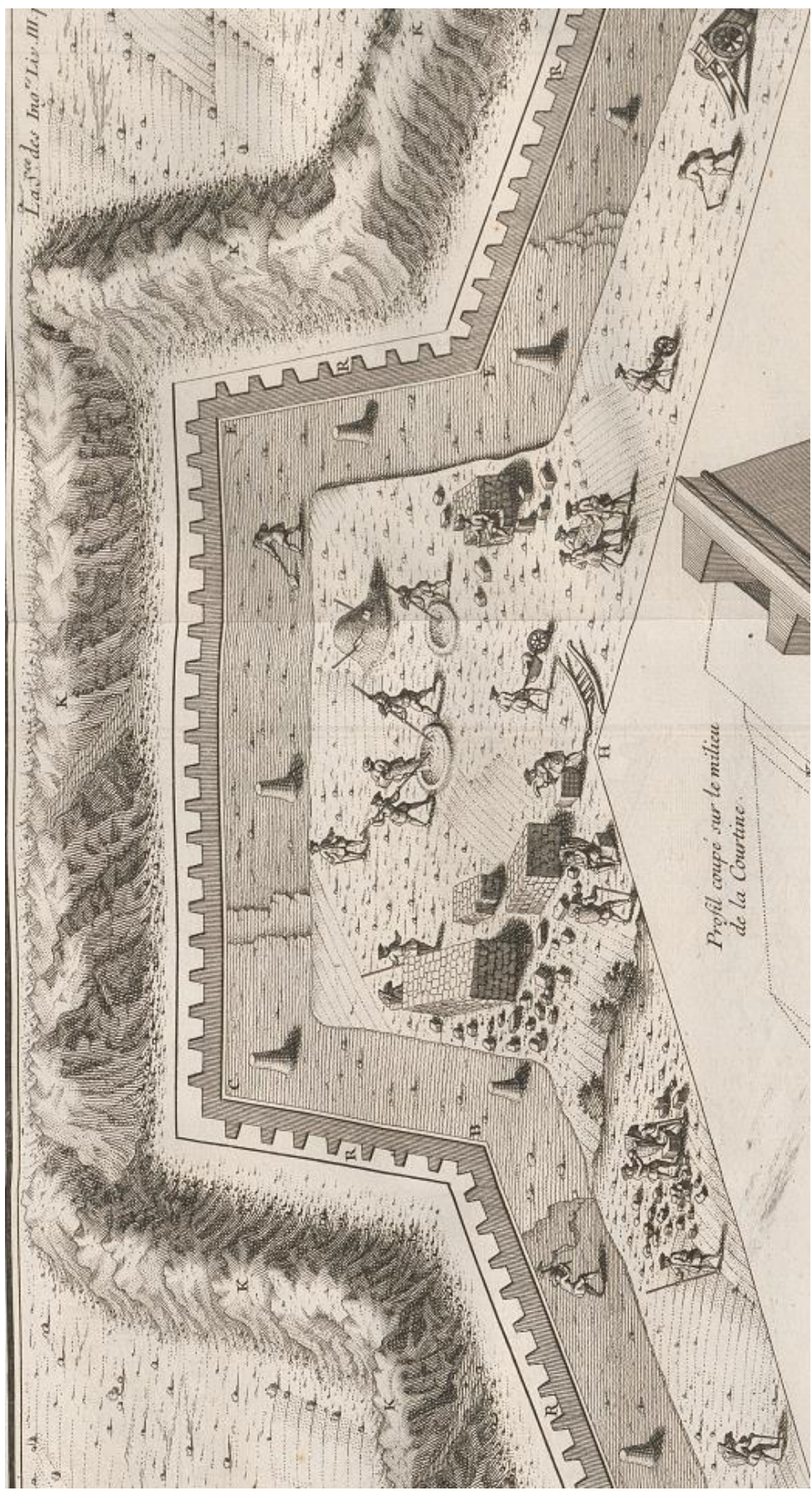
Transport materiálu po řece na soudobém vyobrazení (Tamtěž).

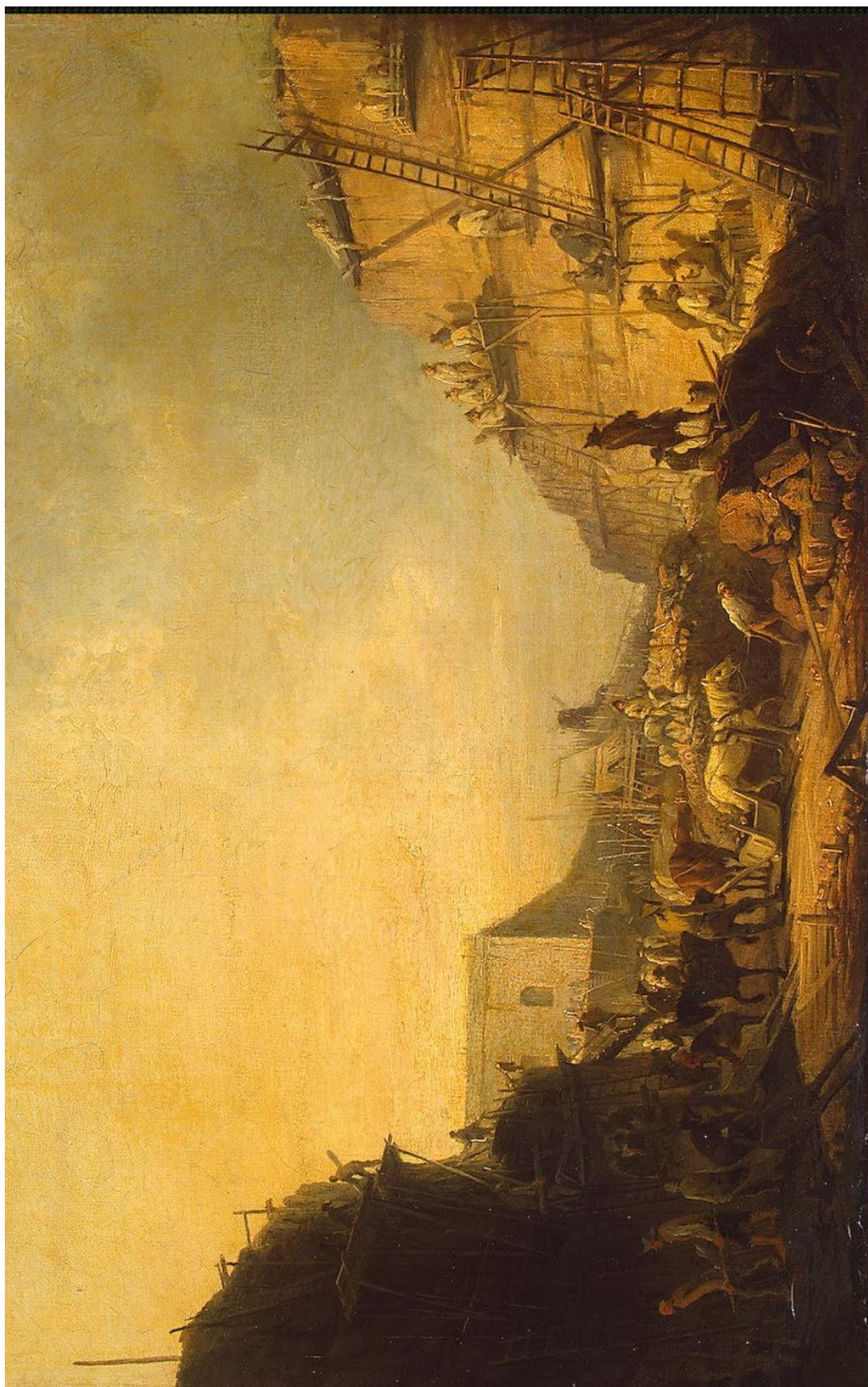
Vojáci během zemním prací při formování valu (Fortifikationskunde für die Hauptschule des Genie in Mannheim, <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00050380&pimage=29&v=100&nav=&l=de>, 10.10.2020).

Vojáci během opevňovacích prací (BÉLIDOR, Bernard Forest de, *La science des ingenieurs dans la conduite des travaux de fortification et d' architecture civile*, <https://echo.mpiwg-berlin.mpg.de/ECHODocuView?url=/mpiwg/online/permanent/library/M1R3K3S6&pn=6>, 10.10.2020)

Výstavba pevnosti na dobovém vyobrazení (Tamtéž).

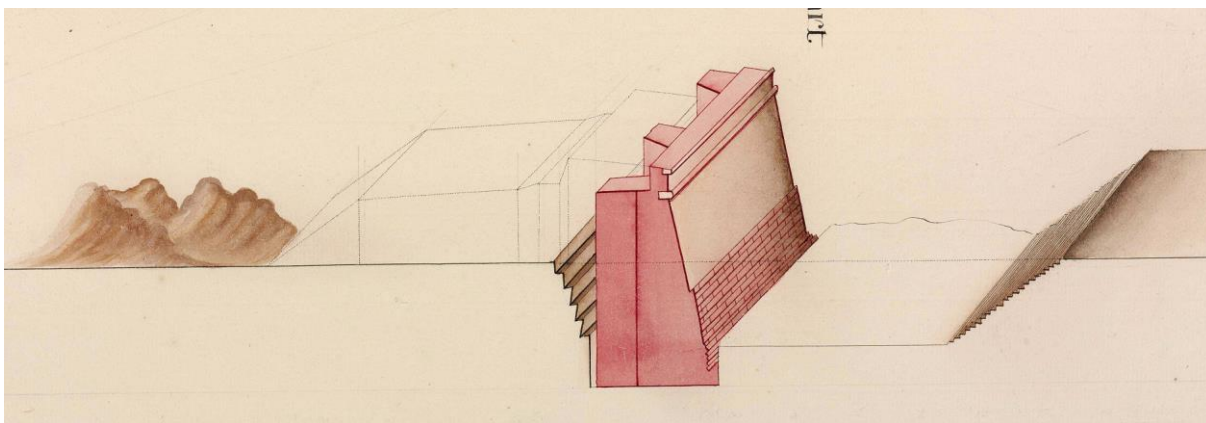

Příklad podoby staveniště pevnosti v polovině 18. století (ELIAS, Martin. *Stavba pevnosti Sveaborg* [olejomalba]. At: Hermitage Museum, Petrohrad, Rusko).

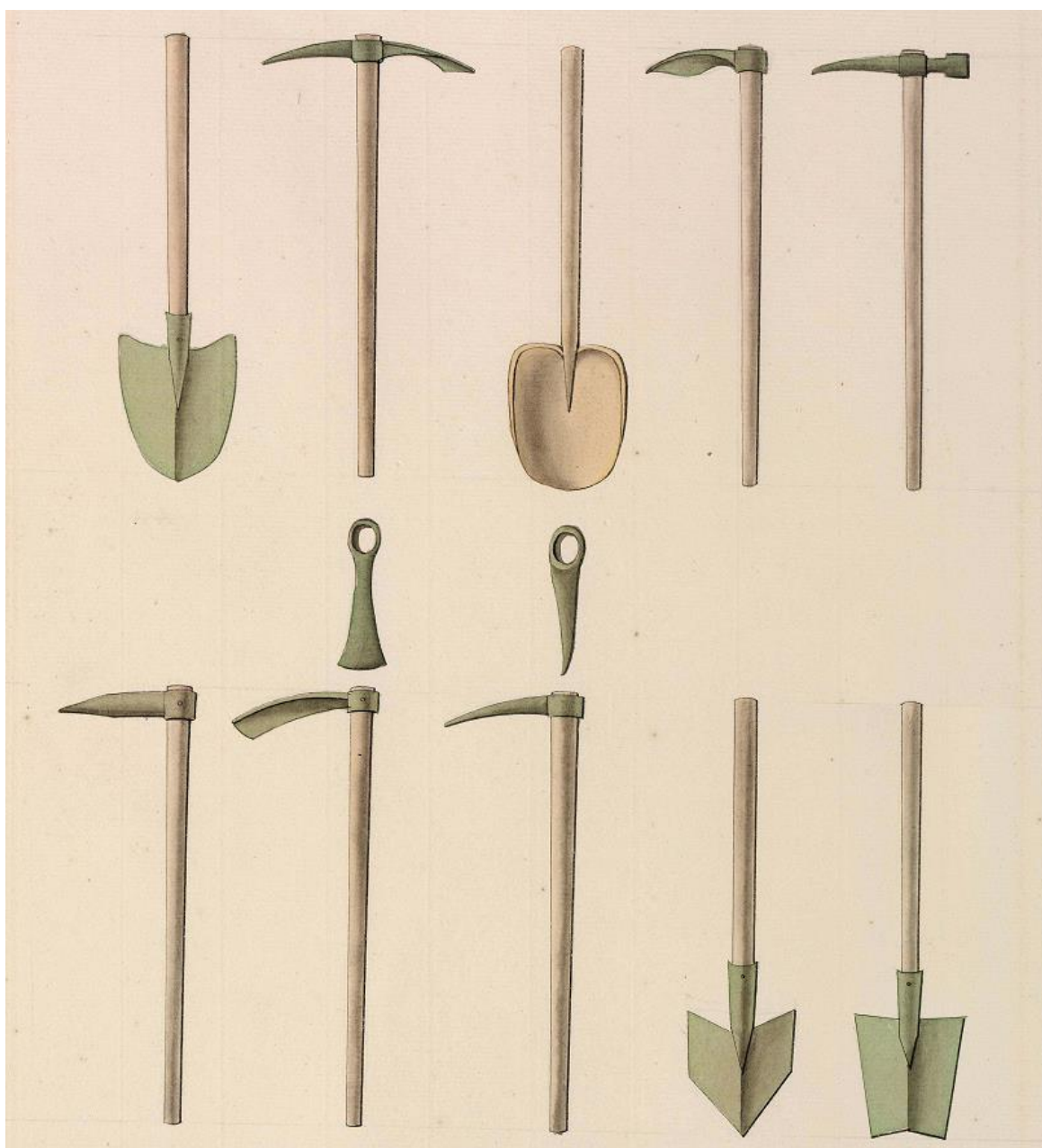

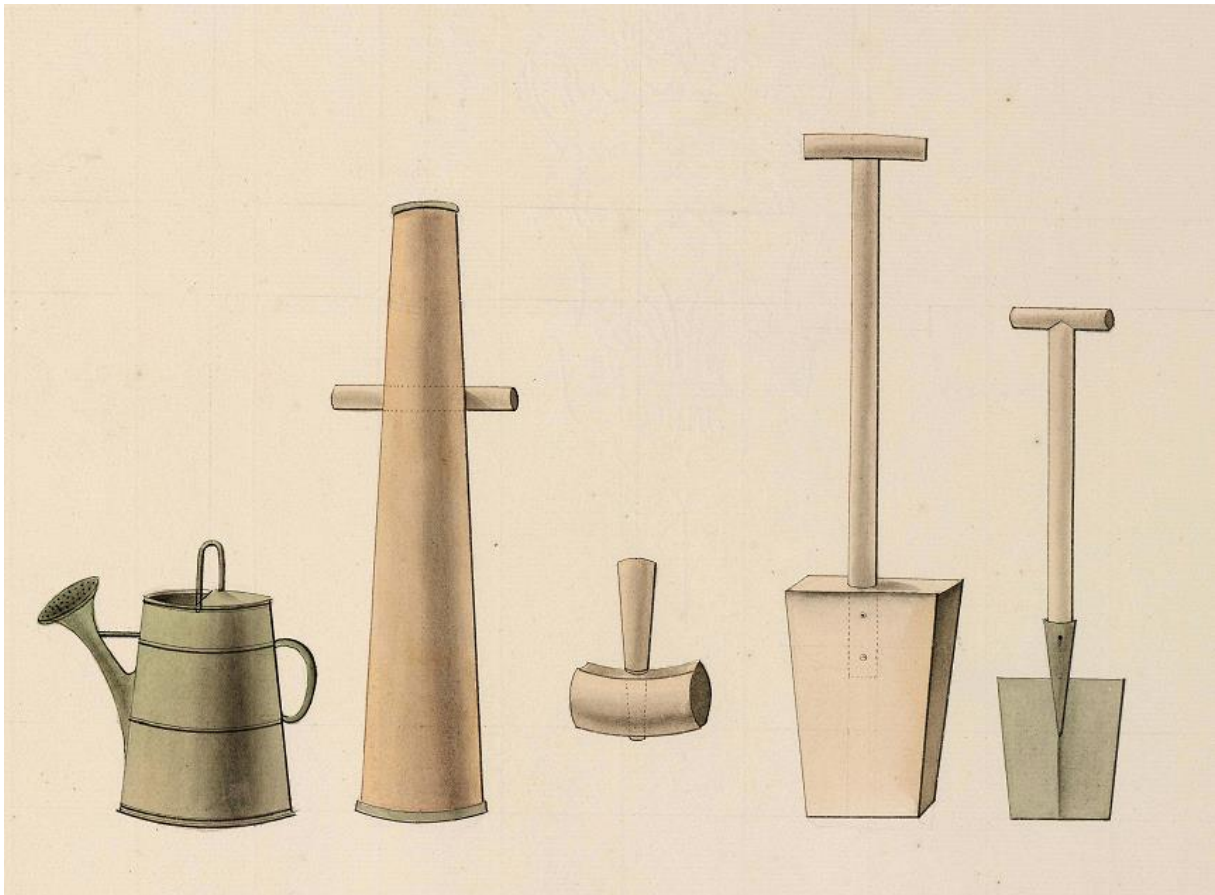
Vojáci pracující na stavbě opevnění (Architecture Militaire ou l'Art de Fortifier, <http://bdh.bne.es/bnearch/detalle/1798503>, 10.10.2020).

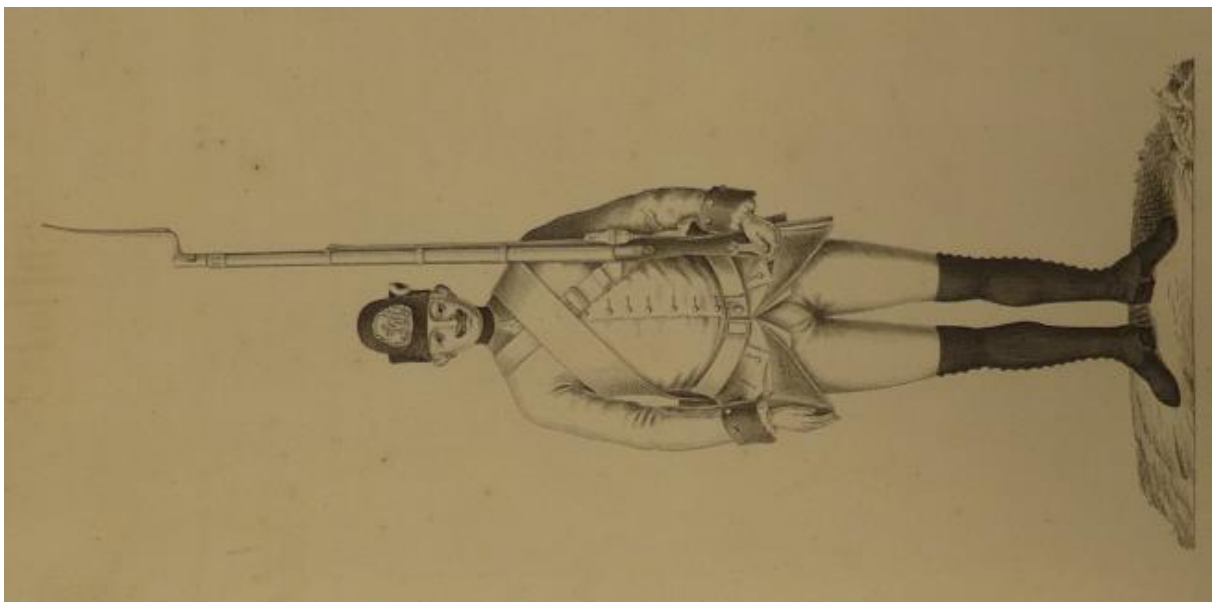
Způsob výstavby opevnění dle soudobých příruček (Tamtéž).

Soudobé nářadí – lopaty, rýče a kopáče – užívané na stavbě pevností (Tamtéž).

Dobové nářadí užívané k hutnění zemního valu (Tamtéž).

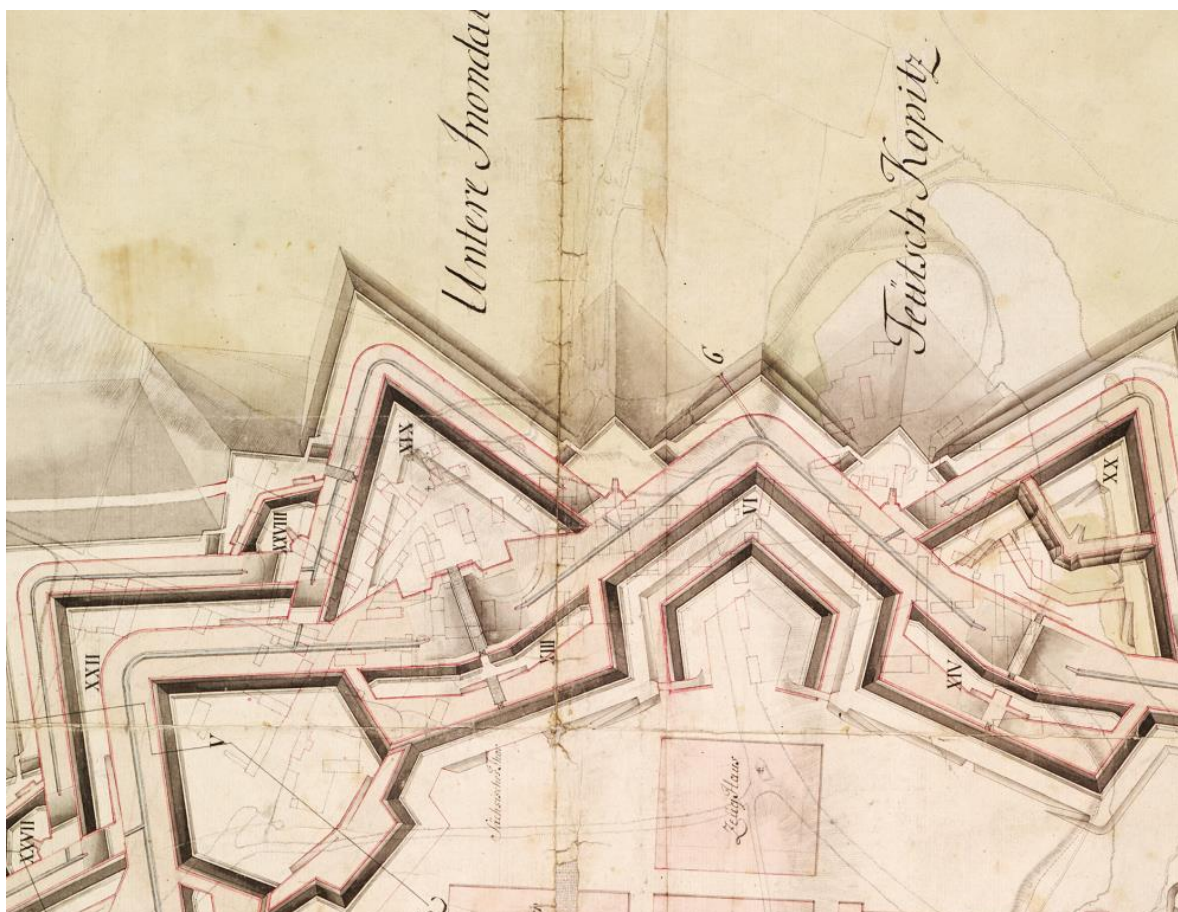
Pěšák v uniformě vzor 1773 (AT-OeStA/KA BS L IV, 32)

Plánek krajiny před stavbou pevnosti – vlevo Bohušovice nad Ohří, vpravo nahoře ves Německé Kopisty, dnes jsou zde bastiony 5 a 6, vpravo dole ves původní Trávčice, dodnes je zde dochované slepé rameno u Jižního šípu (Vojenský historický archiv v Praze, sbírka plánů pevnosti Terezín a jiných vojenských objektů v Terezíně a okolí 1780-1943, plán I A/a 16).

Krajina před stavbou (Německé Kopisty vlevo dole, Trávkvice vpravo nahoře) s vyznačením využití – okrově pole, zeleně zahrady, sady a louky, hnědě lesy, modře šrafované bažiny (Tamtéž, III 1/98-100).

Výřez z plánu viz výše: Nahoře ves Německé Kopisty, kde dnes stojí bastiony 5 a 6. Dole staré Trávčice, kde je dnes slepé rameno u Jižního šípu (Tamtéž, plán II A-A 24).

Prüfliche Beschreibung

Proton zum Aufseher des k. k. Theresianischen Ingenieur Corps
 zur Prüfung des auf dem k. k. Theresianischen Ingenieur Corps
 nach dem k. k. Ingenieur-Reglement des k. k. Theresianischen Ingenieur Corps
 und der k. k. Ingenieur-Schule in Wien im Jahr 1783
 auf dem k. k. Ingenieur-Schuldenamt in Wien
 und dem k. k. Ingenieur-Schuldenamt in Wien
 und dem k. k. Ingenieur-Schuldenamt in Wien
 und dem k. k. Ingenieur-Schuldenamt in Wien

Namen des Besizers	Lageung der Grundstücke und zu welchem Gebrauch.	Inhalt des Grundstücks in Quadrat Klaftern		Zins in Gulden und Schillingen	Pacht des Grundstücks in Gulden und Schillingen
		Quadrat Klaftern	Quadrat Klaftern		
<u>Stadt Leutmeritz</u>	<u>Im Zinspünger</u>				
Wärtzsch Gmündin	Zinspünger längs dem k. k. Theresianischen Ingenieur-Schuldenamt zu Leutmeritz	2	12	1	2 1/2
Stanzl Johann Paul	Im k. k. Theresianischen Ingenieur-Schuldenamt zu Leutmeritz	9	-	7	28
Wärtzsch König David	Im k. k. Theresianischen Ingenieur-Schuldenamt zu Leutmeritz	2	8	-	10
Stanzl Johann Paul	Im k. k. Theresianischen Ingenieur-Schuldenamt zu Leutmeritz	1	4	-	25
Johann Karsten	Im k. k. Theresianischen Ingenieur-Schuldenamt zu Leutmeritz	4	-	-	28
Maria Anna Wagnierin	Im k. k. Theresianischen Ingenieur-Schuldenamt zu Leutmeritz	1	-	-	24
Anna Franke	Im k. k. Theresianischen Ingenieur-Schuldenamt zu Leutmeritz	1	-	-	24
Wittich Sebastian	Im k. k. Theresianischen Ingenieur-Schuldenamt zu Leutmeritz	1	-	-	24
<u>Zusammen</u>		<u>15</u>	<u>8</u>	<u>-</u>	<u>172 1/2</u>

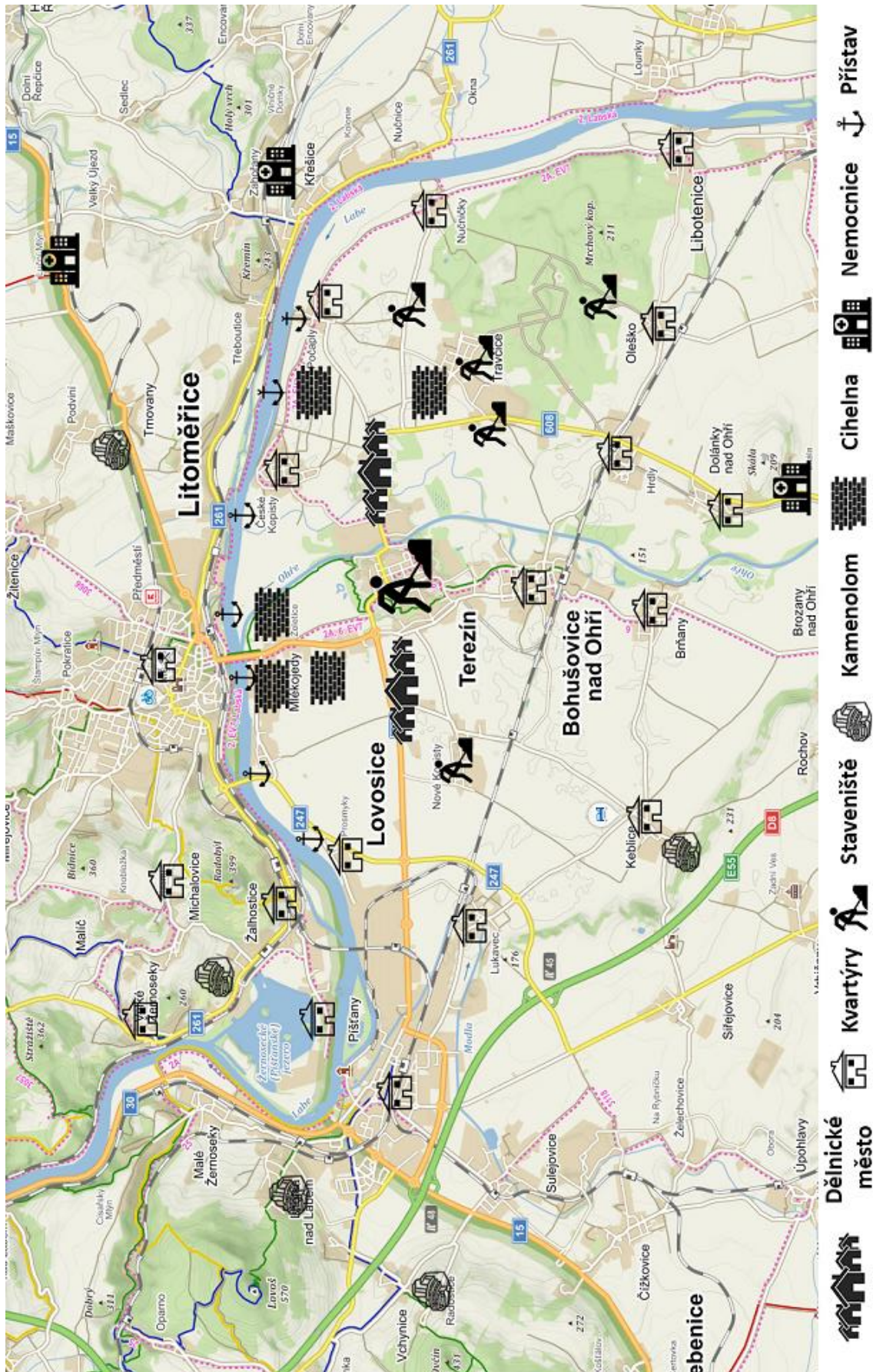
1783

Titulní strana soupisu pozemků dočasně pronajatých pro zázemí stavby s majiteli, výměrami a oceněním (GD Terezín, karton 4).

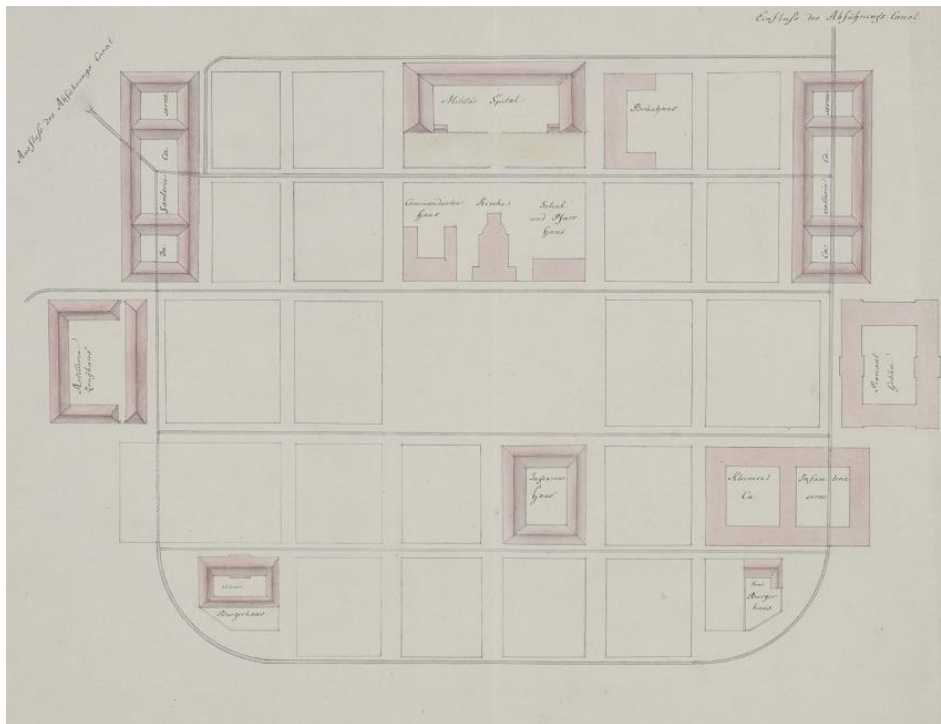

Výřez z vyzvědačského plánu (značně nepřesného) zachycujícího podobu staveniště s cihelnami, sklady materiálu a dřevěnými baráky pro dělníky (Sächsisches Staatsarchiv, 12884 Karten und Risse, Nr. Schr 007, F 093, Nr 019o).

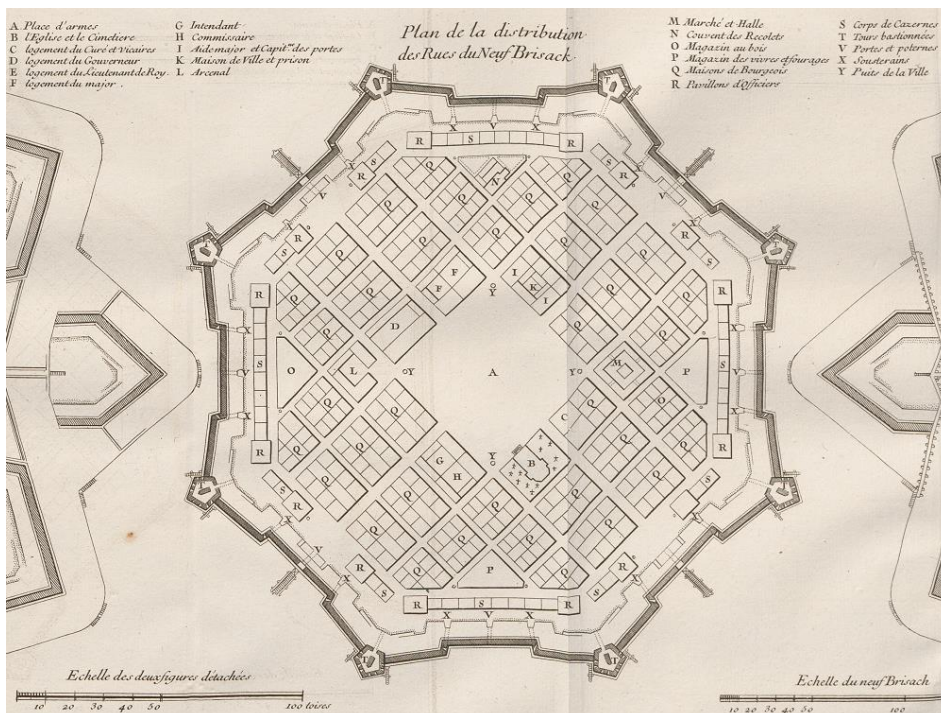

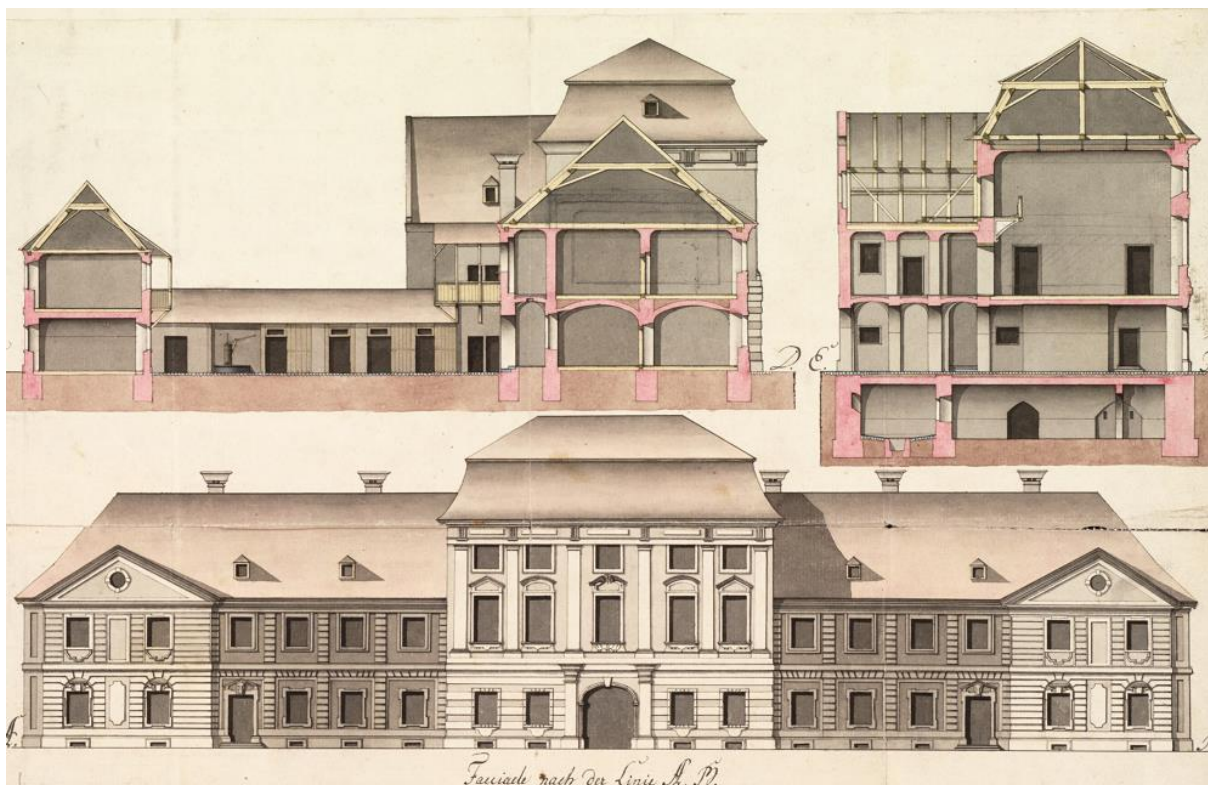
Rozsah nejbližšího zázemí staveniště pevnosti v letech 1780-1790.

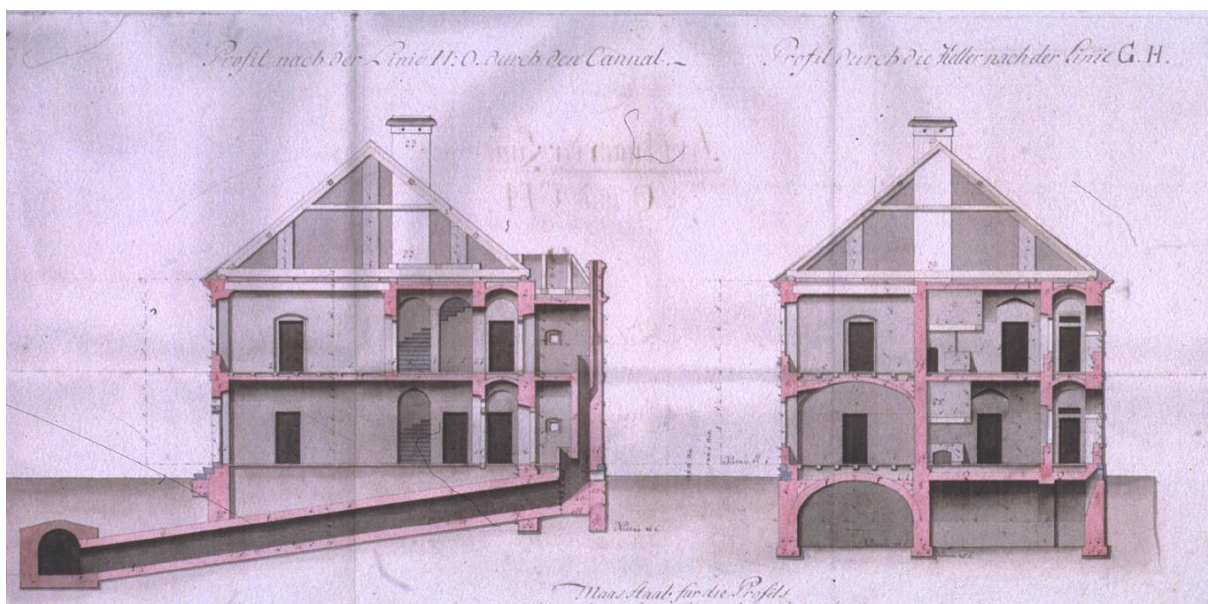
Plánek pravouhelného rozvržení parcel a ulic se zakreslením kanalizace a dosavadní zástavby před r. 1787. Kromě vojenských budov vlevo dole Wieserův dům, vpravo dole dům Norberta Krále (ÖNB, Kartensammlung (KAR), Kartensammlung Signatur: FKB T.11).

Příklad projektu ideálního pevnostního města Neuf-Brisach dle Vaubana (BÉLIDOR, Bernard Forest de, *La science des ingenieurs dans la conduite des travaux de fortification et d'architecture civile*, <https://echo.mpiwg-berlin.mpg.de/ECHODOCUVIEW?url=/mpiwg/online/permanent/library/M1R3K3S6&pn=6>, 10.10.2020)

Výřez z nejstaršího plánu s podobou Wieserova domu kolem r. 1789 (Vojenský historický archiv v Praze, sbírka plánů pevnosti Terezín a jiných vojenských objektů v Terezíně a okolí 1780-1943, plán I P/c 1).

Řez plánem Českolipského karé z r. 1788 (SOA Litoměřice se sídlem v Lovosicích, Archiv města Terezín (1780-1942), K XI, 5-9).

Podoba náměstí v 1. polovině 19. století (https://www.primaplana.cz/news/pametni-dny-formaci-rakousko-uherske-armady/?fbclid=IwAR01ie20JQDAOLrpfFHyR7S8U2xcWYPrgw1hw_Ls2HcxDsMtEO7nd_bDdjE, 10.10.2020).

Podoba Terezína a okolí po napoleonských válkách s dobudovaným Severním šípem směrem k Labi a za řekou západně od Litoměřic tzv. Staré předmostí. Vlevo od silnice Terezín-Litoměřice patrná jediná cihelna pozůstalá po stavbě ponechaná jako vojenská. Dole jsou ještě patrné meandrující staré koryto Ohře a okolní lužní lesy (AT-OeStA/KA KPS LB K VII c 106).